

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ EL KİTABI

Prof. Dr. Mehmet SARAY

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ

Yapım: Mor Ajans

ISBN
978-975-307-037-9

Yeditepe Üniversitesi
Yayın No: 48

Mart 2008

İÇİNDEKİLER

Önsöz	5
Giriş	9
I. ARAŞTIRMA NEDİR, ARAŞTIRMACI KİME DENİR?	13-17
A. Araştırmacının Uyması Gereken Prensipler.	13
B. Araştırmacı ve Bilimsel Tenkit.	14
II. ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ	17-29
A. Bilimsel Rapor Nedir, İçeriği Nasıl Olmalıdır?.....	17
a. Sosyal Bilimlerde Bilimsel Rapor Nasıl Hazırlanır?	18
b. İşletme, İktisat ve Temel Bilimlerde Rapor Nasıl Hazırlanır?	20
B. Tarih ve Sosyal Bilimlerde Bilimsel Makale Nasıl Yazılır?	22
C. Ekonomi ve Temel Bilimlerde Araştırma Nasıl Yapılır?	24
D. Ekonomi ve Temel Bilimlerde Bilimsel Makale Nasıl Yazılır ve Yayımlanır?	27
III. TARİH ARAŞTIRMALARI	29-78
A. Tarih Nedir, Tarihçi Kime Denir?	29
B. Geçmişte ve Günümüzde Tarih Yazma Şekilleri.	31
a. Destanlar: İlk Tarihçilik Örneği.....	31
b-Rivayetçi (Hikayeci veya Nakilci) Tarihçilik	32
c- Pragmatik (Öğretici) Tarihçilik	34
d- Araştırmacı, Tenkitçi Tarihçilik	36
e. Batı'da Ortaya Çıkan Değişik Bir Tarihçilik Tarzı: Oryantalizm (Doğubilim veya Sömürgecilğe Giden Yol).....	39
C. Modern Tarihçinin Faydalandığı Sosyal Bilim Dalları	42
D. Tarihçinin Faydalandığı Diğer Bilim Dalları	44
E. Modern Devirlerle İlgili Müellif ve Kaynak Tenkidi.	49
a. Müellif Tenkidi	49
b. Kaynak Tenkidi	50

F. İlk ve Orta Çağlarla İlgili Kaynakların ve Müelliflerin Tenkidi.	52
b. Dış Tenkit	52
a. İç Tenkit	54
G. Ana Kaynaklardan Biri Olan Hâtıraların Tenkit ve Tahlili.....	56
H. Türk Tarihinin ve Sosyal Bilimlerin Kaynakları.	57
a. Kaynaklardan Nasıl Faydalanırız.	60
b. Toplanan Malzemenin Tenkidi.	62
İ. Tezin Planı ve İçeriği Nasıl Olmalı?	63
J. Kaleme Alma Tekniği ve Tez Yazma.	70
K. İlmî Araştırmalarda “İntihal” (Plagiarism = Fikir Ürünleri Hırsızlığı)	74
L. Eski ve Ortaçağlar Tarihini Nasıl Yazabiliriz?.....	75
IV. TARİH FELSEFESİ	79-93
A. Çeşitli Felsefî Görüşlere Göre Tarih.....	81
B. Felsefi Tarih Telakkileri	83
a. Teokratik Tarihçilik Telakkisi	83
b. Pozitivist Tarihçilik Telakkisi	85
c. Materyalist Tarihçilik Telakkisi	86
d. İdealist Tarih Telakkisi	87
e. Hümaniter Tarih Telakkisi	89
f. Ekspresyonist Tarih Telakkisi	89
g. Jeopolotik Tarih Telakkisi	90
h. Sovyet Tarihçiliğinin Yeni Türk Cumhuriyetleri’nin Tarih ve Kültürlerine Bakış Tarzı	91
V. KÜTÜPHANELER VE BAŞVURU KİTAPLARI	93
VI. LİSANSÜSTÜ EĞİTİM VE ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ	96
VI. ARŞİVLER VE YAZILI KAYNAKLAR	103
BU ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR	119
EKLER: SEÇİLMİŞ TÜRK DÜNYASI BİBLİYOGRAFYASI	127
İNDEKS	199

ÖNSÖZ

Söze bu kitabı neden yazdığımı açıklayarak başlamak istiyorum. Hocam, rahmetli Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, 30 yıla yakın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde “Tarih Metodu” dersini vermişti. Pek çok tarihçinin yetişmesine yardımcı olan hocam Kafesoğlu, Türkiye’de modern tarihçiliğin gelişmesine de büyük katkılarda bulunmuştu. Son yıllarında hazırladığı “Tarih Metodu” kitabı, hem genç araştırmacılara ve hem de tarihçilere rehber olabilecek nitelikte idi. Ne var ki, O’nun ani ölümü ile kendi eski Türkçe el yazılarıyla hazırladığı bu önemli çalışması okunamadığı için, bilim dünyasının istifadesine sunulamadı. Her ne kadar O’nun bu konudaki ders notları teksir halinde basılmış ise de, bu notlardan Tarih ve Sosyal Bilimler alanında çalışan meslektaşlarımız yeterince istifade edemedi. O’nun bu notları ile Batılı bilim adamlarının bu alanda yazdıkları araştırma kitaplarından istifade ederek Yüksek Lisans ve Doktora talebelerime 20 yılı aşkın bir süre ders verdim, tezler yazdırdım. Bu arada şu önemli eksikliği tespit etmenin üzüntüsünü yaşadım: Türkiye’de yapılan modern tarih araştırmalarında sosyoloji, felsefe, psikoloji ve sosyal antropoloji başta olmak üzere, sosyal bilim dallarından yeterince istifade edilmemektedir. Bu eseri hazırlama nedenlerinden birisi, şu ana kadarki birikimlerimi kullanarak, bu eksikliği gidermektir.

Bu çalışmayı hazırlamaktan ikinci maksadım ise, bilimsel araştırmalarda üniversitelerimizin içine düştüğü keşmekeşin giderilmesine ve özellikle Tarih ve Sosyal Bilim dallarında yetişmekte olan genç akademisyenlere yardımcı olmaktır. Teknolojinin bu kadar ilerlediği günümüzde, Türkiye’de yapılan Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin konularının tespit edilerek, tez yaptırılan üniversitelere ulaştırılmaması, büyük sıkıntılara neden olmuştur. A üniversitesinde daha önceki dönemlerde yaptırılan tezlerden bihaber olan B üniversitesi aynı konuda tezler yaptırmaya başlamıştır. Bu ise, tekrarların (dublikasyonların) çoğalmasına sebep olmuş ve genç araştırmacıları yanlış yollara sevk etmiştir. Sıkışık durumda olan bazı gençler, bu tekrarlardan istifade ederek, hocalarına haber vermeden başka bir üniversite veya fakültede yapılmış tez-

lerden aktarma yaparak kendi tezlerini yazmaktadırlar. Acaba, bu katagorideki genç araştırmacılarımız, yaptıkları bu işin gayri ahlâkî olduğunun farkındalar mı? Genç bilim adamlarımızı bu hatalardan korumak ümidiyle bu el kitabını hazırladım. Bu ve buna benzer çalışmaları genç araştırmacılarımız ne kadar çok okur ve bu çalışmalardaki ikazları öğrenirlerse, başkalarının çalışmalarından nasıl istifade edeceklerini öğrenirler.

Bu el kitabını, tarih öğrencileri ile diğer sosyal bilim dallarında yüksek lisans ve doktora yapan öğrencilerin yapacakları ilmî araştırmalarda kullanmaları için hazırlamıştım. Adını da “Modern Tarihçinin El Kitabı” olarak düşünmüştüm. Fakat, daha sonra sosyal bilimler (hukuk, iktisat, sosyoloji, felsefe, psikoloji ve antropoloji) sahasında çalışan bütün meslek sahiplerinin kendi konularında yaptıkları araştırmaların bir nevi pragmatik tarihçilik olduğunu düşünerek, bazı meslektaşlarımızın tavsiyesine uyarak kitabın adını “Bilimsel Araştırma Yöntemleri El Kitabı” olarak değiştirdim. Tabii muhtevasını da ilmî araştırma yapan herkese hitap edecek şekle sokmaya gayret ettim.

Bu küçük el kitabını hazırlamamızın diğer bir nedeni ise, hem tarih araştırmacılarının, hem de diğer sosyal bilim dallarında ve çeşitli mesleklerde çalışan insanların, yapacakları araştırmalarda karşılaştıkları veya karşılaştacakları güçlükleri nasıl halledebileceklerini göstermek ve onlara yardımcı olmaktır. Ümit ediyorum ki bu küçük el kitabı genç araştırmacıların karşılaştıkları problemleri halletmelerinde yardımcı olacaktır.

Hazırlanan bu çalışma, her ne kadar bütün sosyal bilimlere hitap etse de, daha çok tarihçilere yönelik olduğu da bir gerçektir. Bundan dolayı tarih öğrencilerinin bulmakta zorluk çekecekleri seçilmiş bir bibliyografyayı da bu el kitabının sonunda vermeyi uygun bulduk.

Bu arada, kitabın yazımı esnasında ve yazımı bittikten sonra ortaya çıkan metni okuyarak, kıymetli bilgi ve birikimleriyle katkıda bulunan meslektaşlarım Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Kemal Beydilli, Prof. Dr. Feridun M. Emecen, Prof. Dr. Ş. Nezihi Aykut, Prof. Dr. Abdulkadir Donuk ile Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Ali Arslan, Doç. Dr. Mustafa Budak, Doç. Dr. Halil Bal beylere şükranlarımı arz ederim. Metnin dizimi ve tashihleri esnasında gösterdikleri büyük gayretlerden dolayı kıymetli Araştırma Görevlilerimiz Sevim Hacıoğlu, Nilüfer Uğurlu Şenel, Hayrullah Cengiz ve İbrahim İnci'ye

sonsuz teŖekkürlerimi sunarım. Ayrıca, kitabın basımında gösterdiği destekten dolayı Yeditepe Üniversitesi ve Mor Ajans yetkililerine de teŖekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

İSTANBUL 2007

GİRİŞ

Tarihin ilk devirlerinden itibaren insanlar gerçekleri öğrenmek için değişik metotlar kullanmışlardır. Sonunda eğitim ve öğrenme yoluyla gerçeklere ulaşmanın zarureti ortaya çıkmıştır. İnsanların bilmedikleri, şüphe duydukları konuları araştırma arzusu, eğitim ve öğrenimle birlikte ilmî araştırma yolunu ortaya çıkarmıştır. Zamanla belirli prensiplere bağlanan bu ilmî araştırma, insanların bilmediklerine ve gerçeklere ulaşmasında en geçerli yol haline gelmiştir. Sosyal bilimlerin muhtelif dallarında ve özellikle tarih ilminde araştırmacılık değişik safhalar geçirerek bugünkü modern tenkitçi ilmî araştırma şekline dönüşmüştür. Bu husustaki gelişmeleri anlatmadan önce bugünkü araştırma dünyası ile ilgili bazı terimleri ve kavramları izah etmek ihtiyacını duymaktayız.

Bugün, ilgili lügatlerde “Araştırma”(Resarch)nın mânâsı, üzerinde çalışılan konu ile ilgili gerçekleri ortaya koymak için yapılan sistematik çalışma olarak geçmektedir. Bu işi yapan kişiye de araştırmacı denmektedir. Genel anlamda araştırmayı şöyle tarif etmek de mümkündür: Araştırma, bilgilerin planlı ve sistemli bir şekilde toplanması, bunların objektif bir şekilde analizi ve açıklanması suretiyle sorunlara (veya konulara) güvenilir çözüm yollarının bulunmasını gerçekleştiren bir çalışmadır. Araştırmacı ise, her hangi bir konu üzerinde objektif bir görüşle sistematik olarak çalışan, gerçekleri arayan, bulan ve nakleden kişidir.

Düşünen ve gerçekleri ortaya çıkarmak için objektif bir şekilde çalışan ve araştıran kişinin yaptığı işe bir nevi bilimsel araştırmacılık dememiz mümkündür. Sosyal bilimler sahasında böyle bir çalışmayı yapana da ilmî araştırmacı veya tarihçi demek yanlış olmaz. Bu benzerliğe rağmen, tarih nedir? tarihçilik nedir? Veya sosyal bilimcilik nedir? bunların da ayrı ayrı tarifini yapmak gerekmektedir. Tarih: İnsanların geçmiş zamanlarda yaşadığı hayatı bütün yönleriyle ve objektif bir şekilde tetkik eden bir bilim dalıdır. Bu konuda araştırma yapan kişiye de tarihçi denmektedir. Daha geniş bir şekilde ifade ve tarif

edersek, tarih: toplumları, milletleri, kuruluşları etkileyen hareketlerden doğan, olayları zaman ve yer göstererek anlatan; bu olaylar arasındaki ilişkileri, daha önceki ve sonraki olaylarla bağlantılarını, karşılıklı etkilenmelerini, her milletin kültürel gelişmelerini, iç ve dış sorunlarını objektif bir şekilde inceleyen ve sorgulayan bir bilim dalıdır. Başka bir deyişle, tarih sosyal bilimlerin temelini teşkil eden bir bilim dalıdır. Tarih ilmi, diğer bilim dallarındaki gelişmeleri takip edebilmek için ana kaynak rolünü oynar. Sosyal bilim dalları başta olmak üzere diğer bilim dallarındaki gelişmeleri, tarih ilminin kullandığı prensipleri ve metodu kullanarak tesbit etmek mümkündür. Bilhassa sosyal bilimler sahasına giren bilim dallarından Hukuk, Sosyoloji, Psikoloji, Antropoloji, İktisat, Coğrafya, Sanat Tarihi, Kültür ve Medeniyet Tarihleri Tarih ilmine büyük ihtiyaç duyarlar. Çünkü bu bilim dalları, tıpkı Tarih ilmi gibi insanı ve insanın faaliyetlerini konu edinmişlerdir. Bu nedenle adı geçen bilim dalları birbirlerine tesir ederler ve çalışmaları aşağı yukarı aynı metot ve prensiplerle yapılır.

Araştırma yöntemlerinin tarihî gelişmesine gelince: Bütün bilim dallarında olduğu gibi sosyal bilimlerin temelini teşkil eden tarih biliminde de sağlıklı ve objektif bir çalışmanın yapılabilmesi için bilimsel araştırma yöntemlerinin, yani usullerin bilinmesi gerekir. “**Tarihte Usul**” adlı eseriyle Türkiye’de sosyal bilimlerde ve tarih araştırmalarında yeni bir çığır açan hocam rahmetli Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan, yöntem (metot veya usul)’i şöyle tarif etmişti: Metot demek herhangi bir bilim dalının üzerinde çalıştığı konu hakkında istenen bilgileri ve neticeleri elde etmenin vasıtaları ve yolları demektir. İlimlerin gelişmesine paralel olarak metotları da gelişmiştir. Her ilmin gelişerek yeni yeni sahaları aydınlatması, bu yeni sahalara ait bilgilerin ortaya çıkış vasıtaları yenileşmeye paralel olarak gelişmiştir. İlimlerin gelişmesine paralel olarak yeni metotlar ortaya çıkmış, bu yeni metotlar da yeni yeni ilim sahaları meydana getirmiştir. Tıp, fizyoloji ve biyoloji ilimleri için mikroskobun ve röntgenin, astronomi için yeni teleskoplar icadının ve bunların kullanma usullerindeki ilerlemenin bu ilimlerin gelişmesine ne kadar önemle tesir ettiği gayet açıktır. Tarih ilminin gelişmesine paralel olarak onun metot yöntemleri de gelişmiştir. Fakat tarih ilmindeki bilgilerin elde ediliş vasıta ve yollarının kıymeti, mesela fizyolojideki mikroskobun kıymeti gibi göze çarpacak mahiyette değildir. Bununla beraber tarih metodu, ilim ve fikir hayatındaki terakilerin, insanlarda görüş ufkunun gelişmesi, insaniyetin ve ayrı milletlerin fikrî

inkışaflarında kazandığı ehemmiyet itibariyle mikroskop, teleskop ve röntgenin tatbikiyle kıyas kabul etmeyecek derecede büyük olmuştur. ‘Neden, nasılcı tarih usulü’ ortaya çıktıktan sonra tetkik merakı insaniyetin tarihî hayatının bütün safhalarına yayılmıştır. Ancak kendisinin içtimaî hayatını teşkil eden bütün faaliyetleri arasındaki münasebetleri ve bunların pek çeşitli olan sebeplerini göz önünde tutabildikten sonradır ki insaniyet, mazisinin nasıl olup bitmiş olduğu meselesine karşı toptan alâka göstermiş ve onu anlayabilmiştir”¹.

Rahmetli hocam Prof. Togan’ın yukarıda anlattığı tarih ilmi ile ilgili temel gelişme hızlanarak devam etmiş, son devirlerde sosyal bilimler alanında bu gelişme daha çarpıcı bir hale gelmiş, bugün sosyal bilimlerin temelini oluşturan tarih ilmini ve diğer sosyal bilim dallarını araştırma ve öğrenme metotlarında da büyük gelişmelere neden olmuştur. Araştırma konularını veya olayları sorgularken objektiflikten ayrılmama zarureti ortaya çıkmıştır. Ayrıca araştırmayı yapanların dinî, millî ve ideolojik duygu ve düşüncelerini yaptığı araştırmaya aksettirme, yani karıştırma hakkı ve yetkisi olmadığı gerçeği de herkes tarafından kabul edilmiştir. Ve nihayet, yapılan araştırmaların açık ve denetlenebilir olması, kullanılan malzemenin veya belgelerin referanslarda doğru ve eksiksiz olarak verilmesi prensibi günümüz tarihçilerinin ve sosyal bilimcilerin vazgeçilmez metotları olarak kabul görmüştür.

¹ Sadeleştirilerek verilen bu metnin aslı için bkz. A. Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, 2. baskı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi basımevi, İstanbul 1969, s. 28. Tarih metodunun gelişimi hakkında ayrıca bkz., Louis George Heller, *Communicational Analysis and Metodoloji for Historians*, New York University Pres, New York 1972. Sosyal Bilimler alanında uygulanan metodoloji hakkında ise bkz., Amiran Kurtkan Bilgisever, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1982.

I. ARAŞTIRMA NEDİR, ARAŞTIRMACI KİME DENİR?

Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi araştırma, belli prensipler çerçevesinde herhangi bir olay ile ilgili gerçekleri objektif bir şekilde ortaya çıkarma işidir. Geniş anlamda araştırmayı şöyle tarif etmek mümkündür: Bilgilerin objektif, planlı ve sistemli bir şekilde toplanması, bunların analizi ve açıklanması suretiyle sorunlara güvenilir çözüm yollarının bulunmasını gerçekleştiren bir çalışmadır. Bunu yapan kişiye de araştırmacı denir. Bu durumda sosyal ve ekonomik alanlarda çalışan bir şirket mensubu, bir avukat veya bir iş adamı bir konuyu araştırır, bu araştırmasını objektiflik çerçevesinde yapar ise onların yaptığı bu işe bilimsel araştırma denmesi mümkündür. Tarih ilmini icra eden insanlar aynı zamanda birer ilmî araştırmacı olduklarına göre, tarihçilik ile araştırmacılık arasında büyük benzerlikler vardır. Yani, tarih bilimini icra eden insanlar aynı zamanda birer ilmî araştırmacıdırlar. Kısaca, araştırmacı, objektiflikten ayrılmadan gerçekleri arayan, bulan ve nakleden kişidir.

A. Modern Araştırmacının Uyması Gereken Prensipler

Araştırmacı kendi din ve mezhep inancını yaptığı araştırmaya aksettirme hakkına sahip değildir. Dini duygularını yaptığı araştırmaya karıştıran bir araştırmacı objektif davranmamış olur. Örneğin, Haçlı Seferleri üzerinde araştırma yapan bir bilim adamı ister Hristiyan ister Müslüman olsun dini duygularını yaptığı araştırmalara yansıtamaz.

İlmî araştırmayı yapan bilim adamı kendi milli ve etnik duygularını yaptığı araştırmaya aksettiremez. Milli ve etnik duyguların karıştığı bir araştırma objektif olamaz. Örneğin I. Dünya Harbi sonrasında cereyan eden Türk-Yunan Harbi ile ilgili araştırma yapan bir tarihçinin, ister Türk ister Yunanlı olsun, millî duygularını yaptıkları çalışmaya karıştırmamaları gerekir.

Araştırmayı yapan bilim adamı inandığı fikrî ve ideolojik akımları yaptığı araştırmaya karıştıramaz. Kendi ideolojisini yaptığı çalışmaya karıştıran kişiler objektif bir bilim adamı olamamışlardır. Örneğin Marksist-Leninist görüşü be-

nimsemiş Sovyet tarihçilerinin yaptıkları çalışmalar bu ideolojinin etkisi altında gerçekleştiği için tarih ilminin istediği objektiflik prensibine uymamıştır.

İlmî araştırmayı yapan bilim adamı tetkik ettiği konuya veya olaylara mûdahil olan ve karışan tarafların görüşlerini objektif bir şekilde ortaya koymalıdır. Yani madalyonun her iki yüzünü de iyi tetkik etmelidir. Örneğin iki ülke arasında cereyan etmiş bir olay araştırılıyorsa her iki ülkenin dillerini öğrenmeli ve o ülkelere ait bütün belgeleri g r rek tarafların olaya bakış açıları objektif bir şekilde ortaya konmalıdır. şayet o iki ülkeden birisi araştırmayı yapan kişi-nin ülkesi ise, araştırmacı millî ve dinî duygularını araştırmasına yansıtmamalı.

Ayrıca araştırmacı, kendi uzmanlık sahası ile ilgili kaynak dilini ve Türk tarihi ve sosyal bilimler ile ilgili belgelerin büyük çoğunluğunun yazıldığı Osmanlı Türkçesini doğru okumayı öğrenmelidir.

İlmî araştırmacı olayları veya konuyu çok iyi sorgulamalı ve neden, niçin ve nasıl sorularını yerinde ve zamanında sorarak, tetkik ettiği olayın veya konunun sosyal, ekonomik, siyasi, askerî, dinî ve kültürel tesirlerini iyi analiz etmelidir.

Yukarıdaki prensipler çerçevesinde araştırmacı ele aldığı konuyu veya olayı cereyan ettiği şekliyle ortaya koymaya çalışmalıdır. Kısaca, ilmî araştırmacı, ele aldığı konuları ve insanların geçmişte yaşadığı olayları veya hayatı bütün yönleriyle ve objektif bir şekilde tetkik ederek gerçekleri ortaya koymalıdır. Belgeleri çarpıtmadan kullanmalıdır. Yani bir belgede var olan bilgileri objektif bir şekilde kullanmalı. İşine gelen hususları kullanıp işine gelmeyen kısımları dışarıda bırakmamalı. Kısaca objektiflikten asla ayrılmamalı. Zira, objektiflik, gerçeğin peşinden koşan tarihçinin ulaşmak istediği en büyük hedeftir. Objektiflik veya objektif tarihçilik, olguları “vuku buldukları gibi” göstermek, onları, yorumlarına sübjektif unsurlar katmaksızın, şimdiki zamanla aydınlatmak peşindedir.

B. Araştırmacı ve Bilimsel Tenkit

Tenkit nedir? Genel anlamda tenkit, bir çalışmanın iyi ve kötü, faydalı ve zararlı, doğru ve yanlış yönlerini tam bir objektiflik içinde ortaya koyma işidir. Basit ve kısa tarifi ile tenkit, doğruyu yanlıştan ayırt etme metodudur. Olay-

ları, yapılan çalışmaları ilmî ve objektif bir şekilde ele alıp inceler. Türkiye’de maalesef tenkit fikri yukarıdaki gibi anlaşılmamakta ve bir işin, bir çalışmanın, sadece menfi yönlerini belirtmek şeklinde yapılmaktadır. Bu zihniyet, yanlış şekilde, tarih ilmiyle uğraşan bir kısım araştırmacılara da bulaşmış durumdadır. Nitekim bazı tarihçiler, yaptıkları tenkitlerde bir eser veya makalenin kendilerine göre eksik taraflarını ortaya koymaktadırlar. Aynı eserin veya makalenin, o sahada ortaya koyduğu yenilik ve katkısı zikredilmemektedir. Bu ise objektif ve ilmî tenkit zihniyetine son derece aykırı bulunmaktadır. Yine bir kısım tenkitçi, meselelerin sadece iyi taraflarını belirtmekte, eksiklik ve hatalar üzerinde fazla durmamaktadır. Bu tip çalışmalar da tabii ki yanlıştır ve bir tarihçi için istenen bir hareket değildir. Gerçekte ise bir tarihçinin, bir ilmî araştırmacının tenkit anlayışı şöyle olmalıdır:

Yapılan bir araştırmayı ve ortaya konulan bir eseri, tenkit ederken o eserin hem müspet yönlerini ve hem de eksik yönlerini ortaya koymalıdır. Türkiye’de bu söylediklerimizin aksi uzun süredir devam etmektedir.

Tarihçilik, hakikatlerin yani, adaletin gerçekleşmesini ve ortaya konulmasını sağlayan bir ilim dalıdır. Tıpkı bir adalet mekanizmasında adaletin ortaya konulması gibi. Bilindiği gibi yargıç, davacı ile davalı tarafların delil olarak gösterdikleri şahitleri dinler, gerekiyorsa, o hadisenin cereyan ettiği mahalde tatbikatta bulunur. Aynı şekilde bir tarihçi de geçmişte cereyan eden bir hadiseyi incelerken, o hadisenin cereyan etmesine sebep olan lehte ve aleyhte bütün vesikaları ve kaynakları tetkik etmek mecburiyetindedir. Hatta gerekirse hadisenin cereyan ettiği bölgelerde, mesela bir harp sahasını gezerek o hadisenin veya harbin nasıl cereyan ettiğine dair kafasında uyanmış tereddütler var ise bunu giderebilmelidir. İyi bir sosyal bilimci veya tarihçi yaptığı araştırmada, yukarıda işaret edilen prensiplere veya metoda dikkat etmez ise, yapılan çalışmada bazı eksikliklerin ve aksaklıkların ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Her bilim dalında olduğu gibi, sosyal bilimlerde ve tarih ilminde de açıklık ve kontrol edilebilirlik ön planda tutulmalıdır.

Modern araştırmacılar ve tarihçiler unutmamalıdır ki, sosyal bilimlerde ve tarihte yapılan ilmîtenkid, tecrübe kazanmış ve kaideler haline dönüşmüştür. Bu kaidelerden ilki ve en geneli şöyle ifade edilebilir: tarih ve sosyal bilim çalışmalarını, modern araştırmacıların yazılarını kopya ederek değil, fakat kay-

naklara göre yazmak gerekir. Bu birinci kaideyi tamamlayan diğer iki kaide ise şöyledir: en büyük güven, anlatılan veya yazılan olayları çağdaşı olan yazarlara veya araştırmacılara göstermektir. Belli detayların bolluğu, bir şahidin (belgenin) yakın geçmiş hakkında çok iyi bilgi sahibi olduğunu gösterir. Halbuki uzak geçmişin anlatıcısına karşı bizde güvensizlik yaratır.

Burada daha önce de belirttiğimiz gibi, sosyal bilimci veya tarihçi, kendi düşünce ve duygularını, araştırıp yazdığı teze, kitaba ve makaleye karıştırmamak mecburiyetindedir. Mesela, Türk-Rus münasebetleri üzerinde araştırma yapan bir Türk tarihçisi, Rusların geçmişte takip ettikleri düşmanca siyasete kızarak, önyargıyla Türk-Rus münasebetlerini inceleyemez. Tıpkı Türklerin, o mesele hakkında, devlet ve milletçe düşünce ve tutumlarını anlamaya çalıştığı gibi, aynı şekilde Rusların da düşünce ve tutumlarını anlamaya çalışmalıdır. Bunun için, Türk kaynakları ve vesikaları nasıl inceden inceye gözden geçirilir ise, aynı şekilde Rusların görüşünü aksettiren vesikalar ve kaynaklar da iyice tetkik edilip değerlendirilmelidir. İşte böyle bir zihniyetle hareket eden bir bilim adamı, yani tarihçi, Türkiye ile Rusya arasında vuku bulmuş olan hadiseleri doğru bir şekilde ortaya koyabilir. Böyle araştırma yapan bir tarihçinin eseri, hem bilim alemi, hem de okuyucular tarafından takdir edilen ve istenilen bir eser olarak görülür. Genç araştırmacıların varmak istediği hedef de bu olmalıdır.

Kıymetli bir meslektaşımızın dilimize kazandırdığı “**Tarih Tenkidinin Unsurları**” adlı eserin müellifi Belçikalı tarihçi Leon-E. Halkin, tenkit konusunda şu değişik bilgileri vermektedir: “**Tarih tenkidi, tarihte doğruyu yanlıştan ayırt etmeye tahsis edilmiş bir metottur. O halde bu disiplin, hakikatin normlarının incelenmesi olarak algılanan mantığa bağlıdır. Bu ilmî bir metottur, çünkü o, sıkı, titizdir; şahsi tercihler kadar keyfi uzlaşmalardan da uzaktır, asırların emek mahsulü tecrübesini aralıksız tahkik etme ve kanunlaştırma gayreti göstermektedir. Tarih tenkidi, dâhi bir kafanın ürünü değildir; o, uzun bir gayretle gerçekleşir. Diplomatik, tefsir veya filoloji gibi diğer bilim dallarından almış olduğu yardım da inkâr edilemez.**

Tarih ancak şahitliklere dayalı olarak yazıldığından, tarihte doğruyu yanlıştan ayırmak, üç temel işleme indirgenir: Her şeyden evvel şahitlikleri (delilleri) araştırmak; sonra onları kontrol etmek; nihayet onları anlamak.

Bazı kimseler tarih tenkidinin, sağduyuya ve meselenin bilinmesine indirgendiğini iddia etmişlerdir. Şüphesiz sağduyu ve ehliyet dışında geçerli tenkit yoktur, fakat tenkit daha öteye gitmektedir: o, yardımcı ilimlere başvurur, onları yönlendirir ve kontrol eder, tarihi konu üzerinde onu kendi araştırmalarının süzgecinden geçirerek, muhakeme yürütür. O, bilgi işlemlerinin tanzim edilmiş bir bütünüdür. Diğer taraftan, tarih, doğrudan olguların kendisine ulaşmaz, onları vesikalar çerçevesinde yakalar.

Tarih tenkidinin rolü, doğru, muhtemel, mümkün, inanılmaz, yanlış, yalan, doğrulanması imkansız olanı ayırt etmekten ibarettir. Sadece hatalı bir vesikayı bertaraf etmekle yetinmez, doğru bir vesikada hatalı olabilecek hususu veya tahrif edilmiş bir şahitlikle varlığı sürüp gidebilen gerçeği ayırt etmek de ona düşmektedir”².

II. ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

A. Bilimsel Rapor Nedir, İçeriği Nasıl Olmalıdır?

Yukarıda izah edilen genel prensiplerden sonra bilimsel bir raporun şu özelliklere sahip olması gerektiği ortaya çıkıyor: a) Rapor tam olmalıdır, b) Rapor kısa olmalıdır, c) Rapor herkesin anlayabileceği şekilde açık olmalıdır, d) Rapor mutlaka doğruları aksettirmelidir, e) Rapor, anlaşılır bir dil ve uygun bir üslupla yazılmalıdır. Raporun bu içeriğini biraz daha açarak şöyle izah edebiliriz:

Rapor tam olmalıdır: Hazırlanan raporun, amacına ulaşabilmesi için, bütün bilgileri ve okuyucunun aklına gelebilecek her türlü soruyu kapsamalıdır. Bunun için raporu yazan araştırmacı, şu soruları cevaplayabilmelidir: Kim?, Ne?, Ne zaman?, Nerede?, Niçin?, Nasıl?

Rapor kısa olmalıdır: Raporlar genellikle beklenenden daha uzun yazılmaktadır. Araştırmacı, raporun kısa olmasını sağlamak için raporu yazmak-taki amacını unutmamalıdır. Amaçla ilgili olmayan veya dolaylı ilgili olan fikir ve düşünceler, konunun ve ilginin dağılmasına neden olur. Araştırmacı bu noktaları unutmadan raporunu kısa ve öz cümlelerle kaleme almalıdır.

2 Leon-E Halkın. Tarih Tenkidinin Unsurları, Çev. A. Bahaddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1989, s. 3-4.

Rapor açık olmalıdır: Rapor, okuyan kişi veya kişilerce açık bir biçimde, çabuk ve kolay anlaşılır olmalıdır. Sade ve herkesin anlayabileceği bir dille yazılmalıdır. Uzun ve ağır cümlelerden kaçınılmalıdır.

Rapor doğru olmalı ve gerçekleri aksettirmelidir: Raporda, araştırmalarla tespit edilen istatistiklerden, rakamlardan, cetvellerden yararlanılmışsa ve bunlara dayalı sonuçlar çıkarılmışsa, bu doğrular olduğu gibi yazılmalıdır. Sağlam gerekçeleri bulunmayan fikirler rapora alınmamalıdır.

Rapor uygun bir üslupla kaleme alınmalıdır: İyi bir üslupla yazılan raporda cümleler edilgen (pasif) değil, etken (aktif) yapıda olmalıdır. Yazıdaki monotonluk, fikirlerin karışık ve dağınık olarak ifade edilmesi, yüklem farklılıkları, alıntıların farklı üsluplarda yazılmış olması, raporun bütünlüğünü bozar. Bu ise, raporu okuyanın kafasını karıştırır. Raporu yazan kişi dile hakim olmalı, mümkün olduğu kadar az kullanılan kelimeler yerine çok kullanılan kelimeleri seçmelidir.

a. Sosyal Bilimlerde Bilimsel Rapor Nasıl Hazırlanır?

Bilimsel rapor, herhangi bir konunun ilmi araştırma prensiplerine dayanarak ortaya konan bir çalışma şeklidir. Bugün dünyanın her yerinde, her an bir konuda rapor yazmak için araştırma yapan birileri, çalışma yapabilmek için bu raporları okuyan ve inceleyen başka birileri vardır. Raporlar, insanların tahmininin yerine bilgiyi kayda geçirmenin aracıdır. Kısaca rapor, medeni toplumlarda işlerin düzenli ve verimli bir şekilde yürütülmesinde temel unsurlardan biridir. Her rapor, raporu hazırlayanın veya bir başkasının önceden yapmış olduğu araştırmalara dayanır.

Rapor, yazarının tutum ve tekniğinin doğrudan doğruya akademik bir disiplin olan tarihten kaynaklanıyor olması, raporu bir biçim veya yöntem olarak kabul edilmesini daha da haklı göstermektedir. Bununla birlikte şu gerçeği unutmamak gerekir: Akademisyen yaptığı ilmi araştırma ile genellikle geçmişi anlamaya çalışır. Raporun yazarı ise, genellikle geleceği planlamak için şimdiki zamanla ilgilenir. Bu arada şu gerçeği de unutmamalıyız: Her yazı, rapor veya ciddi bir araştırma günün birinde birilerinin işine yarayacak düşüncesiyle hazırlanır.

Yukarıda rapor hakkında genel bilgileri verdikten sonra şimdi iyi bir raporun nasıl hazırlanması gerektiğini izah edelim:

Önce raporumuzun özünü ortaya çıkarmak için şu ilk adımı atmamız gerekir. Bizden önce aynı konuda bir rapor hazırlanmış mı, bir başkasının makale veya kitap şeklinde çalışması olmuş mu? Bunları bulup mutlaka tetkik etmemiz gerekir.

Bu çalışmayı yaptıktan sonra rapor yazacağımız konunun tarihçesi hakkında bir bilgi vermemiz gerekir.

Raporunu yazdığımız konunun tarihçesini verdikten sonra mevcut durumu izah etmeliyiz. Konu ile ilgili yapılan izahlarda mümkün olduğu kadar sade ve sağlıklı bir dil ve üslup kullanmalıyız. Zira, hazırlanan raporun herkes tarafından anlaşılabilir olması zarureti vardır. Şayet, raporunu hazırladığımız konunun bazı özel terimleri var ise onlar hakkında da bilgi vermeliyiz. Kısaca raporu kaleme alan kişi şu hususu aklından çıkarmamalıdır: “Acaba bu raporu okuyan, benim konumun uzmanı olmasa dahi anlattığımı veya anlatmak istediğimi anlayabilir mi?”

Raporunu hazırladığımız konu ile ilgili şu sorgulamaların da yapılması gerekir: Konu ne durumdadır? Üzerinde çalıştığım konu bir kurumsallaşmaya gitmiş mi? Veya konu ile ilgili bir teşkilat kurulmuş mu? Bu soruların cevapları açık bir şekilde raporda yer almalıdır. Bundan sonra, konuyu işlerken üretim veya verimlilik konuları nasıl halledilmiş, bunlar hakkında da bilgi verilmelidir. Bu çalışmaları yaptıktan sonra, “Konunun tanıtılması veya pazarlaması nasıl yapılmış? Bu tanıtım ve pazarlamada başarılı olunmuş mu, olunmamış mı?” Bu soruların cevapları da raporun bu kısmında izah edilmelidir.

Raporun son kısmında o konuda bundan sonra neler yapılabilir, ne gibi tedbirler alınırsa konunun verimliliği artar ve maliyeti düşer, gibi sorular sorulmalıdır. Ayrıca, o konuda iş yapan kişi veya kuruluşa ne gibi kâr ve zarar getirir; ayrıca topluma ve ülkeye ne gibi bir katkısı veya yükü olur? Bu konuların da ayrı ayrı izah edilmesi ve açıklığa kavuşturulması gerekir.

Yukarıdaki prensipleri ve sorgulamaları göz önünde bulundurarak, bir silâh fabrikasını örnek olarak işleyelim. Burada Türk ordusunun silâh ihtiyacını karşılayan Kırıkkale Fabrikası’nı ele alalım.

Yukarıda da izah edildiği gibi, bir rapor yazmamız gerektiğinde, rapor yazacağımız konu, yani Kırıkkale Fabrikası’nın tarihçesi hakkında bir bilgi vermemiz gerekir.

Bundan sonra fabrikanın halihazırdaki durumu izah edilir ve şu sorularla konu sorgulanır: Fabrika kâr mı yapıyor, yoksa zarar mı? Üretimi kaliteli mi, değil mi? Yaptığı üretim Türk ordusunun ihtiyacını karşılıyor mu, karşılamıyor mu? Kaliteli üretim yapıp dış ülkelere ihraç ederek ülke ekonomisine bir katkıda bulunuyor mu? Bu soruların cevapları hiç bir tesir altında kalmadan dürüst ve objektif bir şekilde verilmelidir.

Yukarıdaki sorularla dile getirilen hususlar ile ilgili bir yenilik veya ıslahat yapılmış mı? Yapıldı ise istenen verim alındı mı? Bu soruların cevapları da açık bir şekilde ortaya konulmalıdır.

Raporun son kısmında bundan sonra fabrikanın daha verimli ve kaliteli üretime geçebilmesi ve dışarıya mal satabilmesi için ne gibi yenilikler yapılmalı, bunlar da açık bir şekilde öneriler şeklinde ortaya konmalıdır.

Raporun sonuç bölümünde ise yukarıdan beri izah edilen ve tartışılan konuların bir özeti verilmelidir.

Bu bilimsel rapor hazırlanırken, raporu hazırlayan kişinin mutlaka objektif davranması ve raporla ilgili bütün gerçekleri açıklaması gerekir.

b. İşletme, İktisat ve Temel Bilimlerde Rapor Nasıl Yazılır?

Rapor, belirli bir konuda yapılan çalışmaların ve faaliyetlerin planlanması, örgütlenmesi ve kontrolü amacıyla kullanılan, gerçeklere dayalı ve uzun süre kullanılabilen ve saklanabilen belge veya belgeler topluluğudur. İyi hazırlanmış bir raporda gerçekler net, açık, sistemli ve özlü bir biçimde ortaya konmalıdır³.

Muhtelif kurumlarda ve şirketlerde her yıl binlerce rapor hazırlanmaktadır. Bu raporlar farklı maksatlarla ve farklı uzunlukta hazırlanmaktadır. Kapsamlı raporlar şirkete ve kuruma yararlılık amacından öte. Bilimsel normlara da uygunluk gösterirler. Bu tip raporlarda iyi bir kaynakça ve indekse de yer

3 İşletme ve İktisat Fakültelerinde Yüksek Lisans ve Doktora yapan gençlerin, Hüner Şencan'ın, *İşletmeciler ve İktisatçılar İçin RAPOR YAZIMI: Tez-Araştırma-Rapor-İş Mektubu-Dilekçe-Tutanak* (İstanbul 1995) adlı kitabını mutlaka okumaları gerekir. Bu konuda ayrıca, bkz., Niyazi Karasar, *Araştırmalarda Rapor Hazırlama Yöntemi. Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, 2 baskı, Ankara 1979.

verilir. Günümüz iş hayatında ve kurum faaliyetlerinde raporlar, yapacağımız çalışmalar için önemli birer karar alma ve değerlendirme araçları haline gelmişlerdir.

Bir de işyerinde veya ekonomik işlevi olan bir kurumda hazırlanan raporlar, birim veya departman başkanlarından üst düzey yöneticilere gönderilerek, bu raporların ışığı altında yeni politikaların alınmasını sağlar. Bir şirket veya kurumda hazırlanan yıllık faaliyet raporları ile, o şirketin ve kurumun sahiplerine ve yetkililerine bilgi sunulur. Böylece hem şirket sahipleri ile kurum yetkilileri, hem de hissedarlar ile kurum çalışanları şirketlerinin ve kurumlarının durumu ve geleceği hakkında bilgi sahibi olurlar. Ayrıca bu raporlar, sorunları ve bu sorunlara ilişkin çözüm yollarını yazılı hale getirdiklerinden, bu bilgilerin daha sonraki uygulamalar için yol gösterici bir belge ve kılavuz haline gelmesini sağlarlar. Bu tip sağlıklı hazırlanmış raporlar, iyi birer belge oldukları için tarihçilerle sosyal bilimcilere birer güzel kaynak vazifesi görürler.

Bir iktisadi teşekkülde hazırlanan raporlar niteliklerine göre beş gruba ayrılır: a) fonksiyonlarına göre, b) kaynaklarına göre, c) hedef kitlesine göre, d) zaman aralığına göre, e) içerik şartlarına göre. Bu rapor gruplarını kısaca şöyle izah edebiliriz:

a) Fonksiyonlarına göre raporlar üçe ayrılır: 1- Bilgi veren raporlar: Bu raporlar, üretim durumu, kalite, hizmetin niteliği, teknoloji, makine arızaları, randıman, hammadde girişleri, araştırma-geliştirme sonuçları, kar-zarar durumu ile finansal durum hakkındadır. Bilgi veren raporlar yöneticilerin karar verme işlemini kolaylaştırmak için hazırlanır. Yöneticiler bu raporlara göre yeni kararlar alır. **2- Analiz raporları:** Bu raporlar, gerçekleri ortaya çıkarmayı amaçlayan, gerçeklerle ilgili nedenleri araştıran, soruşturan belgelerdir. Bu sebepten analiz raporları sosyal bilimciler için iyi birer kaynak oluştururlar. Bu raporu hazırlayan kişi bir araştırmacı gibi çalışır. **3- Belli kesimleri ikna etmek için hazırlanan raporlar:** Bu raporlar, yönetimin iş görenlerine, müşterilerine veya kamu oyuna yönelik olarak hazırlanan raporlardır.

b) Kaynaklarına göre raporlar: Hazırlayan makam, daire, birim veya kişinin ismi, unvanıyla anılan raporlardır. Bu raporların başlıcaları şunlardır: Araştırma-Geliştirme Biriminin periyodik olarak hazırladığı raporlar; Pazarlama ve Satış Biriminin hazırladığı raporlar; Muhasebe-Finans Biriminin ha-

zırladığı bütçe, gelir ve giderlerle ilgili raporlar; Personelin çalışması, eğitimi, ücretleri ve diğer sorunları ile ilgili Personel Biriminin hazırladığı raporlar; Günlük, haftalık, aylık ve yıllık üretim durumunu gösteren Üretim Birimi raporları; Şirketin tarihi, gelişmesi, üretimi, üretilen malların dağılımı ve satışını, bağlı kuruluşları, organizasyonlarını gösteren Yönetim-Organizasyon raporları; İstatistik raporlar.

c) Hedef kitlesine göre raporlar: Bu raporlar hitap edeceği mevkie göre ayrılırlar: İşletme veya kurum içine yönelik raporlar: İşletme ve kurum dışına yönelik raporlar. Kısa ve uzun vadede kullanılmak üzere şirketlerin ve kurumların bilgisine sunulmak üzere hazırlanan bu raporlara “İşletme ve kurum içine yönelik raporlar” adı verilir. Dışa yönelik raporlar ise, devlet ve yerel yönetim kurumlarına, meslek örgütlerine ve basın kuruluşları ile hissedarlara gönderilir.

d) Zaman aralığına göre raporlar: Bu raporlarda Periyodik ve İstisnai olmak üzere ikiye ayrılırlar. Günlük, Aylık ve Yıllık olarak hazırlanan raporlara “Periyodik rapor” denir. Bilgi verici olan bu raporlar, karar vericinin doğru karar vermesine yardımcı olur. İstisnai raporlar ise, olağanüstü koşullarda üst yönetimler için hazırlanır.

e) İçerik yönünden raporlar: Bu raporlar, duyuru ve mektup raporları olarak hazırlanır. İşletme içi haberleşmede kullanılan raporlara “Duyuru raporu”; işletme dışında haberleşmeler için kullanılan raporlara da “Mektup raporları” adı verilir⁴.

Yukarıda özet halinde bilgi verilen raporlar, yalnız iktisat, işletme ve deneysel bilimlerde değil, bütün bilim dallarında da hazırlanmaktadır. Bu raporlar, açık, gerçekleri aksettiren ve objektif olarak hazırlandığı müddetçe kıymetli ve faydalıdır. Birer belge değerinde olan bu raporlardan tarihçiler ve sosyal bilimciler önemli ölçüde faydalanırlar.

B. Tarih ve Sosyal Bilimlerde Bilimsel Makale Nasıl Yazılır?

Bir bilimsel makalenin yazılabilmesi için önce konunun tespiti gerekir. Konunun tespiti yapıldıktan sonra konuyla ilgili yazılmış bütün makale ve ki-

4 Bu raporlar hakkında daha geniş bilgi için bakınız. Hüner Şencan, *İşletmeciler ve İktisatçılar İçin RAPOR YAZIMI*, s. 217-260.

taplar okunup tetkik edilir. Konu biraz geçmişle ilgili ise mutlaka arşiv malzemesine başvurulup gerekli bilgi ve belgelere ulaşılmalıdır. Bu arada konunun cereyan ettiği devirde yazılmış muasır kaynaklar ve konu ile ilgili vazife görmüş kişilerin hâtıratları mutlaka incelenmelidir. Konu ile ilgili bilgiler ve belgeler toplanmalıdır.

Yukarıdaki hazırlık yapıldıktan sonra toplanan malzeme, sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Bu değerlendirmeden sonra konuyu izah etmede kolaylık sağlamak için tetkik edilen eserler ve kaynaklardan kronolojik bir şekilde yeterli notlar alınmalıdır. Bu işlem ya fişlere yazılarak yapılır ve yahut bir deftere de işlenebilir.

Bu hazırlıklardan sonra konunun başlığı doğru olarak tespit edilmelidir. Tespit edilen başlık o makalede nelerden bahsedileceğinin işaretini vermelidir. Konu başlığını okuyan bir okuyucu veya araştırmacı o başlık altında makalede verilecek bilgilerin neler olabileceğini anlamalıdır. Eğer araştırmacı veya okuyucu o başlıktaki makalede neler olacağını sezemiyorsa o yetersiz başlık yüzünden makaleyi okuyacak kişilerin sayısı oldukça azalır.

Makalenin giriş kısmında konunun geçmişi (background) tabir ettiğimiz kısa bir tarihçesini vermemiz gerekir. Bundan sonra kronolojik bir sıra ile hazırladığımız notları tekrar gözden geçirerek konuyu kaleme alıp işlemeliyiz. Burada unutmamamız gereken en önemli nokta işlediğimiz konu değişikliğe uğramış, tıkanmış, veya zorla yönlendirilmiş ise, burada bu tıkanıklığı giderecek ana soruların sorulması gerekir. Meselâ, bu konunun değişmesine tesir eden olaylar veya faktörler nelerdir? Bu faktörler içinde ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler var mıdır? Var ise, ne dereceye kadar tesirli olmuşlardır? Bu sorgulamanın izahları yapılmalıdır. Ayrıca işlenen konu milletlerarası bir meseleyi ele alıyorsa iç ve dış faktörler olarak olaya tesir eden sebepler iyi sorgulanmalı ve bu sorgulanmanın cevapları bilim adamına yakışan açıklık, dürüstlük ve objektiflik çerçevesinde ortaya konmalıdır.

Hakkında makale yazdığımız konunun izahına ve tartışmasına yukarıda işaret ettiğimiz kronolojik sırayı bozmadan devam etmeliyiz. Makalenin bu kısımlarında da gerekli sorgulamaları yapıp açıklamalarda bulunmalıyız.

Makalemizi ve konunun işlenmesini tamamladıktan sonra mutlaka üç beş cümle ile ya bir paragraf veya bir sayfa halinde işlediğimiz konunun özetini

vermemiz gerekir. Bu özet kısmının sonlarında bir bilim adamı olarak, “mevcut belgelere ve bilgilere göre olayın gelişmesi şöyle şöyle olmuştur” şeklinde üç beş cümle ile yorumumuzu yapmalıyız.

Bilimsel makaleyi kaleme alan bilim adamının veya araştırmacının şu iki noktayı mutlaka göz önünde bulundurması gerekir: a) Yaptığımız araştırmada kullanacağımız dile ve üsluba çok dikkat etmemiz lâzımdır. Yazımızda mutlaka sağlıklı dil ve ilmi bir üslup kullanmalıyız. Fakat kullandığımız bu dil aynı zamanda herkes tarafından anlaşılabilmelidir. Bilhassa ilim adamına yakışmayan sivri, itham edici ve incitici kelimeler kullanmamalıyız. b) Şayet, konuyu işlerken sorduğumuz sorular içinde cevaplarım veremediğimiz hususlar olur ise, ilgili yere hemen bir dipnot düşüp, “bu sorunun cevabını aydınlatmak kaynaklara, yetkililere veya belgelere şu şu sebeplerden dolayı maalesef ulaşamadım” şeklinde okuyucuya bir açıklama yapılmalıdır. Araştırmacı makalesini tamamladıktan sonra, konuya vakıf bir dostuna veya meslektaşına okutmalı, gerekiyorsa makalesine yeni ilaveler yapmalı veya değişikliklere gitmelidir. İyi hazırlanmış bir bilimsel makale mutlaka ilmi dergilerde neşredilmelidir.

C. Ekonomi ve Temel Bilimlerde Araştırma Nasıl Yapılır?

Her ne kadar sosyal bilimler ile diğer bilim dalları arasında araştırma ve kaleme alma yöntemleri yönünden bazı temel benzerlikler bulunsa da, her bilim dalının kendine mahsus özellikleri ve problemleri olduğu için, onları araştırma ve kaleme alma yöntemlerinde de bazı değişik yollar ve teknikler uygulanmaktadır. Bu sebepten bahsedilen bilim dallarında “Araştırma” kavramının tanımlanmasında henüz bilimsel beraberlik sağlanamamıştır. Araştırma için ileri sürülen türlü tariflerden burada yalnız birine değinmekle yetineceğiz: **Araştırma, bilgilerin planlı ve sistemli bir şekilde toplanması bunların analizi ve açıklanması suretiyle sorunlara güvenilir çözüm yollarının bulunmasını gerçekleştiren bir çalışmadır.**

Araştırmanın bu tanımlama içine alınmamış bir yanı da **bilinen sonuçların, teori ve kanunların yeni bulguların ışığında tekrar bilim süzgecinden geçirilmesi ve edinilen yeni ya da tamamlayıcı bilgilerin pratiğe uygulanması**dır.

1- Araştırmanın Sınıflandırılması:

“Araştırma ve Bilimsel Yayınlar da Temel İlkeler” konulu rehber kitabının müellifleri Mahir Pamukçu ve Sabri Dilmen, ekonomik ve temel bilimlerde yapılan araştırmaları, niteliklerine ve verdikleri sonuçların uygulama imkanlarına göre başlıca üç bölümde toplamışlardır⁵.

Temel araştırma, 2- Uygulamalı araştırma, 3- Geliştirme araştırması.

Temel Araştırma: Bir bilim alanındaki bilgilerin geliştirilmesi için yapılan araştırma çalışmasına temel araştırma denir. Temel araştırma, bilgileri toplayarak, seçilen olguyu veya konuyu açıklama ve yorumlama amacı güden bir çalışmadır. Temel araştırma ile elde edilen sonuçların pratik uygulamaya olan ilgisi dolaylıdır. Temel araştırma, araştırmacıyı her an başka bir yöne sürükleyecek nitelikte olduğu için bu tip araştırmanın çok iyi planlanması zorunluluğu vardır.

Uygulamalı Araştırma: Bir bilim alanındaki bilgilerin geliştirilmesi için belli pratik bir amaca yöneltilen araştırma çalışmasına uygulamalı araştırma denir. Uygulamalı araştırmanın amacı, temel araştırmanın tersine, çözümlenmiş bir problem den alınan sonuçların pratiğe uygulanmasına yöneltilmiştir. Araştırmacının belirli pratik bir amacı ve hedefi vardır.

Çoğunlukla ekonomik önemli bulunan sorunları ivedi çözümlenmelerini hedef tutan uygulamalı araştırma çalışmaları da bazı değerli hipotezlerin doğmasına ve böylece teorisinin daha açık bir niteliğe ulaşmasına yardımcı olabilirler.

Geliştirme Araştırması: Bazı özellikleriyle gerek temel araştırma gerekse uygulamalı araştırmadan ayrılan geliştirme araştırması, genel olarak araştırma sonuçlarının ya da bilimsel ve teknik bilginin, imâl döneminden önceki çeşitli sorunlarla ilgili olarak kullanıldığı teknik bir çalışmayı gösterir ve mamûl maddenin ticari bir karakter kazandığı yerde sona erer. Bir mamûlün ya da imal yönteminin geliştirilmesine etkili olan geliştirme araştırması, doğrudan doğruya pratikte kullanılmak üzere araştırma ve uygulamalı araştırma sonuçlarının birleştirilmesini hedef tutmaktadır. Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi

5 Mahir Pamukçu-Sabri Dilmen, **Araştırma ve Bilimsel Yayınlar da Temel İlkeler**, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1967, s. 7-9. İktisat ve temel bilimler alanlarında çalışan genç araştırmacıların bu kıymetli rehber kitabını mutlaka görmesi gerekir. Ayrıca bkz. Hüner Şencan, **İşletmeciler ve İktisatçılar İçin RAPOR YAZIMI**, s. 1-5.

geliştirme araştırması, yeni bir mamulün bulunmasına ya da yapım metodunun geliştirilmesine çalışır.

Bugün teknik bakımdan en ileri ülkelerde bile temel, uygulamalı ve geliştirme araştırmaları aralarında belirli bir tercih yapılmamakta hangi tipten olursa olsun verimli bir araştırmaya yüksek bir değer tanımaktadır. Zamanımızda bütün ülkelerde geliştirme araştırmaları, temel ve uygulamalı araştırmalara nazaran, daha yüksek bir harcamayı gerektiriyorsa bunun başlıca nedeni bu araştırmaları yöneten ve yürüten kalifiye personelin daha yüksek sayıda bulunmasıdır. Bu arada gerçekte araştırma niteliği göstermeyen faaliyetleri araştırma olarak gösterme ve bu gibi çalışmaları yapanları araştırıcı olarak niteleme çabalarına karşı uyanık bulunmak gerekir. Bu gibi eğilimler, özellikle gelişmekte bulunan ülkelerde gerçek bilimin gelişmesine engel olurlar.

Araştırma Konusunun Seçilmesi

Araştırmaya konu olabilecek değerde bir problemi bulmak onu çözümlemekten daha yüksek bir kabiliyeti gerektirir. Bazı araştırmacılar, bir konunun çözümlenmesinde yüksek bir kabiliyet gösterdikleri halde, problemin seçiminde isabetli davranamazlar. Tecrübeli bir araştırmacı bile bir problemi bulmanın güçlüğü ile karşılaşır. Bu gibi durumlara özellikle genç araştırmacılar arasında daha çok rastlanır. Bunun için her bilim adamı, her araştırmacı daha önce rastladığı önemli problemleri belli normdaki kartlara yazarak bir problem veya konu kartoteksi hazırlamalıdır. Böylece gerektiği durumlarda bu kartoteksten yararlanmak suretiyle araştırma için aranan konu kolayca bulunabilir. Çalışma konusu aramanın önemli zaman kaybına yol açacağını göz önünde bulundurmak gerekir. Onun için araştırmacı, konusunu seçerken kendi kendine şu soruları sormalıdır: 1- Çalışmak istediğim alanda pratik sonuç sağlayacak ne gibi aktüel sorunlar bulunmaktadır? 2- Çalışmak istediğim alanda hangi problemler veya konular ele alınmış ve hangi yönden araştırılmıştır? 3- İlgilendiğim konu üzerinde yapılan araştırmalar ne gibi gerçekleri ve buluşları ortaya koymuştur? 4- Araştırmak istediğim konu ile ilgili çalışmaların ortaya koyduğu faydalar nelerdir, bunların pratik hayata uygulanma şansı ne kadardır? 5- Çalışmak istediğim bilim alanında çözüm bekleyen sorunlar nelerdir? 6- İlgilendiğim bilim dalında yapılan araştırmalarda hangi güçlüklerle karşılaşılmaktadır? 7- üzerinde

çalışacağım bilim dalı ile bu bilim dalına yakın öteki bilim dallarında yapılan araştırmalar arasında ne gibi bağlantılar ve benzerlikler bulunmaktadır?⁶

Bu ve bunlara benzer soruları sorduktan sonra araştırmacı, üzerinde çalışmaya başladığı konunun veya problemin çözümlenmesi ile bilim dünyasına bir yenilik getirip getirmeyeceği, bilim dalına katkı sağlayıp sağlayamayacağı, materyalin kolay elde edilip edilemeyeceği, uygun bir araştırma metodunun bulunup bulunmadığı ve araştırmada öteki bilim dallarından yararlanıp yararlanmayacağı konularını araştırıp düşünmelidir.

Araştırmayı yapan kişi dürüstçe şu soruları da kendi kendine sormalıdır: Üzerinde çalışacağım bu konuyu işleyebilecek zamanım var mı? Gerekli ön çalışmayı veya hazırlığı yaptım mı? Üzerinde çalıştığım konu, ilgili bilim dalına ne gibi yenilikler getirecektir? Dublikasyona yol açmaması için gerekli araştırmayı yaptım mı? Ve nihayet, her türlü güçlüğü karşı gelebilecek derecede konuya ilgi duyuyor muyum?

D. Ekonomi ve Temel Bilimlerde Bilimsel Makale Nasıl Yazılır ve Yayınlanır?

Bilimsel makaleyi, “özgün araştırma sonuçlarını tanımlayan, yazılmış ve basılmış rapor” olarak tanımlayan İngiliz bilim adamı Robert A. Day, Yazdığı “**Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayınlanır?**” (How to Write and Publish a Scientific Paper?) adlı rehber kitabında bir bilimsel makaleyi yaratan mekanizmayı, yani geçerli yayını şöyle tanımlıyor: “Özetler, tezler, konferans raporları yayımlanabilir, fakat bu yayınlar her zaman geçerli yayın ölçütünü sağlamazlar. Dahası, bilimsel bir makale bütün diğer testleri geçse de, eğer yanlış yerde yayımlanmışsa geçerli yayımlanmamış demektir. Yani, nispeten kötü bir araştırma raporu, fakat testleri geçen bir yayın, eğer doğru yerde (genellikle belli başlı bir dergi) kabul edilir ve yayımlanırsa geçerli bir yayındır. Çok iyi hazırlanmış bir araştırma raporu ise yanlış bir yerde yayımlanmış ise geçerli bir şekilde yayımlanmamış olur”⁷.

6 Pamukçu-Dilmen, a.g.e., s. 12-21.

7 Robert A. Day, *Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayınlanır?*, Çev. Gülay Aşkar Altay, TÜBİTAK, Ankara 1996, s. 9.

Adı geçen bu meslektaşımıza göre, kabul edilebilir temel bir bilimsel yayın: a) Meslektaşlara gözlemleri değerlendirme, b) deneyleri tekrarlama, c) entelektüel işlemleri değerlendirme imkânı veren ve yeterli bilgi içeren ilk açıklama olmalıdır.

“Kabul edilebilir temel bir bilimsel yayın”, “ilk açıklama” olmalıdır. Doğal olarak çoğu zaman, yeni araştırma verilerinin ilk açıklaması bilimsel bir toplantıda sözlü sunuş olarak yer alır. Etkin bir ilk açıklama sadece, açıklananın, yazarın meslektaşları tarafından (şimdi veya gelecekte) tamamıyla anlaşılıp kullanılmasına imkan verecek formu olan bir açıklama olduğu zaman gerçekleşmiştir.

Böylece verilerin: a) potansiyel kullanıcılara, b) gözlemleri değerlendirebileceği, c) deneyleri tekrarlayabileceği ve d) entelektüel işlemleri değerlendirebileceği (yazının sonuçları verilerle desteklenmekte midir?) yeterli bilgi sunması gerekir. Sonra, açıklama “duyular tarafından algılamaya elverişli” olmalıdır. Bu acayip bir sözcük grubu olabilir. Bununla beraber bu tanım, açıklamaya sadece görsel malzeme (basılı dergiler, mikrofilm, mikrofiş) cinsinden değil, fakat aynı zamanda, belki basılı olmayan, görsel olmayan formlar cinsinden de içerik kazandırır. Örneğin, dinleme kasetleri formunda “yayın”, eğer tanıtımda verilen diğer testleri geçtiyse etkili bir yayın oluşturabilir⁸.

Yukarıdaki tanım, daha basit olarak, fakat daha kesin terimler olmaksızın yeniden ifade edilirse; a) temel yayın, b) özgün araştırma sonuçlarının ilk yayını olan, c) yazarın meslektaşlarının deneyleri tekrarlayabilecekleri ve sonuçları irdelleyebilecekleri forma sahip ve d) dergide veya başka bir kaynak belgesinde bilimsel toplum içinde hemen ulaşılabilir olan yayındır. Bu tanımı anlamak için yine de, önemli bir ihtar ilave etmeliyiz. Tanımın, yazarın “meslektaşlarına” atfedilen kısmı, yayın öncesi meslektaş değerlendirmesi anlamında kabul edilir. Böylece tanım olarak bilimsel makaleler, meslektaş değerlendirmesi yapılan yayın organlarında yayımlananlardır.

Geçerli yayının gereklerini karşılayacak şekilde düzenlenmiş bilimsel makale şu şekilde tertip edilmelidir: Giriş (Introduction), Yöntemler (Methods), Sonuçlar (Results) ve Tartışma (Discussion).

Basit anlamda ilmî araştırma: Belli prensipler çerçevesinde herhangi bir olay ile ilgili gerçekleri objektif bir şekilde ortaya çıkarmaktır. Geniş anlamda ilmî araştırma ise: bilgilerin planlı ve sistemli bir şekilde toplanması, bunların analizi ve açıklanması suretiyle sorunlara güvenilir çözüm yollarının bulunmasını gerçekleştiren bir çalışmadır. Bunu yapan kişiye de araştırmacı denir. Bu durumda sosyal ve ekonomik alanda çalışan bir şirket mensubu bir avukat veya bir iş adamı bir konuyu araştırır, bu araştırmasını objektiflik çerçevesinde yapar ise onların yaptığı bu işe pragmatik tarihçilik demek mümkündür. Görülüyor ki ilmî araştırmanın değişik bir ifadesi tarihçilik olarak görülmektedir. Yani Tarih İlmi'ni icra eden insanlar aynı zamanda birer araştırmacıdır. Bu açıklamayı yaptıktan sonra akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba bu durumda tarih ve tarihçinin manası ne olacaktır? Veya araştırma (research) gerçekleri ortaya koymak için yapılan sistematik bir çalışma olduğuna göre acaba tarih de böyle midir? Bu sorulara cevap verebilmek için burada Tarih İlmi'ni dar ve geniş anlamları ile açıklamak zarureti vardır. Kısa tarifi ile tarih, insanların geçmiş zamanda yaşadığı hayatı belirli prensipler çerçevesinde bütün yönleri ile objektif bir şekilde tetkik eden bir bilim dalıdır. Dolayısıyla tarih, sosyal bilimlerin tamamını içine alır. Her sosyal bilimde bir parça tarih vardır. Geniş anlamda ise tarih: Toplumlari, Milletleri, Kuruluşları etkileyen hareketlerden doğan olayları zaman ve yer göstererek anlatan; bu olaylar arasındaki ilişkileri daha önceki ve sonraki olaylar ile bağlantılarını, karşılıklı etkilenmelerini, milletlerin kurduğu medeniyetleri iç ve dış sorunlarını objektif bir şekilde inceleyen bir bilim dalıdır. Bu işi yapan ise Tarihçi denir.

Araştırmacı ile tarihçi arasındaki yakın benzerliği izah ettikten sonra "Tarih İlmi"nin işleniş şekli ile benzerlik arz eden başka bir bilim dalından Hukuk'tan bahsetmek gerekir. Bilindiği gibi hukuk ilminin tatbikatında hukukçu, daha değişik bir deyişle yargıç başrolü oynamaktadır.

III. TARİH ARAŞTIRMALARI

A. Tarih Nedir, Tarihçi Kime Denir?

Tarih, insanın geçmişte yaptığı bütün işleri ilmî bir metodla ve objektif bir şekilde ortaya koyan bir bilim dalıdır. Konusu insan ve onun yaptıkları olduğu için, sosyal bilimlerin temelini oluşturur. Onun için, her sosyal bilim dalında

bir parça tarih vardır. Geniş anlamda tarihi şöyle tarif etmek mümkündür: Tarih, toplumları, milletleri, kuruluşları etkileyen hareketlerden doğan olayları zaman ve yer gösteren anlatan; bu olaylar arasındaki ilişkileri daha önceki ve sonraki olaylar ile bağlantılarını, karşılıklı etkilenmelerini, milletlerin kültürel gelişmelerini, iç ve dış sorunlarını objektif bir şekilde inceleyen bir bilim dalıdır. Bu işi yapan kişiye de tarihçi denir. Tarihçi araştırmasını yaparken olayların, mümkün olduğu kadar oluş tarzına yakın bir şekilde ortaya konması için, gerekli objektif sorgulamaları yaparak olayların sosyal, ekonomik, siyasî, askerî, dinî ve kültürel etkenlerini iyi analiz etmelidir. Bunu yaparken kendi millî, dinî hisleri ile ideolojik saplantılarını yaptığı araştırmaya karıştırmamalıdır⁹.

Araştırmacı ile tarihçi arasındaki yakın benzerliği izah ettikten sonra, tarih ilminin işleniş şekli ile benzerlik arz eden bir sosyal bilim dalından, hukuktan bahsetmek gerekir. Bilindiği gibi hukuk ilminin tatbikatında hukukçu, hukukçu, yani hakim veya yargıç, son derece önemli bir rol oynamaktadır. Fertler arasında veya gruplar arasında cereyan eden anlaşmazlıkları, kavgaları yargıç lehte ve aleyhte bütün şahitleri ve delilleri dinleyerek ve tetkik ederek o olay hakkında bir karara varır. Yargıç karar verirken dini milli ve ideolojik duygu ve düşüncesiyle hareket edemez. Karara varırken yargıcın dayandığı ölçü yasadır. Yani kanundur. Kanun: Bir Millettin veya bir Toplumun veya bir ferdin hak ve özgürlüklerini, inanç ve fikirlerini garanti altına alan yazılı prensipler topluluğudur ve herkesin yasalara uyması mecburidir.

Tarihçi ise, tıpkı yargıcın yaptığı gibi, milletler veya devletler arasında ortaya çıkmış problemleri ve savaşları veya ekonomik anlaşmazlıkları tetkik edip araştırırken olaya karışmış bütün tarafların nokta-i nazarlarını yani görüşlerini objektif bir şekilde ortaya koyar. Konuyla ilgili tarafların bütün belgelerini ve kaynaklarını kullanır. Geçmişte insanlar arasında cereyan eden bu hadiseyi mümkün olduğu kadar cereyan ediş şekli ile günümüz insanların bilgisine sunar. Yargıcın dayandığı temel prensipler “Kanunlar” ise, Tarihçinin dayandığı prensipler “Tarih Metodu” denen, olayları objektif değerlendirme ilkesidir. Dolayısıyla bir tarihçi veya ilmî araştırmacı yaptığı çalışmayı objektif bir şekilde ortaya koyarken kendi ideolojisini, inancını veya fikirlerini

9 N. F. Cantor - R. J. Schneider, *How to Study History*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1967, s. 17-105; G. R. Elton, *The Practice of History*. The Fountana Library, Glasgow, 1967, s.70-108

ortaya çıkardığı gerçeklere yansıtılmamak mecburiyetindedir¹⁰. Yani tıpkı yar-
gıç gibi adaletten ve tarafsızlıktan ayrılmamalıdır.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba tarih ilmi nasıl işlenmeye baş-
landı? Ne gibi safhalardan geçti ve bugünkü şekline nasıl geldi?

B. Geçmişte ve Günümüzde Tarih Yazma Şekilleri

Tarih ilmi, bugünkü seviyesine ulaşınca kadar, bir çok aşamalardan
geçmiştir. İnsanoğlunun hayatında bilgi ve gelişme arttıkça, insan hayatını tet-
kik etmekle görevli bir bilim dalı olan Tarihçilik de gelişmiş ve değişikliklere
uğramıştır¹¹.

a. Destanlar: İlk tarihçilik örneği

Tarih yazıcılığının en ilkel şekli destanlarda görülür. Her milletin tari-
hinde görülen destan devri tarihçiliğin en iptidai devridir. Tarihçilerin ifade-
sine göre bazı tarihi hadiseler kısmen efsaneleşmiş vaziyette ve halkın
heyecanla takip ettiği kahramanlık hikayeleri şeklinde ağızdan ağıza söylenen
tarzda idi. Sonra bir devir geldi, bu hikayeler manzum olarak söylenmeye baş-
landı. İşte bu yarı efsanevi, yarı hakikat olan hadiselerin ozanların ağzından
söylenmesi şekline “epos” yani destan denildi. Bu devir Greklerde Homeros’la
en yüksek çağını yaşamıştır. Homeros’un İliada ve Odisseus adlı eserleri eski
Grek destan devrinin hâtıralarını taşırlar. Destan bakımından en zengin mil-
letlerden biri de Türklerdir. Zira, Türklerin hayatında pek çok tarihî olay cere-
yan etmiştir. Ve dolayısıyla çok sayıda destan oluşmuştur. Bunların pek çoğu
yazıya geçirilmiştir. “Manas ve Oğuz Destanları” bunların başında gelir. Türk-
ler, kendi destanlarının bizatihi yaratıcısı oldukları gibi, diğer milletlerin des-
tanlarının oluşmasına da neden olmuştur. Almanların “Nibelungen Destanı”,

10 Thomas R. Flynn, *Sartre, Foucault and Historical Reason. Toward an Existentialist Theory of History*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1997, s. 67-91. Ayrıca bkz., Oscar Handlin, *Truth in History*, Harvard University Press and Cambridge Mass, London, 1981.

11 Tarihi gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz., Fritz Stern (Ed.), *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, Vitage Books, New York, 1973; Pieter Geyl, *Debates With Historians*, Meridian Books, New York, 1967.

Ren boylarındaki Türk-Alman mücadelesinden V. Yüzyılda teşekkül etmiştir. Batı Hun Hakanı Attila'nın amcası Oktar, Avrupa'nın batısında Burgonlar'la çetin savaşlar yapmıştır ki, bu harbler Nibelungen Destanı'nı oluşturmuştur. XI. asırda yaşayan Rus Prensi İgor etrafında teşekkül eden "Rus Destanı" da Peçenek ve Kuman Türkleri ile Rusların mücadelesinin bir ifadesidir¹². Zamanın akışı içinde bu manzum eserler nesre çevrilmişlerdir. İşte bu gelişme, tarihçiliğe doğru atılan ilk adım olmuştur. Burada, efsaneden ziyade yaşanan bir hakikatin kaleme alınması söz konusudur. Bu devreyi de en iyi şekilde Herodotos karakterize etmiştir. Tarihçilikteki bu yeni gelişmeye Rivayetçi, Hikayeci veya Nakilci Tarihçilik denmiştir.

b. Rivayetçi (Hikayeci veya Nakilci) Tarihçilik

Bilgi ve teknolojinin gelişmesi ile insanoğlunun ilk çağlardaki hayatı hakkında daha fazla bilgi edinmeye başladık. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan belgeler ve tabletler, kitabeler bilgisi olan Epigrafi'nin uzmanı olan Epigrafistlerin, eski yazıları tanıma bilgisi olan Paleografi'nin uzmanı Paleograflar ve lisan bilgisi olan Filolojinin uzmanı Filologlar tarafından okundukça ilk çağların tarihi hakkında yeni bilgilere ulaşılmıştır. Yeni ortaya çıkan Kronikler ve Anallar (Yıllıklar)'ın verdiği bilgiler ilk tarih yazıcılığı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Kültür yönünden Türklere benzerlikleriyle meşhur Hititlerin ilk Yıllık (Anal)'larını I. Hattuşil yazdırmıştı. Hitit Devleti'nin son krallarından biri olan Telepinuş, veraset kanununda yapmak istediği değişiklikler dolayısıyla neşrettiği fermanında, kendisinden önceki olayları ana hatları ile özetlemiş ve kendi devri hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bu olay ilk çağ tarihçiliğine güzel bir örnektir. Hititlerin tarihçiliği, diğer ilk çağ milletlerine göre oldukça gelişmiştir. Çünkü onların inancına göre, kralların yaptığı işleri yazmak, Tanrılarına bir nevi hesap vermektir. Bundan dolayı Hitit Yıllıklarında verilen bilgiler doğrudur¹³. Hititlerin yaptığı gibi, olayları değiştirmeden, olduğu gibi yazmak günümüz tarih yazıcılığına büyük bir katkı sağlamıştır.

12 Bu destan günümüz Türkiye'sinde ve Rusya'sında operalara bile konu olmuştur.

13 A. Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1982, s. 17-120; F. İmperati, *Hitit Yasaları*, çev. E. Özbayoglu, Ankara, 1992.

Hititlerden sonra tarih yazıcılığında adları geçen Çinliler ve Yunanlılar, tarihçiliklerinde olayları olduğu gibi nakledelememişlerdir. “Şi” adı verilen ve Çinli memurlar tarafından tutulan günlükler ve yıllıklar, başa geçen yeni Çin imparatoruna takdim edilmiş ve okuması istenmiştir. Bunu yapmaktan maksat, geçmiş yıllarda Çin halkının tarihinde cereyan etmiş olan hadiselerin müspet ve menfi yönleriyle yeni hükümdarın ders almasını sağlamaktır¹⁴. Ne var ki, Çinlilerin verdikleri bu tarih yıllıklarında diğer milletler hakkında pek fazla bilgi verilmemektedir. Daha çok kendi insanların ve devletlerinin olaylarını ihtiva etmektedir.

Çinlilerden sonra tarihçilikte biraz daha ileriye giden millet Yunanlılar olmuştur. Yunanlılar, kısmen de olsa tarih ilminin gereklerine uymuşlardır. M.Ö. 5.yüzyılda yaşayan Herodotos, meşhur Yunan devlet adamı Perikles’in teşviki ile Pers-Yunan Savaşları’nı kaleme almıştır. Dokuz cilt halindeki bu eserine “Historia” (araştırılmış haber) adının veren Herodotos, olayları hikayelerle süsleyerek anlatmıştır. Persleri ve Yunanlıları yakından tanımasına ve resmi vesikaları eserinde kullanmasına rağmen Herodotos, olaylar arasındaki bağa önem vermeyerek, sadece nakletmekle yetinmiştir. Bununla da yetinmeyen Herodotos, rivayetleri dahi kitabına aldığı için yazdığı esere ve bu tarz yazılan eserlere “Rivayetçi-Nakilci” tarihçilik adı verilmiştir. Buna rağmen ortaya koyduğu dokuz ciltlik tarih kitabından dolayı kendisine “tarihin babası” unvanı verilmiştir¹⁵.

Türkler ise, tarihlerinin başlangıç devirlerinde, yukarıda izah edilen tarihçiliğe benzer bir tarihçilik ortaya koymamışlardır. Belki de böyle bir çalışma yapıldı, fakat Türk tarihinin ilk devirleri ile ilgili yeterli arkeolojik kazı yapılmadığı için henüz ortaya çıkmış değildir. Zira, ilk çağlardan itibaren kendine has takvimi, alfabe ve yazısı ile yüksek bir kültüre sahip olduğu bilinen bir millet olarak Türklerin, hayatlarında cereyan eden olayları anlatan bir yazılı eserinin olmaması akla ve mantığa uymamaktadır. Orhun ve Yenisey Yazıtlarının ortaya çıkması ile Türklerde de tarihçiliğin var olduğuna tanık oluyoruz. Orhun Yazıtlarında Türk devlet adamları, milletin başına gelmiş fe-

14 Tafsilatlı bilgi için bkz., M. Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, C. I, Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 173-179.

15 R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Revised Edition, Oxford University Press, Oxford-New York, 1994, s. 17-33.

laketleri bir bir anlatarak, halkın bu olanlardan ders almasını ve aynı hataları tekrar etmemesini istemişlerdir¹⁶. Uygurlar döneminde neşredilen ticaret hukuku ile ilgili vesikalarda da ülkenin sosyo-ekonomik hayatı hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Karahanlılar çağında yazılan “Kutadgu-Bilig” ve Selçuklular çağında yazılan “Siyasetname” kitapları ile Türk devlet adamlarının nasıl bir idare tarzı göstermeleri gerektiği bu kitaplarda öğütlenmiştir.

Nakilci tarihçiliğin ömrü İslam ülkelerinde daha uzun olmuştur. En kudretli İslam tarihçileri Taberi (Ölm. 932) ve İbn ül-Esir (Ölm. 1231) bu tarz tarihçilik yapanların başında gelirler. Bu İslam tarihçileri verdikleri bilgileri vesikaya dayandırmalarına rağmen, olayları hiçbir şekilde sistemleştirip sorgulamamışlardır. Kolaylık olsun diye cereyan etmiş önemli olayları tarih sırasıyla yıl yıl nakletmişlerdir.

Nakilci veya Rivayetçi tarih yazıcısı olan tarihçiler olaylar arasında sebep-netice bağı kurmamışlar, muhakeme etmemişler ve sadece olayın çıkışını haber vermişlerdir. Eski ve Orta Çağlarla ilgili araştırma yapan bilim adamları, bu devrin eserlerini sıkı bir tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kullanmalıdır. Zira, bu devir tarihçileri eserlerinde olaylar arasında irtibat kurmazlar, muhakeme etmezler, zaman ve mekanı asla belirtmezler, olayları tenkit etmezler. Bu sebeplerden dolayı onların verdikleri bilgiler cansız, ruhsuz ve manasızdır.

c- Pragmatik (Öğretici) Tarihçilik

Nakilci ve Hikayeci tarihçiliğin, daha ilk ve orta çağlarda, yukarıda zikredilen büyük eksikliği sezilmiş, bilginin gelişmesi ile, pragmatik, yani öğretici tarihçilik ortaya çıkmıştır. Bu tarz tarihçilikte, geçmişin olaylarından istikbal için faydalar çıkarmak gayesi güdülmüştür. Geçmişin insanlık için ibret teşkil edecek iyi veya kötü halleri, sırf toplumu terbiye bakımından tetkik edilip öğretilir. Tarihi olaylardan bugünkü şartlara uygun şekilde ahlaki ve siyasi hükümler çıkarılır. İnsani görünen bu tip tarihçilik ve asıl gaye millidir ve toplumu ahlâken yükseltmektir.

16 Tafsilatlı bilgi için bkz., H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, I, 1936, II, 1939, III, 1940, IV, 1941; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970.

Pragmatik (Öğretici) tarihçilik de oldukça eski devirlerde başlamıştır. Herodotos gibi bir Yunanlı olan Thukydides (M.Ö.480-400), 431-404 yılları arasında cereyan eden ve Atina'nın mahvına sebep olan "Peloponez Savaşları"nın tarihini yazmıştır. Bu çalışmayı yapmaktan maksadı, geçmişçi açık bir şekilde göz önüne getirmek ve gelecek nesillere ibret dersi vermektir. Thukydides'e göre tarihin gayesi, hikaye ve masal nakletmek değil, siyasi olayları ve gelişmelerini tesbit etmektir. O'na göre tarihi yapan iki ana kuvvet vardır: Para ve askeri güç. Maddi kuvvetlerin yanı sıra akıl ve irade de önemlidir. O, Atina-Isparta Savaşları sırasında Atina'nın perişanlığını görmüş, yıkılmış bir memleketin nasıl imar edileceğini, Atina'nın bir daha böyle bir felakete uğramaması için gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. Thukydides'in eseri birinci dereceden kaynak olarak kabul edilir. Zira, müellif bu savaşların içinde biz-zat bulunmuştur. Bir çok kişi Thukydides'i gerçek anlamda ilk tarihçi olarak kabul eder.

Pragmatik tarihçiliğin gayesi, geçmişin olaylarından istikbâl için faydalar çıkarmaktır. Geçmişte cereyan eden ve insanların iyi veya kötü olarak ibret alabileceği olaylar anlatılmış, bir nevi toplum terbiye edilmeye ve eğitilmeye çalışılmıştır. Bu tarz tarihçilik umumiyetle büyük felaketlerle karşılaşan milletlerin yeniden dirilişleri ve milli birliğini sağlaması ve ayakta durabilmesi için önemli derecede faydalı olmuştur. Her milletin tarihinde bu pragmatik tarihçiliğe yer verilmiştir. Bu tarihçilikte, umumiyetle milletleri yükselten şahsiyetler ön plana çıkarılmıştır. Bu yönü ile Pragmatik tarihçilik bir nevi büyük adamlar tarihi olarak da anılır. Millete faydalı olan şahsiyetler çoğu kere idealleştirilir, renklendirilir ve mubalağalandırılır. Her ülkenin tarihinde bunun örnekleri vardır¹⁷.

Bizde de Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yazılan eserler incelendiğinde, eserlerde çoğunlukla milletin uğradığı haksızlıkların ve felaketlerin dile getirildiğini, milli birlik ve beraberlik ruhu içinde hamleler yapılması zarureti ve bu arada Türk milletinin başarılı olduğu devirlerden örnekler verilerek aynı başarılı devirleri yaşamak için yeni hamlelere ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiştir.

17 Marc Ferro, *The Use and Abuse of History or How the Past is Taught*, Routledge-Kegan Paul, London-Boston, 1984 adlı kitapta Pragmatik Tarihçiliğin pek çok örneği verilmiştir.

Türkiye’de araştırmacı tarihçiliğin yerleşmesinde büyük emeği geçen rahmetli hocam Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, pragmatik tarihçiliğin yukarıda zikredilen faydalarının yanı sıra şu iki noktada hatalı olduğunu söylerdi: “1- Evvela belirli bir toplumun yükselmesini hedef tuttuğu için geçmişin bir çok hadiselerini bırakıp işine yarayanları seçiyordu. Halbuki tarihi hadiseler birbirlerine bağlı olup, bu olaylar akıp giden bir oluşumun içindedirler. Her milletin tarihinde parlak zamanlar olduğu gibi, felaketli zamanlar da vardır. İşte, bir ilim olarak tarihin, bu gerçekleri ortaya çıkarması gerektiği halde, Pragmatik tarihçilik, yer yer gerçekleri işine yaramayanları kenara itmekte, işine gelen olayları seçmektedir. 2- İkinci nokta ise bu seçme işleminde, asıl büyük rolün tarihçilere düştüğüdür. Burada tarihçinin sempatisi, sezgisi, hissi durumu mevzu bahis olup, olaylar da böylece tasvir edilmektedir. Halbuki tarihçinin hadiseler ve gerçekler karşısında tutumunu değiştirmesi beklenemez. Tarihçi olayları incelerken objektif olmak mecburiyetindedir. Bu mahzurlarına rağmen, pragmatik tarihçilik gelecekte de devam edecektir. Zira, sıkıntı içinde olan toplumun bir çok ihtiyacına cevap vermektedir. Yukarıda zikredilen mahzurları olmasa, Pragmatik Tarihçilik, belki de pek çok milletin faydasına olacaktır”¹⁸.

d. Araştırmacı Tenkitçi Tarihçilik

Bugün Tarihçinin veya Sosyal Bilimcinin en büyük arzusu sorgulayan-araştıran bir bilim adamı olmaktır. Araştırmacı-sorgulayıcı tarihçiliğin gayesi, insan hayatında meydana gelen gelişmeleri sebep ve neticeleriyle birlikte ortaya koymaktır¹⁹. Modern ve tenkitçi tarih yazımı olarak ortaya çıkan bu araştırmacı ve sorgulayıcı tarihçilik, tarihçilikte son aşamayı teşkil eder. Bernheim’e göre tarih bilgisi, XIX. Yüzyılın ortalarında bu araştırmacı safhaya girmekle ilim olmuştur²⁰. Araştırmacı ve sorgulayıcı tarih sistemine giriş, insan dimağının ulaş-

18 İbrahim Kafesoğlu, *Tarih Metodu* (Ders Notları teksir) İstanbul 1972, s. 24-25.

19 Sorgulayıcı Tarihçilik hakkında bilgi için bkz., David Hackett Fisher, *Historians’ Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought*. Harper Books, Harper-Row, Publishers, New York, 1970, s. 3-63; G. R. Elton, *The Practice of History*, Collins-Fontana, 1975, s. 51-126; Wesley Morris, *Toward a New Historicism*. Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1972.

20 E. Bernheim, *Tarih İlmine Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi*, Çev: M. Şükrü Akkaya. Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1936, s. ; Togan, *Tarihte Usul*, s. 7-8, 12-13.

tiği en büyük başarılarından biridir. Bu tarz tarihçiliğe temel teşkil eden üç gelişme vardır:

1-İnsanlar mahiyetleri bakımından birdirler ve aynı varlığa sahiptirler. Bir başka değişle insanlar, mahiyet ve varlık olarak birbirlerinin aynıdırlar. Dışarıdan görülen vasıfların hiçbir önemi yoktur. İnsanlar dil, renk, boy ve şekilleri ne olursa olsun, mahiyet olarak aynıdırlar. İnsanlar böyle bir oldukları için bunların tekamülleri de aynı şekilde olmaktadır. Şu halde insanların beraber gelişmesi ve tekamülü sonunda meydana gelen kültür de müşterektir. Kültür insan topluluklarının müşterek malı ise dünyanın neresinde olursa olsun, insan topluluklarının tarihin meydana gelişinde az veya çok, uzun ve kısa bir tesiri vardır.

2-Bütün insan hayatındaki olaylarda devamlı bir akış ve değişme vardır. Bu itibarla hiçbir tarihi olay, bir başkasına benzemez. Modern tarih araştırmacılığı her tarihi olaya ayrı bir önem verir.

3-İnsanların hal ve hareketlerinde karşılıklı tesirler bulunur. Karşılıklı bağ ve tesirlerin varlığını kabul etmek, olayların tek başlarına değil, sosyal, iktisadi, dini ve siyasi alanlardaki değişikliklerle meydana geldiğini, ona göre olayı tetkik etmek gerektiğini kabul etmek gerekir.

Siyasî olaylar sosyal, iktisadi ve dini duruma, sanata ve edebiyat üzerine tesir ettiği gibi, sosyal olaylar ve iktisadi krizlerin birçok tarihi hadiselerle sebep olduğu da bilinen bir gerçektir. Bugünün modern araştırmacısı olayları ona göre incelemeli ve sorgulamalıdır.

Temel dayanakları yukarıda zikredilen araştırmacı-sorgulayıcı tarihçilik nasıl bir tarihçiliktir? Nasıl çalışır ve gerçekleri ortaya çıkarır? Bu tarihçilik hadiselerin nasıl cereyan ettiğini, nedeni ve niçin sorularını sora sora olayların iç yüzünü, cereyan ettiği andaki şekline yakın bir şekilde, ortaya koyan bir araştırma şeklidir. Bu araştırmayı yapan kişi, hür düşünmeye kendi dini ve milli duygularını ve ideolojisini çalışmasına yansıtmamaya mutlaka objektif olmaya mecburdur. Bu modern tarihçilikte olaylara karışan ülkelerin veya milletlerin sadece birinin görüşleri dile getirilmez. Her iki tarafın görüşlerine yer verilir. Diğer bir ifade ile, madalyonun her iki yüzü görülür, tetkik edilir. Kısaca modern tarihçilik, milletler ve devletler arasında veya bir ülke içinde cereyan etmiş olayları tam bir tarafsızlık ilkesi içinde olayların gerçek yüzünü ortaya çıkara-

cak şekilde ele alınmasıdır. Olayların gelişmesini anlamak ve açıklamak için, mutlaka akla gelebilecek her türlü faktör dikkate alınarak sorgulanmalı, gerçekler kendimiz ve milletimiz için üzücü de olsa, ortaya konmalıdır. Olayları sorgularken, olayların gelişmesinde ve bir problem haline gelmesinde politik, ideolojik, psikolojik, sosyolojik, dini, ekonomik ve etnik ne gibi sebepler var ise, ona göre sorgulamayı yapıp belgeleriyle olaya açıklık getirme mecburiyeti vardır. Kısaca modern tarihçiliğin hedefi, ne pahasına olursa olsun hakikatlerin ortaya çıkarılmasını, geçmişte cereyan eden olayların gerçek yüzünü yeni nesillere objektif bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır.

Daha önce zikrettiğimiz gibi ilmî araştırmayı yapan kişinin, dini ve milli duyguları ile ideolojik ve fikir dünyasını yaptığı araştırmaya karıştırma hakkına sahip değildir. Örneğin, Türk-Sovyet ilişkileri üzerine çalışan bir araştırmacı komünizm ideolojisini benimsiyor veya bu ideolojiye menfi duygular taşıyor ise bu duygularını Türk-Sovyet ilişkilerini araştırırken yaptığı çalışmasına aksettiremez²¹. Yine buna benzer olarak Haçlı Seferleri Tarihini yazan bir ilim adamı kendisi Müslüman ise Hristiyanlığı hür görme veya önyargı ile bakma hakkına sahip değildir. Aynı şekilde bir Hristiyan araştırmacı İslamiyet hakkındaki menfi düşüncelerini ve hislerini yaptığı araştırmaya aksettiremez. Yine aynı paralelde bir Türk bilim adamı, Türk-Yunan ilişkilerini tetkik ederken Yunanlının saldırganlığına ve bazı Avrupa devletleri tarafından destek görmesine kızarak hareket edemez ve olayın üzerine ön yargı ile gidemez. Aynı husus bir Yunanlı bilim adamı için de geçerlidir. Kısaca bilim adamı yukarıda zikredilen örnekler çerçevesinde milli, dini duygularıyla ideolojik ve fikir dünyasını çalışmasına aksettirmemeli ve yaptığı çalışmayı okuyan kişileri aldatmamalı ve yönlendirmemeli.

Zira, öğrenmenin bilimin olduğu yerde ve bunların devamlılık arz ettiği şartlarda o toplum veya ülkenin yıkılmasının, yani yaşlanıp yok olmasının mümkün olmadığını görmekteyiz. Bugün Avrupa'yı Avrupa yapan prensiplerin başında hürriyetçi demokratik sistem içinde öğrenmeye ve ilmi araştırmaya aralık vermeden ve yenilenerek devam ettirilmesi gelmektedir. Bilginin ve ilmin yaşadığı toplumlarda geri kalmanın veya çöküşe geçmenin mümkün olmadığı gayet açıktır.

21 Hristiyan dininin tarihçiliğe tesiri hakkında bilgi için bkz., M. C. D'arcy, S. J., *The Meaning and Matter of History. A Christian View*, Meridian Boks, New York, 1961, s. 157-185, 232-281.

e. Batı'da Ortaya Çıkan Değişik Bir Tarihçilik Tarzı: Oryantalizm (Doğubilim veya Sömürgeciliğe Giden Yol)

Bu yukarıda izah edilen emsalin dışında, bugün çağdaş devlet ve toplum olarak gördüğümüz ülkelerde ve toplumlarda olayların bilgi ve ilmin ışığı altında sorgulanıp objektif bir şekilde ortaya konduğunu görmekteyiz. Batıdaki bu gelişmeye rağmen, ister Türkiye'de ister diğer İslâm ülkelerinde, Hristiyan batı dünyasına karşı bazı konularda ön yargı olduğu ileri sürülmektedir. Aynı şekilde, Hristiyan batı ülkelerinin de İslâm dünyasına karşı ön yargılı ve çifte standart kullanmak suretiyle objektiflikten uzak davrandığı iddiaları vardır. Bu iddiaların ortadan kalkması, yani ön yargılardan uzak kalınması için, günümüzün modern tarihçisi bu konularda yaptığı araştırmaya millî ve dinî duygularını karıştırmamalıdır. Batıda, kısmen bu önyargı, kısmen de bilinmeyen Doğuyu, yani İslâmı öğrenmek ve sömürmek için sonunda Oryantalizm diye bir çalışma alanı ortaya çıkmıştır.

Oryantalizm tabiri 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile bu asrın başında kuvvetli bir akım olarak batı ülkelerinde görülmüştür. Doğuyu, özellikle İslâm dünyasının bulunduğu doğu dünyasını araştırma bilimi olarak ortaya çıkan bu Oryantalizm akımında batılıların bilinmeyen doğuyu ve İslâm dünyasını öğrenmeyi bu sahada uzmanlar yetiştirmeyi düşünerek harekete geçmiş ve gerçekten Türkçe, Arapça, Farsça dillerini öğrenen Oryantalistler Osmanlı önderliğindeki İslâm dünyasını Orta ve Güney Asya ülkelerini araştırmış ve ülkelerin tarihi ile kültürü ve ekonomik yapısı hakkında eserler vermişlerdir. Fakat aynı zamanda ülkelerinin bir nevi ilim ajanı şeklinde çalışan bu Oryantalistler İslâm ülkelerinin zaafı ile problemlerini açıklayarak o ülkelerin ekonomik ve ticari potansiyellerini nasıl kontrol edecekleri hakkında kendi ülkelerinin hükümetlerine rapor vermişlerdir. Oryantalizm konusunda Türkçe'ye tercüme edilen Edward Said'in "Oryantalizm" adlı kitabı önemlidir²².

Oryantalizm konusunda çalışma yapan müelliflerin başında Osmanlı Tarihi'ni yazan Avusturyalı bilim adamı Josef Freiherr von Hammer-Purgstall ve İngilizler namına Orta Asya'yı araştıran Arminius Wamberg başta gelir. Bu asrın başlarında İngiltere'nin Türkiye'yi yok etme planları çerçevesinde İngiltere dış

22 Edward Said, *Oryantalizm (Doğubilim)*. Sömürgeciliğin Keşif Kolu, Çev. Nezir Uzel, Pınar Yay., İstanbul 1982.

işlerinde uzman olarak çalışan Arnold Toynbee ile Lord Kinross'un Türkiye ve Atatürk hakkında yazdıkları da, klasik anlamda olmasa da Oryantalist çalışmaya örnek gösterilebilir. İslâm'ın Müslümanlar tarafından layıkıyla anlaşılmayı bu batılı araştırmacıları İslâm hakkında yanlış hükümler vermeye daha çok sevk etmiş ve neticede Oryantalist olarak bu araştırmaları yapan kişilerin İslâm'ı ve İslâm dünyasını geri kalmışlıkla ve yeterince insanların ilerlemesine katkıda bulunmamak gibi izah veya imalarda bulunmak, Türkler başta olmak üzere bütün İslâm kavimlerini oldukça rencide etmiştir. Fakat biz bugün çağdaş bir tarihçi olarak olaylara objektif bir şekilde baktığımızda kabahatin bu Oryantalistlerde değil daha çok kendimizde olduğunu görmemiz gerekir. Bugün modern İslâm araştırmaları üzerinde ün yapan bilim adamları ve filozofların da ifade ettiği gibi İslâmiyet bir gün insanlığın mutlu olabileceği bir şemsiye olarak insanları etrafında toplayacaktır. Fakat İslâm'ın temel felsefesinin adalet olduğunu, Müslüman'ım diyen insanların nefislerinde adil ve dürüst davranmak mecburiyetini unutmadan cehaleti yasaklamış olan İslâm dininin verdiği emirler çerçevesinde öğrenmeye ve ilme ve ilmî araştırmaya mutlaka girmesi gerekir. Öğrenmekten, ilim ve ilmî araştırma yapmaktan kaçınan İslâm ülkelerinin kendi dinlerini doğru olarak yaşamadan Müslüman'ım demeleri ve o perişan halleri ile İslâm'ı müdafaaya kalkışmaları son derece gülünç bir manzara ortaya çıkarmaktadır. Müslümanlar, dinlerinin emrettiği şekilde cehaleti yenmek mecburiyetindedirler. Aksi takdirde bilen ve bilim sahibi toplumlar tarafından yenilmeye ve sömürülmeye mahkumdurlar.

Yeni çağlardan yakın çağlara gelindiği zaman, bilhassa Fransız İhtilâlin-den sonra Pragmatik Tarihçilikle birlikte, sömürgeciliği teşvik eden ve Oryantalizm denen başka bir tarihçilik şekli de ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türkiye'si'ni, Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da kendisine rakip olarak gören Avusturya devletinin teşvikiyle Hammer adında bir tarihçi Türkiye'ye gele- rek, Osmanlı tarihi üzerinde araştırmalar yapmış, ve bu araştırmalarını beş cilt halinde neşretmiştir. Bu çalışmalarına ilaveten Hammer, Osmanlı Türkiye'si- nin zayıf ve kuvvetli yönlerini kendi devletine rapor etmiştir. Oryantalist zih- niyetlerle yapılan bu tarihçilikte maksat, doğu ülkeleri, özellikle Türk-İslâm âlemi hakkında ilgili Avrupa devletlerine bilgi vermek ve onların Türk-İslâm alemleri üzerinde nasıl istifade sağlamaları gerektiğini ortaya koymaktır²³.

23 Günümüzdeki Oryantalizm çalışmaları ise, hedef alınan ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemeye ve sömürme şeklinde olmaktadır.tafsilat için bakınız: Tamer Bacınoğlu,-Andrea Bacınoğlu Modern Alman Oryantalizmi, ASAM, Ankara 2001, s. 66-103.

Royal Geographical Society'nin mâlî desteği ile İngilizler namına hareket eden ve Orta Asya Türk ülkelerini dolaşan A. Wambery'nin yaptığı da değişik bir oryantalist çalışmadır. Doğu dünyasını öğrenme adı altında yapılan bu tarihi araştırmalar maalesef sömürgecilik çağının başlamasında önemli rol oynamıştır. Kuvvetli olan ülkeler müşkülât içinde bulunan ülkeleri hegemonyasına alarak bir nevi sömürge imparatorluğu kurmuşlardır. Fakat sömürgecilik yalnız ekonomik alanda kalmamış , sosyal ve kültürel alana da yönelik sömürülen ülkelerin büyük sıkıntılar çekmelerine ve hatta bazılarının tahrip olmalarına sebep olmuştur. Bu sömürgecilik şekli sonunda mazlum milletlerin sömürge- den kurtulmak için istiklal mücadelesi vermelerine yol açmıştır. İstiklalini kazanan ülkelerde yepyeni bir tarihçilik akımının ortaya çıktığını görmekteyiz. Sömürülen , işgal edilerek yok edilmek istenilen milletlerin ve devletlerin esaretten kurtulduktan sonra bir daha o acı günlerin yaşanmaması için bu olayların tarihçileri tarafından ortaya konularak ders alınmasını sağlamaya çalışmışlardır. İşte bu tip tarihçiliğe pragmatik (Öğretici) tarih denilmektedir. Fransız ihtilalinden itibaren batı saldırganlığı Osmanlı Türkiyesi'ni parçala- dığı gibi Türkleri bugünkü Anadolu topraklarından atarak Orta Asya'ya gön- dermek gibi Türkleri büyük bir saldırı ve düşmanlıkla karşı karşıya bırakmıştır. Bu saldırı ve düşmanlık karşısında batılılar Türk milletinin manevi ve milli de- ğerlerine de çok haksızlıklarda bulunmuşlardır. Türk milletinin batı emperya- lizmine karşı verdiği mücadeleden zaferle çıkmasından ve Türkiye Cumhuriyeti Devletini kurmasından sonra, Türkiye'de ortaya çıkan tarihçilik uzun süre pragmatik seviyesinde kalmıştır. Türk tarihçileri kendi milletleri ve devletlerine karşı yapılan haksızlıkları ortaya koymak, Türk kültürüne ve tarihine yönelik eleştirileri cevaplamak üzere araştırmalara başlamışlar ve güzel eserler ortaya koymuşlardır. Ne var ki bu tarihçilik yani pragmatik tarihçilik şekli ile tarih- çiliğimizi uzun süre devam ettirmemiz pek çok sakıncalar ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de yapılan tarihçilik , Türklerin geçmişte elde ettiği başarıları kurduğu medeniyetler ve ortaya koyduğu büyük kültür hamlelerine yönelik kalmıştır. Halk ve genç nesiller geçmişimizin bu başarılarından şevk ve heyecan duya- rak yeni hamlelere ve başarılarla koşmaları istenmiştir. Bu tarihçiliğin yegane zayıf tarafı "tenkitçi" bir zihniyetten uzak oluşu ve Türk milletinin ve devlet- lerinin hayatlarında cereyan etmiş olayların hatalı yönleri pek fazla gösteril- memiştir. Buna rağmen Cumhuriyet döneminde Türk tarihçiliği de pragmatik tarihçilik zihniyetini aşarak olayları tenkitçi bir zihniyetle yani doğrulara doğru

yanışlara da yanış teşhisleri koyarak bu günkü modern tarihçilik anlayışına uyan hamlelerde yapılmaya başlanmıştır.

C. Modern Tarihçinin Sıkça Faydalandığı Sosyal Bilim Dalları

Daha önce de ifade edildiği gibi, konusu insan ve onun yaptıkları olan bilim dalları birbirinden faydalanmak durumundadırlar. Tarih ilmi, insanın geçmişinde yaptığı her şeyle ilgilendiğine göre, çalışma sahası insan ve onun yaptıklarını inceleyen bilim dallarından felsefe, sosyoloji, antropoloji, psikoloji, etnografya, iktisat, hukuk, filoloji, epigrafi, paleografya, jeopolitik, tarihi coğrafya, diplomatik, nümizmatik, sanat tarihi, arkeoloji, folklor, mühürler, armalar, kronoloji (takvim bilgisi), ensab bilgisi, metroloji gibi bilim dallarından faydalanır. Zira insanların yaptıklarıyla ilgili kültür bilim dalları tarihle alakalıdır²⁴.

Felsefe: Sosyal bilimlerin çoğunun içinden doğduğu bir düşünce sistemi olan felsefe, tarih ilmi için son derece önemlidir. Her devrin mutlaka bir felsefi görüşü vardır. Bu görüş, o devir olaylarından mutlaka görülür. Bir devir içinde ortaya çıkan olaylar, o devrin felsefesi bilinmedikçe doğru anlaşılmaz. Dolayısıyla felsefe, tarih için son derece önemlidir²⁵.

Sosyoloji: Sosyal, toplumsal olayları inceler. Kendi usulleri ile sosyal olayların kanunlarını tespit eder. Sosyal yaşamın şekillerini ve gelişmelerini, bunların sosyal grupları ve fertleri nasıl etkilediğini tetkik eder, ortaya koyar. Sosyoloji, toplumun zaman ve mekandan mücerret olarak şart ve kanunlarını araştırılır. Tarih de toplumun olaylarını, zaman ve mekan içinde yerine koyarak inceler. Bir tarihi olayın sebebi araştırılırken, alakalı sosyal kanunlar göz önüne alınır. Kısaca tarihçi, sosyal kanunları iyi bilmelidir. Tıpkı felsefe gibi, sosyoloji de tarih ilmi için son derece önemli bir bilim dalıdır²⁶.

24 Tarih ilminin diğer bilim dalları ile ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Carl G. Gustavson, *A Preface to History* (1955) ve *The Mansion of History*, London – New York, 1976.

25 Felsefe ilmi ile ilgili şu ana kitaplara başvurulabilir: Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983; Bertrand Russel, *The Problems of Philosophy*, Oxford University Press, 1989.

26 Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, Çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 105-128; H. Stuart Hughes, "Historian and the Social Scientist", A. V. Riasanovsky-B. Riznik (Eds.), *Generalizations in Historical Writing*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1963, s. 18-59.

İktisat: İnsanlar arasındaki ilişkilerin temelinde önemli ölçüde ekonomik ve ticari nedenler vardır. Bu ekonomik nedenler, iktisat ilmi tarafından incelenir. Tarihin oluşumunda iktisadi, yani ekonomik nedenlerin büyük rolü vardır. Tarih ilmi, iktisat ilminin ortaya koyduğu prensipleri ve kanunları inceler, istifade eder. Yalnız, iktisadi olaylar, tarihin oluşumunda en önemli etken değildir²⁷.

Hukuk: Gerçeklere ulaşma yönünden yaptığı çalışmaları tarih bilimi ile paralellik arz eden hukuk ilmi tarihçiliğe büyük katkı sağlar. Fertler arasında olduğu gibi devletler arasındaki ilişkilerin de düzenlenmesinde ana prensipleri ortaya koyan hukuk ilmi, her tarihçi için önemli bir bilim dalıdır. Devletlerarası hukuk prensiplerini bilmek günümüzün tarihçisi için şart haline gelmiştir²⁸.

Antropoloji: İnsanoğlunun “maddi kültür tarihi” veya “insanın tabii tarihi” olarak tarif edilen antropoloji ilmi, fizik ve kültür antropolojisi olarak ikiye ayrılır.

a- Fizik antropolojisi insan soyunun gelişimini ve geçmişteki durumunu inceleyerek, bugünkü insanla karşılaştırır, farklılıklarını ortaya koyar. Bu bilim dalı 19. yy’ın sonlarında Avrupalıların elinde istismar edilmiş, Avrupalıların üstünlüğü iddia edilerek, bir nevi Hitler’in üstün ırk nazariyesinin zemini oluşturulmuştur. Fakat insan zekasının kafatasının şekline, derisinin rengine, boya vs.ye bağlı olmadığı artık anlaşılmıştır.

b- Kültür Antropolojisi ise, insanın var olduğu günden beri ortaya koyduğu kültürlerin bugüne kadar ki gelişmesini inceler. Antropoloji ilmi, ister fiziki ister kültürel alanlarda olsun, bugün, insan üzerindeki çalışmasını devam ettiren bir bilim dalı olarak tarihçiler ve sosyal bilimciler için son derece önemlidir²⁹.

Psikoloji: İster sosyal psikoloji, ister psiko-fizik olsun, insan hayatında önemli yeri olan bir bilim dalıdır. Tarihi olayların önemli bir kısmında, toplumun sosyal psikolojisi rol oynadığından, sosyal psikolojiyi iyi bilmek gerekir. Ayrıca, olaylarda ferdi psikolojinin de rol oynadığını unutmamak gerekir. Hitler’in, Stalin’in Mussolini’nin takip ettikleri siyasetlerde, ferdi psikolojileri-

27 Braudel. a.g.e., s. 131-141.

28 Hukuk ilminin işleyiş yönünden tarih ilmine benzerliği ve devletler arası münasebetlerde imzalanan antlaşmaları devletler arası hukuk sistemi içinde inceleyen hukuk ilmi tarihe yardımcı olan önemli bilim dallarından biridir.

29 Clifford Geertz, “History and Anthropology”, R. Cohen-M. S. Roth (Eds.), History And... Histories Within the Human Sciences, University of Virginia Press, London, 1995, s. 248-262.

nin önemli rol oynadıklarını unutmamak gerekir. General Charles de Gaulle'ün politikalarında ferdi psikolojisinin son derece önemli rol oynadığını unutmamak gerekir. II. Dünya Harbi esnasında Fransa'nın, Almanya karşısında çabuk yenilmesini Winston Churchill ile David Eisenhower'ın Normandiya çıkarması öncesinde alaycı bir şekilde de Gaulle'e, hatırlatmaları Fransız Generalini son derece incitmiştir. Bilahare Fransa cumhurbaşkanı olan de Gaulle, İngiltere ve ABD'yi Avrupa işlerine karıştırmamak için büyük bir muhalefet hareketi başlatmış ve bunda önemli derecede de başarılı olmuştur. Olayın gerçek sebebini bilmeyen pek çok kişi, General de Gaulle'ün davranışını anlayamamıştır. Kısaca, psikoloji ilmi, ister ferdi psikoloji, ister sosyal psikoloji olarak, yalnız sosyal bilimcilerin değil, tarihçilerin de mutlaka bilmesi ve istifade etmesi gereken bilim dallarından birisidir³⁰.

Etnografya: Kavimler bilgisi manasına gelen etnografya ilmi, çeşitli toplumların yaşayışları, hayat tarzları, gelenekleri, örfleri ve adetlerini tetkik ve tasvir eder. Onun için, etnografya ilminin ortaya koyduğu malzeme, tarihçiler ve sosyal bilimciler için son derece önemlidir. Etnografya ilminin yaptığı çalışmalar, eski Türk tarihinin bir çok yönlerini aydınlattığından, bizim için son derece önemli ve faydalı olmuştur. Alman asıllı Rus alimi W. Radloff, Orta Asya'da vazifeliyken ziyaret ettiği Türk kavimlerinin yaşayış, örf-adet, gelenek, atasözü vb. gibi her türlü edebî mahsullerini etraflıca tespit edip yazmıştır. Onun bu çalışmaları, sonradan eski ve ayrı bir medeniyet tipi olarak meydana çıkan "Bozkır Medeniyeti"nin temelini oluşturmuştur. Radloff'un bu çalışması "Aus Siberien" adıyla iki cilt halinde neşredilmiştir ki, bu bilahare "Sibiryadan" adıyla MEB tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir³¹.

D. Tarihçinin Faydalandığı Diğer Bilim Dalları

Arkeoloji: Eski eserleri tanıma bilgisi olarak adlandırılan arkeoloji ilmi, eski devirlerle ilgili yaptığı kazılar ve çalışmalarla, eski devrin medeniyet ve kültürlerini ortaya koyar. Tarihte geriye doğru gidildikçe yazılı belgeler azalmakta-

30 Bu hususta geniş bilgi için bkz. İ. Alev Arık, *Psikolojide Bilimsel Yöntem*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1992; Charles G. Morris, *Psychology, An Introduction*, Prentice Hall inc. New Jersey, 1996; R. E. Fancher, *Ruhbilimin Öncüleri*, Çev. A. Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1990.

31 W. Radloff, *Sibiryadan*, I-IV, Çev. Ahmet Temir, MEB. Basımevi, İstanbul 1994.

dır. Bu yüzden, yazılı kaynakların eksik olduğu yerde başvurulacak yegane kaynak malzemesi eski eserlerin kalıntılarıdır. Arkeoloji ilminin ortaya çıkardığı bu kalıntılar sayesinde bugün Hitit, Sümer, Grek, Roma vb. gibi eski devir medeniyet ve kültürlerini öğrenmemiz mümkün olmuştur. Aynı şekilde ortaya çıkan Orhun ve Yenisey Yazıtları ile Gök-Türkler ve Uygurlar çağının önemli siyasi ve kültürel olaylarını öğrenmiş bulunuyoruz. Arkeoloji ilminin yaptığı çalışmalarla ortaya çıkarılan kronikler, yıllıklar ve yazılı tabletler, bugün bilginin ve teknolojinin ileri gitmesinden faydalanan filoloji, epigrafi, paleografya, diplomatik ve nümizmatik ilimlerinin çalışmaları ile okunmuş bulunmaktadır³². Öneme binaen bu gelişmeler hakkında da kısaca bilgi sahibi olmak gerekir. Şöyle ki:

Paleografî: Eski yazıları tanıma bilimidir. Bu bilim dalı el yazılarıyla meşgul olur, onların nasıl ortaya çıktığını ve kullanıldığını çözer. Bu işle uğraşan bilim adamına “Paleograf” denir. Her devirde çeşitli yazılar kullanıldığı için, paleografî de birçok ihtisas dallarına ayrılmıştır. Grek ve Latin paleografyası ile Sümer ve Hitit paleografyası ayrı ayrı ihtisaslaşmayı gerektirir. Türklerin IX. asır ortalarına kadar kullandıkları Gök-Türk veya Orhun Alfabesi sert satırlara (taş, mermer) kazılabilecek şekilde köşelidir. Türkler daha sonra Arap alfabesini, 1928’de de Latin alfabesini almışlardır.

Ortaçağ Türk-İslam tarihi üzerinde çalışan bilim adamları Arapça ve Farsça’nın geçirdiği değişiklikleri çok iyi bilmelidir. Paleografya ilmi, Batı üniversitelerinde XIX. yüzyıldan sonra okutulmaya başlanmasına karşılık, Türk üniversitelerinde XX. yüzyılda okutulmaya başlanmıştır³³.

Epigrafi: Kitabeleri okuma ilmidir. Kitabeleri okuyan, tasnif eden, ilmi olarak neşreden epigrafi ilmi, pek çok Eskiçağ milletinin olduğu gibi, Türklerin yazdığı kitabeleri de okuyup neşretmiştir. Bu ilim dalında çalışanlara ise “epigrafist” denir³⁴.

32 Oktay Belli (Ed.), *Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey, 1932-2000*, Printed by FSF Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri Ltd. Şti., İstanbul, 2001; Türkiye’de arkeoloji ilmine Ekrem Akurgel, Müfid Mansel başta olmak üzere pek çok kıymetli arkeoloğun katkıları olmuştur.

33 Paleografya konusunda şu iki önemli eserden faydalanılabilir: M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlılarda Paleografya ve Diplomatik İlmi*, İstanbul, 1979 ve Mübahat Kütükoğlu’nun düzenlediği “Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik” Semineri, İstanbul, 1988.

34 Epigrafi konusunda ana referans kitabı olarak araştırmacılara şu kitabı tavsiye edebiliriz: Hasan Malay, *Epigrafi*, İzmir, 198. Ayrıca bkz. Bülent İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi, I. Giriş, Kaynaklar ve Bibliyografya*, TTK, Ankara, 1997, s. 82-99, 166-167.

Diplomatik: Vesikaları okuma ve değerlendirme ilmidir. Tarihi malzemenin hepsi vesika olmakla beraber, birer vesika olan paralar, kitabeler diplomatiğe dahil değildir. Diplomatik ilmi ile uğraşan bilim adamları, vesikaların çeşitlerini ve şekillerini tetkik, vesikaların gerçek veya sahte olup olmadığını da tespit ederler.

Tarihin belirli dönemlerinde devletler arasında imzalanan anlaşmalar, muharebeler ve hükümdarlar arasındaki yazışmalar belirli boyda ve çeşitte kağıtlara yazılırdı. Aynı şekilde hükümdarların neşrettiği fetihnameler, tebrik yazıları ve bayram mesajları ile valilere, defterdarlara, devlet ricaline yazılan emirnameler de ayrı kağıtlara yazılırdı³⁵.

Eski devir vesikalarının diplomatik ilmi tarafından gerçek olup olmadığı iyi araştırılmalıdır. Bu önemlidir. Türk tarihinin önemli bir safhasında gönderilen bir vesikanın, sahte olduğu ortaya çıktı. Örneğin bazı kaynaklarda Selçuklu Sultanı tarafından Osman Gazi'ye verildiğinden bahsedilen fermanın sahte olduğu, Ortaçağ tarihi uzmanlarından Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç tarafından tespit edilmiştir. Vazifesini iyi yapan diplomatik ilmi, gerçekten tarihin yardımcı ilimlerinden biridir.

Nümizmatik: Paraları tanıma ilmi olan Nümizmatik (Meskukat), tarih ilmi için vesikalar ilmi kadar önemlidir. Paralar birkaç yönden tarihi malzeme teşkil ederler: iktisadi yönden (para altın mı, gümüş mü veya bakır mı) önemlidir. Zira iyi bir para o devletin ekonomik refahını ortaya koyar. Tarihi yönden, para kimin adına basılmıştır, basıldığı tarih ne zamandır ve nerede basıldığı önemlidir. Bütün bu bilgiler bir tarihçi için önemlidir. Nümizmatik alanında Halil Edhem, İbrahim ve Cevriye Artuk ile Nezihi Aykut gibi kıymetli nümizmatik alimleri yetişmiştir ki, onların eserleri bu saha ile ilgilenen araştırmacılara ışık tutmaktadır³⁶.

Filoloji: Lisan, yani dil bilimi olan Filoloji, hem eski devirleri çalışan tarihçiler, hem de modern devirleri çalışan tarihçi ve sosyal bilimci için son de-

35 Diplomatik ilmi için bkz. Mübahat Kütkoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1994.

36 Bkz. Halil Edhem, *Meskukat-ı Osmaniye*, İstanbul, 1334 (1916); İ. Artuk-C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzesi Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, 2 cilt, İstanbul, 1971-1974; Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, 1, İstanbul, 2000. Bunların dışında, Ahmed Tevhid, İsmail Galib ve Coşkun Alptekin gibi kıymetli nümizmatik uzmanlarının eserleri bulunmaktadır.

rece önemlidir. Zira bir toplumun dili bilinmeden, o toplumun ne tarihini ve ne de herhangi bir problemini anlamak mümkündür. Ne var ki, tarih araştırmalarında normal bir dil bilgisi her zaman yeterli olmayabiliyor. Kelimelerin sözlükteki karşılıklarının yanı sıra, değişik zamanlarda ve kullanım yerlerinde ifade ettikleri anlamların da bilinmesi gerekir. Bu, hem anadil, hem de yabancı dil için geçerlidir³⁷.

Tarih ve sosyal bilimler alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacılar, özellikle gençler, hem anadillerinde, hem de konusuyla ilgili öğrendiği yabancı dillerde bolca okumak ve yazmak mecburiyetindedirler. Araştırmacı olmak isteyen gençlerin okudukları konu hakkında sıkça seminer vermeleri ve yazılı ödev yapmaları gerekir. Aksi taktirde başarılı bir araştırmacı olmaları oldukça zordur. Bu arada, genç araştırmacıların tercüme eserler konusuna da dikkat etmeleri gerekir. Araştırmacı, bilmediği bir dilden Türkçe'ye tercüme edilmiş konusuyla ilgili eserin mütercimine, yani tercüme edene, dikkat etmelidir. Dili bihakkın bilip bilmediğine dikkat etmelidir. Çünkü bir kelimenin a) doğrudan doğruya bir sözlük anlamı vardır, b) bir de terim anlamı vardır. Tercümelerdeki en büyük güçlük bu ikinci manâdadır. Örneğin, vaktiyle çok iyi Farsça bilen bir kişi, Nizamülmülk'ün "Siyasetname"sini tercüme etmiş, fakat XI. yüzyıl tarih terimlerini bilmediği için tercümesi kıymetsiz olmuştur. Çünkü "arz eden" diye çevirdiği "Arız" terimi o devirlerde "Harbiye Nazırı" anlamına geliyordu. Dikkat edilmesi gereken başka bir husus da şudur: herhangi bir terim zamanla mana değiştirmektedir. Mesela "Hoca" eskiden başvekil, hatta devlet reisi anlamına geliyordu. Şimdi ise "din adamı" veya "öğretmen" anlamına gelmektedir.

Coğrafya: Tarihi olaylar bir mekan üzerinde cereyan ettiği için coğrafya önemlidir. "Tarih Atlasları" tarih için önemli bir yardımcı malzemedir. Atlas, yani harita yapımında Avrupa ülkeleri bizden daha ileri durumdadırlar. Bir yerin tasviri veya anlatımı, olayların değerlendirilmesi açısından önemlidir ki, bu işi de coğrafya ilmi yapar. Tarih ilmini icra eden araştırmacılar, şu veya bu şekilde coğrafyadan istifade ederler³⁸.

37 Araştırmacı yaptığı çalışmayı başkalarının istifadesine sunmak için mutlaka Türkçeyi iyi bilmeli ve kullanmalıdır. Çalışmasını çok daha geniş kitlelere ulaştırabilmek için de İngilizceyi iyi bilmelidir.

38 Bu hususta geniş bilgi için bkz. S. Erinc-S.Öngör, *Ülkeler Coğrafyası* (Ülkeler, İnsanlar ve Sorunları), MEB Basımevi, İstanbul, 1982; R. Özey, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 1997.

Tarihi Coğrafya: Coğrafi bölgelerin, şehirlerin, ülkelerin, kısaca coğrafi mevkilerin tarihlerini tetkik eder. Yerleşim yerlerinin kuruluşunu, yayılışını, gelişmesini, şehrin surlarını, iç kalesini, resmi binalarını, nüfusunu, şehir halkının meşguliyetini, yani iktisadi durumunu ve sosyal yapısını inceler³⁹.

Geopolitik: Tarihin oluşunda coğrafyanın rolü veya coğrafyanın siyasi açıdan yorumlanması demektir. Mesela, Anadolu coğrafyası çok önemli olduğu için, geçmişte pek çok kavimlerin mücadele alanı olmuştur. Bugün dahi Türkiye'nin rahat bırakılmamasının sebeplerinden biri de, ülkemizin coğrafi konumudur. Türkiye, üç kıtanın deniz ve kara yollarının birleştiği bir coğrafi bölge olduğu için, bu önemli coğrafya parçasını almak veya kontrol etmek isteyen çeşitli milletler veya devletler vardır ve var olmaya da devam edecektir⁴⁰.

Sanat Tarihi: Son yıllarda gelişen bu ilim dalı, daha çok arkeolojinin metotlarını kullanmakla birlikte, kültür tarihi üzerinde çalışan araştırmacılar için önemli bir bilim dalıdır. Arkeoloji ile sanat tarihi birbirini tamamlayan bilim dallarıdır⁴¹.

Kronoloji (Takvimler): bir olayın gerçekleştiği zaman çok önemlidir. Eski tarihi üzerinde çalışan araştırmacılar ve tarihçiler, olayların hangi toplumda, ne vakti gerçekleştiğini, hangi zaman ölçüsüyle kaydedildiğini bilmek ister. Zamanın tayini için, eski devirlerden itibaren, çeşitli takvimler kullanılmıştır. Eski Mısır, Hind, Çin ve Roma'nın olduğu gibi, Türklerin de "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" çok meşhur olup, muhtelif Türk kavimleri ve devletleri tarafından uzun süre kullanılmıştır⁴².

39 Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, İstanbul 1973. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Türk Devri*, C. I, Ankara, 1988. Bu konuda yapılmış sayıdalı çalışmalardır.

40 Suat İlhan, *Dünya Yeniden Kuruluyor: Jeopolitik ve Jeokültür Tartışmaları*, Ötüken Yay., İstanbul, 1999. Aynı müellif, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, İstanbul, 1993; Ramazan Özey, *Jeopolitik ve Jeostatejik Açısından Türkiye*, Marifet Yay., İstanbul, 1998; I. Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, çev. M. Özel, İstanbul, 1993. Bu konuda yapılmış sayıdalı çalışmalardır.

41 Sanat Tarihinin tarih ile ilişkileri ve Sanat Tarihi araştırmaları için daha fazla bilgi edinmek isteyenler, Selçuk Mülâyim, *Sanat Tarihi Metodu*, Anadolu Sanat Yay., I, İstanbul 1983'e bakabilir. Bu arada Sanat Tarihi ilmine Oktay Aslanapa, Semavi Eyice ve Nurhan Atasoy'un katkılarını burada bilhassa zikretmek gerekir.

42 Daha geniş bilgi için bkz., Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941. Ayrıca bkz., *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1954 ve *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, I, İstanbul 1961.

Takvim konusunda çeşitli gelişmeler olmuştur. Avrupalıların ve Müslümanların kullandığı takvimleri (Hicrî ve Rumî) kullanan Türkler, sonunda 1 Ocak 1926'dan itibaren, herkesin kullandığı Miladî Takvimi benimsemiştir.

E. Modern Devirlerle İlgili Müellif ve Kaynak Tenkidi

a. Müellif Tenkidi

Günümüzde modern tarihçiden istenen davranış objektiflikten ayrılmadan konuyla ilgili bütün belge ve bilgileri görmüş ve işlenen konuya müdahil tarafların nokta-i nazarlarını aksettirerek geçmişte cereyan eden tarihi bir olayı oluş şekline yakın bir gerçekçilik ile ortaya koymasını bekleriz. Acaba her ilmi araştırma yapan ve eser veren kişi bu kurallara uyuyor mu? İşte bu sorunun cevabını bulmak için bugünün modern araştırmacısı halihazırda meslektaşları olan kişilerin durumlarını araştırıp değerlendirmek mecburiyetindedir. Bu arada şunu hemen belirtmek gerekir ki, akademik hayata girmiş üniversitelerde gençlere ders vermek durumundaki kişileri, mümkün olduğu kadar şüphe ve tenkit süzgecinden uzak tutmak gerekir. Zira, bu akademisyenler gerekli araştırmaya tabi tutularak vazifeye alınmışlardır. Bu düşünceler çerçevesinde müellif tenkidinde dikkat edilmesi gereken hususları şöyle sıralayabiliriz:

1. Müellifin ideolojik cephesi tenkit edilmeli müellif inandığı ideolojiyi yaptığı araştırmaya aksettirmiş mi? Bu konu tespit edilecek.
2. Müellifin dini, mezhep, tarikat gibi bağlantılarını araştırmasına yansıtılmış mı?
3. Konusuyla ilgili yabancı dilleri öğrenmiş mi? Öğrenmediyse o yabancı dillerden nasıl istifade ettiğini, mesela tercüme yaptırıp o şekilde mi istifade etmiş veya dipnotunda ilgili tercümeyi kullanırken izah etmiş mi?
4. Müellif şahıs olarak ömrünü dürüstçe geçirmiş mi? Çalışmalarında etik değerlere önem vermiş mi?
5. Müellif, üzerinde araştırma yaptığı konuyu objektif bir şekilde okuyucuya sunmuş mu?

İlmî araştırmada müellif tenkidinin önemi büyüktür. Daha önce de bahsedildiği gibi bir araştırmacının objektiflikten ayrılmaması için, kendi milli ve

dini duyguları ile siyasî ve ideolojik görüşlerini, yaptığı araştırmaya aksettirmemesi gerekmektedir. Ayrıca, araştırmacı, üzerinde çalıştığı konu ile ilgili “neden?”, “niçin?” ve “nasıl?” gibi soruları yerinde ve zamanında sormalı ve konunun anlatılmasında herhangi bir şüphe ve istifhama kafalarda yer bırakmamalıdır. Müellif tenkidinde şu iki örneği verebiliriz:

Bilindiği gibi, Şevket Süreyya Aydemir, komünizme inanmıştı⁴³. Fakat, Cumhuriyeti kuran Atatürk’ün modern Türkiye’nin ortaya çıkışında yapılmasını arzu ettiği ilkeler ve inkılâpları Atatürk’ün komünist ideolojiye karşı menfi tavrını görmüş ve bu şartlarda Türkiye’de komünizmin rahatça yayılma imkânının olmadığını anlamıştı. Yaptığı bir açıklama ile komünizmi bıraktığını ve Atatürk devrimlerini benimsediğini ifade etmişti. Ancak bu açıklamasına rağmen, çıkardığı “Kadro” dergisi ve yazdığı yazılarla sol fikirlerin Türkiye’de yerleşmesi için büyük gayret sarf etmiştir. Tarafsız bir bilim adamı bu müellifin yazdıklarını okuduktan sonra kendisinin komünist ideolojisini kolayca bırakmadığını ve sol fikirlerin Türkiye’de yayılması için çalıştığını rahatlıkla görür.

Dr. Fethi Tevetoğlu, anti-komünist bir araştırmacı idi. “Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler” adlı belgesel çalışmasında bunu açık bir şekilde ortaya koymuştu⁴⁴. Komünizme son derece menfi bakmış ve bu ideolojinin, özellikle sömürgeciliğe ve cehalete karşı faydalı tarafları da olabileceği tezini kabul etmemiştir. Yani, anti-komünist fikirleri dolayısıyla objektif davranamamıştır.

Bugünün modern araştırmacısı, bu iki müellifin hayatını ve eserlerini objektif bir şekilde inceledikten sonra, müellif tenkidinin ne kadar önemli olduğunu dahi iyi anlayacaktır.

b. Kaynak Tenkidi

İlmî tenkit ve müellif tenkidi ile ilgili prensipler bir akademisyenin nefsinde toplanmış ise, o ilim adamı kaynak tenkidini çok rahat bir şekilde yapabilir. Kaynak tenkidi iki şekilde olur: 1. El yazması veya matbu eski kaynakların tenkidi, 2. Vesikaların tenkidi.

43 G. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Hoover Institution Publications, Stanford-California, 1967, s. 130-147.

44 Fethi Tevetoğlu, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ankara 1967.

Kaynak tenkidinden ne anlarız? Öncelikle, yararlanılan kaynak kitabın hangi devirde yazıldığı tespiti yapılır. Bu tespit yapıldıktan sonra şayet kaynak kitap eski devirlerde yazılmış ise kaynak bilgiler gözden geçirilir ve daha önce o konuda bilgi veren eserler tetkik edilerek bilgiler karşılaştırılır. Bu arada o kaynak eseri yazan kişinin şahsiyeti üzerinde de durulur. Müellif bir devlet hizmetinde bulunmuş mudur? İlgili belgeleri görmüş müdür? Müellifin yaptığı iş nedir? Ve olayları objektif bir şekilde aksettirmiş midir? şeklindeki sorularla hem kaynak kitap ve hem de müellifi birlikte tenkit edilir.

Belge, modern araştırmacının en güvendiği kaynak durumundadır. Ve devletin resmi yetkililerinin cereyan etmiş olaylar hakkında verdiği bilgileri ihtiva eder. Modern araştırmacı çalıştığı konuyla ilgili böyle belgelere mutlaka ulaşmalıdır. Bu belgelerin yanı sıra olayların cereyan ettiği devirde yaşamış olan şahsiyetlerin, kaleme almış olduğu eserler de önemli kaynaklar arasında sayılırlar. Fakat devletin ve ilgili makamların görüşlerini aksettirdiği için resmi belgeler bu tip kaynaklara göre daha önemlidir. Ayrıca olayları yaşamış olan kişilerin, kaleme aldığı eserler, özellikle sağlıklarında yayınlanmış ise, önemlidir.

Modern tarihçi için üçüncü önemli kaynağı olayları yaşamış kişilerin verdiği bilgiler teşkil eder. Olayları yaşamış kişiler toplumda yerleri ne olursa olsun, şayet olayları objektif bir şekilde kaleme alıp neşrettiler ise, ve bu arada olayların cereyan ettiği devirlerde resmi yetkililer ile istişarelerde bulunarak, verdikleri bilgileri teyit ettirdikleri tespit edilebilen bu tip çağdaş müelliflerin verdikleri bilgiler son derece sağlıklı bilgiler olarak kabul edilmektedir. Örneğin, Yusuf Hikmet Bayur'un Türk İnkılâp Tarihi, birinci sınıf bir kaynaktır.

Çok ender de olsa yukarıda birinci ve ikinci şıkta zikredilen belge ve yazma eserler arasında sahte olanları çıkmıştır. Örneğin, Ermeniler tehcir olayı ile ilgili Osmanlı Hükümeti'nin aldığı kararla ilgili neşrettiği metni değiştirerek neşretmişler ve hadiseleri çarpıtmışlardır. Osmanlı Hükümeti'nin aldığı kararda Ermenileri öldürme vb. ifadeler yer almadığı halde, bu tip ifadeler vesikaya ilave edilerek raporun aynısını taklit etmek suretiyle belge tahrifi yapmışlardır. Bu tahrifat Prof.Dr. Türkkaya Ataöv tarafından ortaya çıkarılarak neşredildi. Orta ve yeni çağların olaylarını anlatan "Münşeat" kitaplarında da bazen sahte belgeye rastlanmıştır.

F. İlk ve Orta Çağlarla İlgili Kaynakların ve Müelliflerin Tenkidi

Bu konunun uzmanı olan rahmetli hocam Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ise, İlk ve Orta Çağ tarihlerinin, kaynaklarının ve müelliflerinin tenkidini özetle şu şekilde yapmıştır:

Tenkid, tarihi veya edebi veya sanata dair eser ve vesikaların değerlerinin kontrolü, tahlili ve kıymeti hakkında bir hükme varılmasıdır. Tarih metodunda tenkid/kritik'in büyük ehemmiyeti vardır. Tenkit iki yolla yapılır: 1. Kaynak kritiği, buna dış tenkit adı verilir. 2. Olayların kritiği, buna da iç tenkit denilir.

Her tarihi malzeme, bu iki türlü tenkide, önce dış, sonra da iç tenkide tabi tutulur. Dış tenkid, kaynak malzemenin ne dereceye kadar vesika değeri olduğunu araştırmak, mümkünse o vesikayı kaynak olarak kullanılabilir hale getirme işidir. İç tenkide gelince bu, kaynak malzemesinin muhtevasının doğruluğunu, gerçeğe uygunluk derecesini tetkik etmek ve onun gerçeği ispat gücünü ortaya koymaktır. Bu söylediklerimiz yapılmadan hiçbir tarihi eser veya makale kaleme alınamaz. Zira her tarihi vesikanın sahte veya taklit olması mümkündür. Bu yolda pek çok sahtekarlık vakaları olmuştur. Avrupa'da bilhassa resim, heykel; Doğu'da ise kılıç, çanak-çömlek ve vesika sahtekarlığı vardır. Tarihte bir çok meşhur tarihi eser sahtekarı vardır. Ancak bunlardan bazıları bunu, bilmeyerek, iyi olduğunu zannederek yaparlar. Mesela Feridun Bey münşeatında Osman Gazi'ye Selçukluların verdiği beratın sahte olduğu Mükrimin Halil Yinanç tarafından gösterilmiştir. İşte bu çeşitli malzemenin sahte olup olmadığını tayin, bir bakıma ihtisas işidir. Meskukat, resim, seramik vs'de ancak mütehassıslar bunu ayırt edebilir. Tarihçiler tenkit ve kontrollerini daha ziyade yasma veya basılı eserler üzerinde yaparlar. Kroniklerin, şecerelerin, vakfiyelerin ve diplomatik vesikaların kontrolü de tarihçilere düşer.

Kaynak Kritiği (Dış Tenkid)

Kaynak tenkidi yani dış tenkit, aşağıdaki dört aşamada yapılır:

Birinci Safha Müellifin Tespiti: Dış tenkit ameliyesinin ilk basamağı, müellifi, eseri ve yazılış tarihini ve yerini bilmektir. Bunun için önce müellif tespit edilir. Müellifin adı çok kere eserin kapağı üzerinde bulunabilir. Ekseri ortaçağ müellifleri, keza Osmanlı tarihçileri tek isimli değil, uzun bir künye

ile birlikte yazarlar. Müellif, eğer eserin kabı yoksa, içerde girişin ilk sayfalarında zikredilmiş olabilir. Eser eğer bir istinsah, yani kopya ise, eserin sonunda müstensihle birlikte zikredilmiştir. Türk-İslam eserlerinde en sonundaki kayda, feragat kaydı veya colophon denilir. Bu kolophon, müellif, müstensih ve yazılış tarihinin bilinmesinde çok işe yarar. Müellifin adı bu üç yerde de bulunmayabilir. Çünkü bu yapraklar bozulmuş, düşmüş veya okunamaz bir hale gelmiş olabilir. İşte o vakit, önce eserin münderecatına bakılır. Orada esasen bilinen bir hadiseden bahis var mıdır? O taktirde bu hadiseyle ilgili müellifler kimlerdir, bunlar tespit edilir ve eser muhakkak bunlardan birisine aittir. Ayrıca, eserin umumi mevzuuna bakılır; bu mevzu ile ilgili müellifler arasından müellif tespit edilir. Diğer taraftan, eserin yazılış tarzına üsluba, tertibe bakılır. Bu yoldan eserin kime ait olabileceği düşünülebilir. Bir başka cihetten, müellif o eserin içinde kendi yazdığı bir başka eserden bahsetmiş olabilir. O taktirde bilinen müellif kolayca tespit edilmiş olur. Mesela Kalkaşandi'nin bir eseri Bursa Orhangazi Kütüphanesinde bu sonuncu metotla Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu tarafından bulunmuştur.

İkinci olarak, eserin adını tespit etmek gerekir. Eserin adı ekseriya kitabın kapağında yazılı olabilir. Türk-İslam tarihlerinde çoğunlukla eserin giriş kısmında yazılıdır. Nihayet kolofonda da zikredilebilir. Bu üç yerde de bulunmazsa, eserin münderecatına, üslubuna, mevzuuna bakılır. Bu yolla, önce müellifi, sonrada o müellifin hangi eseri olabileceği kararlaştırılır.

Dış tenkidin üçüncü safhası, eserin yazıldığı tarihin tespitidir. Ekseriya kolofonda eserin yazıldığı tarih zikredilir. Bu tarih çoğunlukla hicridir ve bazen ebced hesabıyla da olabilir. Kolofonda eserin esas yazılış tarihi, yada o nüshanın istinsah edildiği tarih bulunabilir. Bu taktirde dikkatli olmak gereklidir. Burada verilen tarih, müellifin hayatıyla karşılaştırılmalıdır. Mesela, Nizam'ül-Mülk'ün Siyasetnamesi'nin bir nüshasında h.860 tarihi vardır. Bu Selçuklu veziri 485 yılında öldüğünden, bu bir istinsahtır. Ancak bazı eserler müellif daha hayattayken istinsah edilmiş olabilir. Bu taktirde eserin başında veya kolofonda müelliften bahsediş tarzına dikkat etmek gereklidir. Müellifi büyüten ve ondan üçüncü şahıs olarak bahseden bir ifade bunun istinsah olduğunu gösterir. Müellifler kendi eserlerinde çoğunlukla mütevazı bir şekilde bahsederler. Bunlardan müellifin kendi el yazısıyla olan nüsha, bütün diğerlerinden daha kıymetlidir. Bu çirkin, okunaksız vs olsa dahi, bu böyledir.

Dış tenkidin dördüncü safhası ise eserin yazıldığı yerin tespitidir. Eserin kaleme alındığı mahal, çoğunlukla kolofonda zikredilir. Eğer bu yoksa dile bakılır ki, dil veya şive yazılış sahası için belirli bir mekanı gösterir. Bu hususta yazının nev'i de bilgi verir. Çünkü çeşitli alfabelerin kullanılma yerleri malumdur. Mesela Uygurca ve 11. yy'da yazılmış bir eserin, Turfan havalisinde yazıldığını kesinlikle söyleyebiliriz. Türkçe'deki gramer şekilleri, şive özellikleriyle de yazıldığı saha tespit edilebilir.

Hukuk, iktisat, siyaset vs. sahalardaki arşiv malzemesinin dış tenkidi daha zor olup, ayrı bir ihtisas mevzuudur. Burada yazanın bir ehemmiyeti yoktur, mahiyeti ve mevzuu mühimdir. Vesikanın ait olduğu kısımda yazı, ifade ve mevzudan anlaşılabilir. Nerede ve nereden yazıldığı mühim değil, ait olduğu devlet dairesi mühimdir. Bir diğer husus da, tarihin yani zamanın tespit edilmesidir. Bütün bunlar, paleograf ve diplomatik biliminin uzmanları tarafından yapılır. Bütün dünya arşivlerindeki diplomatik vesikalar tespit, tasnif ve neşredilmişlerse de bizde tasnif tamamlanmamıştır. Diplomatik tetkiklerde bir de şu nokta mühimdir. Yazılan bir emir, ferman gönderilmiş midir, yani muamele yürümüş müdür? İşte bu nokta çoğu defa tetkikçileri yanıltmaktadır. Bu da diplomatik ilminin mütehassıslarınca, ait olduğu dairelerdeki kayıtlardan çıkartılabilir.

b. İç Tenkid

Dış tenkit bakımından kusursuz olan kaynaklar, bundan sonra iç tenkide tabi tutulurlar. Bu her malzemeye tatbik edilmez. Sadece kitap, risale ve vesikalara aittir. Bu tenkit de iki kademelidir. Önce müellif tenkit edilir, yani psikolojik bir kritikten geçirilir. İkinci kademede de muhteva tenkit edilir ki, bu da menşe kritiğidir.

Müellifin Tenkidi, Psikolojik Kritik

Bir müellifin eseri üzerinde büyük tesiri olduğundan, önce yazarının tenkidine ihtiyaç duyulmuştur. Zira her eser yazarının damgasını taşır. Yazar, yani eserin vücudunda birinci derecede amil olan faktör tanınsın ki, eseri daha iyi bilebilelim. Bu itibarla önce müellifin kimliği araştırılır. Kimdir, nedir, şahsiyeti nasıldır? Tanınmış, sözüne inanılabilir bir insan mıdır? Yoksa ne olduğu belir-

siz bir yalancı veya sahtekar mıdır? İşte bu hususların evvelemirde bilinmesi gerekir. Müellifin hayatı bilinmelidir, bulunduğu ortam, temas ettiği şahıslar bilinse, kendisinin bir maceraperest veya sakın, huzurlu bir insan mı olduğu ortaya çıkar. Müellifin hangi dinden olduğu da mühimdir. Zira kimse mensup olduğu dinin aleyhinde yazı yazmak istemez. Bundan gayri, o dinin içindeki mezhebi de bilinmelidir. Bir İslam tarihçisinin Sünni veya Şii oluşunun büyük ehemmiyeti vardır. Mesela ehl-i sünnetten olmayan İbn A'sem ül-Kuffi'nin eserini Sünni tarihçiler pek kullanmamışlardır. Müellifin muhiti, böylece yazmış olduğu olaylarla münasebet derecesi de tayin olunmalıdır. Böylece söylediklerinde tarafgirlik de bilinir. Müellifin kültür seviyesi üzerinde de durulmalıdır. Bu noktada olaylara vukufu ve nüfuz derecesi anlaşılır. Yani hadiselerin künhüne vakıf olma kabiliyetinde midir, bilinir. Zira her tarihi olay, kendi çerçevesi içinde ele alınmaktadır. Müellifin sosyal konumu da dikkate değerdir. Vazifesi ve bunun mahiyeti de önemlidir. Müellifin hükümdar ve diğer devlet ricaliyle olan münasebetleri tetkik edilmelidir. Çünkü bu münasebetinin yazdıklarına tesiri olacak, iyiliğini gördüklerine kötü şeyler yazmak istemeyecektir. Böylece pek çok hakikatten mahrum kalabiliriz. Ve nihayet son olarak, müellifin fikri temayülleri ve ideolojisi göz önüne alınmalıdır. Zira eserinde kendi ideolojisini aşlamak maksadıyla, propaganda unsurları yazmış olabilir. Bu husus hayli karışık ve tahkiki de zordur. Üstelik olayların tasvirine de tam aksi yönden etkili olabilir. Mesela Ortaçağ'da Batınîler ve Rafizîler, olayları kendi ölçülerinde değerlendirirler. Günümüzde de bunu görmek mümkündür.

Müellifin bu şartlar içinde tenkidi yapıldıktan sonra, artık elimizdeki eserin yazarı hakkında bir kanaat sahibi oluruz. Eserdeki bilgilerin bazı hususlarda itimada şayan olup olmadığını meydana koyan bu tenkid, aşağı yukarı bir "haleti ruhiye" kritiğidir ki, buna "psikolojik tenkid" de denilir. Bundan sonra muhteva, yani olayların tenkidi yapılır.

Müellifin Anlattığı Olayların Tenkidi

Bu tenkit de üç kısımda ele alınır: önce yazılan şeyler doğru mudur, değil midir? Çünkü dış tenkide mütehammil birçok eserlerin içi bozuk ve uydurmadır. İkincisi, yazılan şeyler müellifin devrine mi aittir? Zira birçok müellifler, kendilerinden önceki eserlerden nakillerde bulunurlarken, bunu kendi devirle-

rindeki gibi gösterirler. Mesela XII. asır müellifi Yakut, bilgilerinin çoğunu VIII. asra ait coğrafi eserlerden almıştır. Üçüncü husus olarak, müellifin ne dediği değil, ne demek istediğini sezmek lazımdır. Zira birçok müellif yazamadığı şeyleri, başka şekilde anlatmak ister. Buna tefsir, yorumlama denir. Bu daha ziyade cinaslı, imalı sözleri fark etmek, bu suretle müellifin gerçek fikrini yakalamak demektir. Ayrıca eserde geçen mahalli deyimleri, bunların hususi manaların da bilmek gerekir. İşte olayların ve muhtevanın tenkidten geçirilmesine de, bir diğer adla menşe kritiği denir⁴⁵.

G. Ana Kaynaklardan Biri Olan Hâtıraların Tenkit ve Tahlili

Arşiv belgeleri ve resmi raporlar ile resmi yayınlara ulaşamadığı zamanlarda veya bu hususlar açık olmasına rağmen izah etmede güçlük çektiğimiz konuların aydınlığa kavuşmasında Hâtıralar önemli bir rol oynar. Fakat ister Osmanlı'nın son devrinde, ister Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk elli yılında yazılan hâtıralar, hâtıratı yazan kişilerin ölümünden 40-50 yıl sonra neşre sokulması dolayısıyla, o konu veya olay üzerinde bilgisi olan kişilerin vefat etmesi nedeniyle, sadece o hâtıratı yazan kişinin veya kişilerin görüşünü aksettirir. Halbuki hâtıratı bahsedilen konu veya olaya karışmış veya yaşamış başka kişilerin görüşlerinin de ortaya konması gerekir. Yani cereyan etmiş olan olay ile ilgili değişik görüşleri ihtiva eden hâtıralar ilmi bir kritikten geçirildikten sonra araştırmamızda daha sağlıklı olarak kullanılabilir. Bizde maalesef yakın zamanlara kadar devlet hizmetinde ve önemli olayların içinde bulunmuş olan kişiler, hâtıralarını hayatta iken neşretme cesaretini ve olgunluğunu gösterememişlerdir. O zaman ilmi araştırmacı olarak biz, söylenenleri ve yazılanları tam objektif görüşler olarak nasıl kabul edebiliriz? Acaba hâtıratında olayları anlatan kişi veya kişiler, gerçekleri söylüyorlar mı? O olayı yaşamış başka kişilerin aynı konuda ki görüşlerini, hâtırat sahibinin görüşleri ile nasıl karşılaştırabileceğiz? İşte bu ve bunlara benzer sorular, ilmi araştırmayı yapan kişinin zihninden çıkmayacağı için hâtıratların kullanılmasında büyük tereddütler ortaya çıkmaktadır. Modern devirlerde hâtırat yazan devlet adamlarımız içinde 12 Eylül 1980 askeri müdahalesini yapan ve bilahare cumhurbaşkanı seçilen Kenan Evren'in Hâtıraları, daha önce zikrettiğimiz Hâtıralardan ayrı

45 Kafesoğlu, Tarih Metodu, s. 36-40.

olup, devri ile ilgili verdiği doğru bilgiler dolayısıyla son derece önemlidir. Zira Evren, hâtıralarını hayatta iken yazmış ve neşretmiştir⁴⁶. Onunla olayları yaşamış kişilerden bazıları, Evren'in hâtıralarında zikrettiği konular hakkında değişik görüşler dile getirmişlerdir. Bu değişik görüşler neticesinde, 12 Eylül ve sonrası dönemi hakkında bu olaya karışan çeşitli kişilerin görüşleri ortaya çıktığı için, ilmi araştırmayı yapan biz tarihçiler ve sosyal bilimciler bu değişik görüşleri ilmi kritiğe tabi tutarak, onları değerlendirme ve gerçeklere ulaşma imkanına sahip olabiliyoruz. Böyle değişik görüşlerin dile getirilemediği olayların iç yüzünü sadece bir tek kişinin hâtıratında verdiği bilgiye dayanarak işlememiz oldukça sakıncalıdır.

Bazı devlet ricali, tıpkı Kenan Evren'in yaptığı gibi yaşadığı olayları kaleme almıştır. Fakat, bazı sakıncalar ileri sürerek bu hâtıratını neşretmekten kaçınmış, umumiyetle ölümünden muayyen bir süre sonra açılmak kaydıyla bazı kuruluşlara teslim etmişlerdir. Halbuki düşünülen mahzurlar ne olursa olsun müellif, Hâtıralarını hayatta iken neşretmeliydi. O zaman hâtıratında işlediği konu ile ilgili bilgi sahibi diğer insanların da görüşlerini ortaya koyma şansları olurdu. Durum, bilim adamının arzu ettiği açıklıkta ve şeffaflıkta olmayınca, insanın aklına gayri ihtiyari, acaba müellif bir şeyi mi saklıyor, niçin hayatta iken yazdığı hâtıratı tartışmaya açmamış sorusu akla geliyor. Bu tip hâtıratların, yukarıda da zikredildiği gibi kullanılmasında bazı tereddütler ortaya çıkıyor. Bu tip hâtıratların verdiği bilgileri, hâtıratla bahsedilen olaylarla ilgili kaynakları ve başka şahısların hâtıratlarında verdiği bilgilerle karşılaştırmak zarureti ortaya çıkmaktadır. İşte, böyle bir karşılaştırmadan sonra bu hâtıratların içerdiği bilgiler, tarihçiler ve sosyal bilimciler için önemli bir kaynak oluşturur.

H. Türk Tarihinin ve Sosyal Bilimlerin Kaynakları

Son devir olayları üzerinde çalışan tarihçiler ile Sosyal Bilimcilerin, çalışma konularının kaynakları üzerinde iyi bir araştırma yapmaları gerekmektedir.

46 Kenan Evren, 12 Eylül İle İlgili Hâtıralarım,; III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar "Ben de Yazdım. Milli Mücadeleye Giriş, Baha Matbaası, İstanbul 1967". Adlı 9 ciltlik eseri ile Hâtıralarının Milli Mücadele dönemini neşretmiştir. Konu ile daha fazla ilgilenmek isteyenlerin "Hâtırat-Türk, Arap, Fars Edebiyatı, C.16, s. 445-451" adlı esere bakmaları gerekir.

tedir. Meslektaşlarımıza ve genç araştırmacılara yardımcı olmak üzere, tam olduğunu iddia etmediğimiz, yakın devir kaynaklarını tesbit ederek aşağıdaki şekilde istifadelerine sunmayı uygun bulduk.

Tesbit edebildiğimiz Türk tarihinin kaynaklarını iki bölümde incelemek mümkündür: Bunlardan birincisi, Türkiye’de bulunan kaynaklardır. Bu birinci tasnifteki kaynakları da 6’ya ayırmak gerekir. Zira bugün 6 müstakil Türk devletin varlığı ve her birinin kendi arşivini tasnif etmiş olması ve kendi tarihiyle ilgili eserlerin önemli bir kısmını kütüphanelerinde bulundurmaları bizi bu tasnife götürmektedir. Önem sırasına göre bu tasnifin başında Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile onun arşivleri ve kütüphaneleri gelmektedir. Bugün Türk arşivlerinde 6 asra yakın bir süre yaşamış olan Osmanlı Devleti ve onun kontrol ettiği Hazar’dan Viyana ve Adriyatik’e kadar, Kırım’dan Habeşistan’a kadar uzanan sahada yaşayan milletlerin tarihi ile ilgili ana kaynaklar ve belgeler Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır. Görüldüğü gibi arşivlerimizin önemi sadece Türk tarihi bakımından değil aynı zamanda komşu milletlerin tarihi bakımından da fevkalâde önemlidir. Böyle önemli bir arşive sahip olan Türkiye, maalesef kültür sahasındaki politikasının zayıflığı dolayısıyla bu arşivlerin malzemelerini ilim adamlarına sunamamıştır. Bugün 130 milyon dosya ve evraktan oluşan Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin 60 milyonu tasnif edilip, araştırmacıya açılmış bulunmaktadır. Uzun yıllar fevkalâde kısır görüşlerle idare edilen arşivimiz rahmetli Turgut Özal’ın gayretleriyle 1980’lerin ortalarından itibaren biraz daha aktif duruma gelmiştir. Arşive alınan 400 civarındaki uzmanın gayretleri ile mevcut belgeler bir bir tasnif edilip okuyucuya açık hale getirilmektedir. Dileğimiz arşivlerimize daha çok eleman alınarak henüz okuyucuya açılmamış bölümlerinin de tasnifi yapılarak en kısa zamanda hizmete sokulmasıdır.

İstiklâline kavuşan yeni Türk cumhuriyetlerinin arşivlerine gelince; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan’ın yakın devir tarihi özellikle Sovyet dönemi ile ilgili belgelerin önemli bir kısmı Moskova ve Petersburg’da bulunmaktadır. Bu cumhuriyetlerin tarihi üzerinde çalışacak bilim adamları Rusça öğrenerek bu arşivlerden istifade etmelidir. Ayrıca, her yeni Türk Cumhuriyetinin elinde bulunan arşivlerdende faydalanmalıdır. Bu cumhuriyetlerde bulunan devlet arşivleri, İnce Sanat ve Edebiyat Arşivi, Yeni Tarih Arşivi, Siyasi Partiler Ve İhtimai Hareketler Arşivi ve Tarih Arşivi gibi

branşlardan oluşur. Bu arada, Bilimler Akademilerine bağlı el yazmaları enstitüleri arşivleri bulunmaktadır.

Yeni Türk cumhuriyetlerinin tarihi ile ilgili belgelerin önemli bir kısmı da İngiliz arşivlerinde bulunmaktadır. Zira Ruslar ile birlikte aynı devirde yayımlacı bir siyaset takip eden İngilizler, bu cumhuriyetlerin bilhassa Rus işgaline uğradığı dönemler ile ilgili geniş bilgilere sahip bulunmaktadırlar. Bu sebeple o sahada çalışan araştırmacıların İngiliz arşivlerini de tetkik etme zarureti vardır. Bu arada sözü edilen cumhuriyetlerin tarihleri ile ilgili pek çok Rusça, İngilizce ve kısmen de Çince ve Japonca neşredilmiş kıymetli kaynak kitaplar bulunmaktadır ki, bu eserlerin de ilgili araştırmacılar tarafından mutlaka görülmesi gerekir. Bu arada Rusların Sovyet döneminde neşrettikleri hem Çarlık ve hem de Sovyet dönemi Dışişleri Bakanlığı belgelerine ihtiyatla yanaşmak gerekmektedir. Zira Ruslar , Rus olmayan milletleri kendileri ile birlikte tutabilmek için bu neşrettikleri belgeleri mümkün olduğu kadar seçerek ve diğer milletlere güya dostane bir yaklaşım tarzında olduklarını gösteren belgelerden oluşturmuşlardır. Rusların devletlerarası hukuku çiğneyerek diğer milletlerin ülkelerini haksız yere nasıl işgal ettiklerini , onlara ne büyük sıkıntılar çektirdiklerini gösteren belgeler neşredilen bu belgelere dahil edilmemiştir. Ayrıca, bu cumhuriyetlerin kendi bilim adamlarının yaptığı araştırmaları sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için onların dillerini de öğrenmek zarureti vardır. Yine bu arada, Sovyet döneminde rejimin baskısı ile ilgili yazdırılan tarihlerle ilgili eserleri o devrin şartlarını göz önüne getirerek dikkatle inceleme zarureti vardır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin kaynaklarına gelince; Daha önce zikredilen Osmanlı arşivleri ile ilgili bilgilere ilaveten dışişleri bakanlığı arşivi olarak tanzim edilen bugün “Cumhuriyet Tarihi Arşivi” adı altında okuyucuya açılan arşiv ünitesine gelince, bu yeni tasnifin modern devirler üzerinde çalışan araştırmacılar için fevkalade önemli olduğunu unutmamak gerekir. 19. asrın sonları ile ve 20. asır olaylarının bilhassa ikili ilişkilerine dair bu arşivlerde bol miktarda bilgi bulunmaktadır. Yakın devir Türk tarihi üzerinde araştırma yapanların iyi bir Osmanlıca bilgisine sahip olmaları ve 19. asrın son dönemi ile 20. asrın olaylarının belgelerini çok iyi tetkik etmeleri gerekir. Osmanlı Devleti’nin çöküş yılları olduğu için Türkiye üzerinde emelleri olan İngiliz, Fransız, Alman ve Rus arşivlerinin bilhassa 19. asrın ikinci yarısı ile ilgili belgeleri, Türkiye ile il-

gili kıymetli bilgiler ihtiva ettiği için, bu arşivlerinde de iyi bir çalışma yapmak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili yukarıda zikredilen Avrupa ülkelerinin bilim adamlarının yaptığı çalışmalar, tezler, makale ve kitaplar önemli bilgiler ihtiva ettiği için mutlaka okunmalıdır. Bu arada ilgili ülkelerin devlet adamlarının neşrettiği hâtıratlara ve bu hâtıratların Türkiye ile ilgili kısımlarına bakmak gerekir. Bu arada, İngiltere’de *Public Record Office, India Office, British Museum* ve özel koleksiyonlar ile Fransız arşivleri ve *Bibliothèque National*, Amerikan arşivleri ile Kongre Kütüphanesi gibi tarihimizle ilgili pek çok bilgi ve belgelerin bulunduğu arşiv ve kütüphanelerin kataloglarını mümkün olduğu kadar erken tespit edip çalışılacak konularla ilgili bilgi ve belgelere en kısa yoldan nasıl ulaşılabileceğine dair bilgi edinme zarureti vardır.

Bu arada, Sovyetler Birliği ile bu birlik içinde yer almış şimdiki müstakil cumhuriyetlerin tarihi üzerinde çalışmak isteyenler, uzun süre Münih’de yer almış “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü” ve şimdi Prag’da “Radyo Liberty” olarak vazife gören kuruluşun kütüphane ve arşivi mutlaka görülmelidir. Ayrıca ABD ve Avrupa ülkelerinin işçi kurumları ile ekonomiden sorumlu kuruluşlarının ve üniversitelerinin kütüphanelerinin çok faydalı bilgiler ihtiva eden raporları ve araştırmaları da görülmelidir. Tabii bu kuruluşların Türkiye’deki muadillerinin raporlarına da bakmayı ihmal etmemek gerekir.

a. Kaynaklardan Nasıl Faydalanırız?

Yukarıda yakın tarihimiz ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi ile Yeni Türk Cumhuriyetleriyle ilgili arşiv ve kaynakları zikrettikten sonra bu kaynaklardan nasıl istifade edileceği hususuna gelelim:

Araştırmayı yapacak kişi her şeyden evvel geniş bir tarih bilgisine sahip olmalıdır. Bu bilgi çerçevesinde tespit edeceği konuyu iyice düşünmeli ve araştırmalıdır. Acaba bu konunun tarihimizdeki önemi nedir? Bu konuyu daha evvel tam olarak veya sadece bir yönü ile ele almış olan araştırmacı var mıdır? Üzerinde çalışmak istediğim konuyla ilgili bilgi ve belgeleri nerelerde bulabilirim? Ve bu belgelere nasıl ulaşabilirim? gibi soruları kendimize sorup, bu sorulara gereken cevapları bulacak bir ön araştırmayı yapmamız gerekir. Bu araştırma yapıldıktan sonra, araştırmacı önce çalışmak istediği konu ile alakalı yazılmış kitapları ve makaleleri okumalı bu hazırlık dönemiyle konunun ilim

aleminde ne kadar bilindiğini veya çalışıldığını tespit etmelidir. Bu tespitten sonra araştırmacı arşivin yolunu tutmalıdır. “Her yiğidin yoğurt yemesi farklıdır” emsalinde olduğu gibi, maalesef, arşivcilik hususunda da her milletin ve devletin kendi imkan ve görüşlerine göre bir çalışma şekli bulunmaktadır. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yapılan katalog taraması, arşive mü-racaat şekli ve belgeleri isteme gibi hususlar ile bunun İngiliz arşivlerinde uygulanışı arasında maalesef değişik metotlar kullanılmaktadır. Fakat, araştırmacı kendisini bu değişik metot ve ortama en kısa zamanda adapte ederek girdiği arşivden en iyi şekilde faydalanmanın yolunu öğrenmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin ana kaynaklarından bir kısmını teşkil eden Tapu Tahrir ve Sicil Defterleri’nin yazı karakteri farklı olduğu için, o yazıları okuyabilecek çalışmayı ve tatbikatı daha evvelden yapmak gerekir. Araştırmacı, bu defterlerin yazı karakteri zor, ben bunu okuyamam, diyerek o önemli kaynağı bir kenara atmak hakkına sahip değildir. Yine bu defterlerden elde edilecek bilgileri not defterine ve fişlerine usulüne göre kaydetmesi ve bu bilgileri akşam bilgisayarına girmesi gerekir.

Arşiv belgelerinin dışında, ya arşivin kütüphanesinde ya da kütüphanelerde bulunan ve konuyla ilgili geniş bilgiler ihtiva eden kaynak kitaplar vardır. Bu kitaplar hangi dilde yazılmış ise araştırmacının bu lisan hakkında bilgi sahibi olması ve bu eserleri sağlıklı bir şekilde değerlendirmesi gerekir. Kaynak kitap çok az bilgi ihtiva ediyor ve kaynak kitabın yazıldığı lisanı da araştırmacı bilmiyor ise, araştırmacı o çalışmayı birilerine tercüme ettirmeli ve bu durumu dipnotunda belirtmelidir. Eğer kaynak kitaplar ki, bunlar olayın cereyan ettiği devirde yazılmış eserler ve hâtıratlar olabilir, bu kaynak kitapları temin etmek mümkün ise araştırmacı bunların bir fotokopisini almalıdır. Zira bu ana kaynaklara her zaman ihtiyaç duyulabileceği için araştırmacının referans kitapları arasında her an istifade edebileceği durumda olmalıdır.

3. kategoride addedilen ve akademisyenler tarafından ortaya konmuş, ya da konuyla doğrudan ilgili, ya da dolaylı olarak ilgili bilgileri ihtiva eden eserleri (kitapları ve makaleleri), araştırmacı çok dikkatli bir şekilde tetkik etmeli: a) Çalışmayı yapan akademisyen konuyu nasıl ele alıp işlemiş? Alıntılardan dipnotlara kadar, paragraflardan bölüm başlıklarına kadar çalışmayı nasıl organize etmiş, bunları çok iyi tetkik etmelidir. b) Araştırmayı yapan akademis-

yen bilgilere nasıl ulaşmış, kaynaklardan nasıl istifade etmiş ve konuyu nasıl kaleme alıp okuyucuya sunmuş, bu hususların da dikkatli bir şekilde gözlemlenmesi gerekir.

Araştırmacı, bu üç tasnifte zikredilen bilgi kaynaklarını tetkik edip okuduktan sonra kendi kendisine şu soruları sormalıdır: Acaba, bütün malzemem tamam mı? Bakmayı unuttuğum bir kaynak kaldı mı? Bu ana sorulara tatmin edici cevapları verdikten sonra araştırmacı sorgulamasına devam etmelidir: Nasıl bir yol takip etmeliyim ve edindiği bilgileri nasıl kullanmalıyım, çalışmamı nasıl bir disiplin içinde yürütmeliyim? vb. gibi soruları kendisine yöneltmeli ve bu çalışmanın başlangıç kısmında verilen bilgiler çerçevesinde hareket etmesi gerektiğini unutmamalıdır⁴⁷. Bu arada çalışmayı yapan araştırmacının kendisini mutlaka disiplin altına alması gerekir: a) önce hayatını ve çalışmasını bir plan çerçevesinde yürütecek şekilde programlamalı; b) sonra not defterlerine ve fişlerine kaydettiği bilgileri gözden geçirerek hafızasını tazelemeli ve topladığı kaynakları okumaya başlamalıdır; c) şayet bilgisayarı varsa, bu işlemleri bilgisayarda yapmalı.

b. Toplanan Malzemenin Tenkidi

Tarihçinin elindeki malzemeyi nasıl bir değerlendirmeye, yani incelemeye tabi tutması meselesine gelince: Yukarıda işaret edilen tenkitçi bir zihniyete sahip bilim adamı, topladığı malzemeleri bir tenkit süzgecinden geçirerek kullanmak mecburiyetindedir. Kullandığı belgelerin orijinalliğine, yine kullandığı ilmi araştırma mahsulü olan kitapların ve makalelerin verdiği bilgileri tetkik ettikten sonra kullanmalıdır. İlmi araştırmayı yapan kişinin hedefi, gerçekleri ortaya koymak olduğuna göre, çalışmasında mutlaka konu ile ilgili orijinal bilgilere ve belgelere ulaşmak zarureti vardır. Mesela, Göktürk devriyle uğraşan bir bilim adamı, Türk tarihi ile ilgili o devrin kaynaklarını incelerken Göktürk kitabelerine bakmak mecburiyetindedir. Çünkü Göktürk abidelerini diken Kültigin ve Bilge kardeşler ile Tonyukuk, devleti bizzat idare eden ve hadiselerin içinde bulunan kişilerdi. Dolayısıyla onların verdiği bilgiye her şeyden daha çok itibar etmek ve güvenmek mecburiyetindeyiz.

47 J. Barzun-H.F. Graff, *Modern Araştırmacı*, çev: F. Dilber, TÜBİTAK, Ankara, 1996, s.17-18.

Bu arada ilmî araştırmayı yapan kişi, arşivde tasnif edilmiş resmî vesikaların haricinde, kütüphanelerde tespit ettiği veya bazı eserlerde gördüğü vesikaları şüpheyile tetkik etmek mecburiyetindedir. Acaba bu vesika doğru mudur, yoksa sahte midir? İmza veya mühür taklit midir, değil midir? Bu hususları iyice tetkik etmek mecburiyetindedir. Vesikaların doğruluğuna kanaat getirdikten sonra onları kullanmalıdır. Ayrıca ilmî araştırmacı, bilhassa hâtıratları ve seyahatnameleri kullanırken yine aynı şüpheciliği göstermelidir. En makbul hâtırat, hâtıratı yazanın hayatta iken neşrettiği hâtıratır. Çünkü hâtıratı zikredilen hususlara itiraz eden var ise olayların gerçek yüzünü öğrenmek mümkündür. Eski devir hâtıratlarını kullanırken verilen bilgileri başka kaynaklardan da kontrol etmek gerekir.

Kısaca, bir bilim adamı araştırmasını yaparken, ilmî şüpheciliğini ve titizliğini elden bırakmamalıdır. İleri sürdüğü fikirlerin, tespit ettiği gerçeklerin hangi kaynaklardan sağlandığını referanslarında göstermesi lâzımdır. Bilim adamı, yaptığı çalışmada ve ileri sürdüğü fikirlerde açıklık ve objektiflik içinde bulunmalıdır. Üzerinde çalıştığı konu ile ilgili bütün görüşleri, objektif bir şekilde ortaya koymalıdır.

İ. Tezin Planı ve İçeriği Nasıl Olmalı

Bir bilim adamının, bir modern araştırmacının bilmesi ve benimsemesi gereken prensipleri, bu el kitabının ilk sayfalarından itibaren anlatmaya çalıştık. Yüksek Lisans ve Doktora öğrencilerine hatırlatmak isteriz ki, bu anlatıklarımızı lütfen o güzel belleklerinize ve kalplerinize yazmanız, asla unutmamanız ve çalışmalarınızda mutlaka uygulamanız gerekir. Şayet bu dediklerimizi yaparsanız, o zaman iyi birer bilim adamı ve araştırmacı olursunuz. İşte bu temel bilgileri ve kuralları öğrendikten sonra Yüksek Lisans ve Doktora çalışmaları için harekete geçebilirsiniz.

Hatırlanacağı gibi, tarih bilimi, insanoğlunun geçmişinde yaptığı bütün çalışmalarıyla ilgilendiği ve sosyal bilimlerin de temelini teşkil ettiği için, araştırmanıza başlamadan önce iyi bir tarih bilgisi edinmelisiniz. Örneğin, başlangıcından günümüze kadar iyi bir dünya tarihi ve iyi bir Türk tarihi el kitabı okuyunuz. Çalışmalarınızın çoğunluğu Türk tarihi ve toplumu ile ilgili olacağı için. Millî Eğitim ve Kültür Bakanlıklarımızın çıkarttığı İslam An-

siklopedisinin 12/2 cildindeki “Türk” maddesini okuyunuz. Başlangıcından günümüze kadar Türk tarihini bilimsel bir şekilde ortaya koyan bu maddeyi her tarihçinin ve sosyal bilimcinin mutlaka okuması gerekir. Ayrıca ekonominin, sosyolojinin, felsefenin, sosyal-psikoloji ve antropolojinin prensiplerini anlatan temel kitapları okuyunuz. Bu temel hazırlığı yaptıktan sonra, **“Benim konum ne?”**, **“Benim konum ne olmalıdır?”** vb. gibi ana sorularınıza cevap bulmak daha da kolaylaşacaktır. Konunuzu hangi bilim dalından seçerseniz seçiniz, o konuda yapılmış ciddi araştırmaları, kitap olsun - makale olsun, mutlaka okumalısınız. Bu bilgileri edindikten sonra, üzerinde çalışacağınız konuyu veya konuları tespit etmeniz daha da kolaylaşacaktır. Hazırlığınızı bu şekilde yaptıktan sonra, üzerinde çalışmayı düşündüğünüz konunun uzmanı olan hoca veya hocalarla mutlaka görüşmelisiniz. Bu görüşme esnasında hocanız size, muhtemelen şu soruları soracaktır: **“Konunuzla ilgili orijinal bilgi ve belgeye nasıl ulaşacaksınız?”**, **“Üzerinde çalışmak istediğiniz konu ile o bilim dalına ne gibi katkıda bulunacaksınız?”**, **“Araştırma için kendinize yeterli zaman ayıracak mısınız?”**, **“Bütün zamanınızı araştırmanıza verebilecek misiniz?”**, **“Araştırma süresince ailenizden veya başka bir kurumdaki, yeterli mali desteği alabilecek misiniz?”**, **“Araştırma konunuzla ilgili bilmeniz gereken yabancı dili veya dilleri öğrendiniz mi veya en kısa zamanda öğrenecek misiniz?”**. Bu sorulara olumlu cevap verebiliyorsanız, Yüksek Lisans ve Doktora çalışması için gerekli müracaatları hemen yapınız ve kendinize, sizin için zamanını ayıracabilecek, sizinle ve çalışmalarınızla ilgilenebilecek konunun uzmanı bir danışman hocayı seçiniz.

Bir sosyal bilimci meslektaşımızın da işaret ettiği gibi, yönetiminde çalışmak istediğiniz danışman hocanız ile ilgili şu soruları **“evet”** veya **“hayır”** şeklinde cevaplandırarak tercihinizi yapınız: 1. Danışmanınız tez yönetmesine izin verilmiş ve bu konuda yetkili mi? 2. Emekliliğine iki yıldan fazla var mı? 3. Kendisi araştırmacılara zaman ayıracak mı? 4. Çalışmak istediğiniz alanda yetkili mi? 5. İncelemek istediğiniz konu ile ilgileniyor mu? 6. Doktora ve Yüksek Lisans sayılarını sınırlıyor mu? 7. Kendisine sunulan çalışmalara gerekli dikkatle eğiliyor mu? 8. Yüksek Lisan ve Doktora öğrencilerine ders veya seminer veriyor mu? Bu sorulara olumlu cevap alabiliyorsanız mutlaka o hocayla çalışmalısınız.

Konunuzu ve danışmanınızı seçtikten sonra yapacağınız ilk iş, o konu üzerinde yazılmış bilimsel kitapları ve makaleleri okumak olmalı. Arkasından, bu konuda yapılan tezleri tetkik etmelisiniz. Konu ile ilgili okuduğunuz kitapların, makalelerin, raporların ve tezlerin bir listesini danışmanınıza vermelisiniz. Ayrıca bu okuduğunuz kaynakları tez danışmanınız ile tartışmalısınız. Bu okuduğunuz kaynakları yazılı olarak ilmî tenkide tabi tutunuz. Böylece hem kaynak kritiğine ve hem de ilmî yazı yazma alışkanlığına kavuşmuş olursunuz. Sonra, bu okuduğunuz kitap, makale, rapor ve tezlerden, ileride faydalanmak için, notlar tutunuz. Bu notlarınızı ya fişlere veya bilgisayarınızın “file maker” programına kronolojik bir sırayla kaydediniz.

Bilgisayarın Araştırmacı İçin Önemi: Sırası gelmişken burada, özellikle genç araştırmacıların dikkatini bilgisayar konusuna çekmek isterim. Eskiden araştırmacılar yaptıkları çalışmayı yazarken daktilo kullanırlardı. Yani, daktilo bir araştırmacı için önemli bir yazım aleti idi. Son yıllarda hayatımıza giren bilgisayar ise her kesimin olduğu gibi, araştırmacıların da çok yönlü olarak kullanabileceği bir alettir. Bilgisayar, araştırmacının eserini veya tezini yazmakla kalmaz, aynı zamanda araştırmacıya bilgi toplamak için en büyük desteği sağlar. Onun için, bugünün araştırmacısı bilgisayarı kullanmayı mutlaka öğrenmelidir. Zira, araştırma konusu ile ilgili kaynak tespitinde ve bulunmasında bilgisayar fevkalade pratik faydalar sağlar. Bilgisayardan faydalanma yollarını şöyle sıralayabiliriz: 1. Bilimsel çalışmada kullanılacak bilgilerin elde edilmesinde (yayın-bilgi taramada), internet aracılığı ile sanal/elektronik kütüphane ve arşivlere, veri tabanlarına bağlanarak bilgi toplamada (ebscobhost, proquest, first search gibi programlardan; 2. Toplanan bilgileri fişlerde tutmak yerine bilgisayarın veri tabanı yönetim sisteminden (file maker, MS. Acces) faydalanmak; 3. Bilimsel çalışmanın gerçekleştirilmesi sırasında kullanılan programlardan (excell, sps/istatistik programları gibi); 4. Bilimsel çalışmanın sunulması sırasında, yazım ya da sunum programlarından (MS. Word, MS. Power point) ve işlemlerinden faydalanmak mümkündür. Böylece araştırmacı, kendisi için önemli olan zaman kavramından büyük tasarruf sağlamış olur⁴⁸.

48 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Ergün, *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Kullanımı I*, Ocak Yay., Ankara 1993. Bu vesileyle bilgisayarın faydalı işlevleri hakkında bilgi veren Yrd. Doç. Dr. Mesut Yalvaç'a teşekkür ederiz.

Yukarıdaki hazırlıkları tamamladıktan sonra tez konunuz ile ilgili belgeleri ve diğer kaynakları toplayınız. Topladığınız bu orijinal kaynakları ve belgeleri danışmanınız ile tartışınız. Eğer bunu yazılı olarak yaparsanız, sizin için her yönden daha faydalı olur. Toplanan belgeler ve kaynaklar yeterli değilse, ki hocanız size eksikliklerinizi söyleyecektir, hemen yeni belgelerin ve kaynakların peşine düşünüz. Buna ilaveten, sizin bilmediğiniz yabancı dillerde konunuz ile ilgili yapılan araştırmaları da ihmal etmeden tercüme ettiriniz.

Çalışmanızı tamamladıktan sonra kendi kendinize şu soruyu sorunuz: “Bütün malzemem tamam mı?”, bu soruya “Evet” diyorsanız, tez danışmanı hocanızla bir durum değerlendirmesi yapınız. Tez danışmanınızla gerekli istişareyi yaptıktan sonra, topladığınız kaynakları, şayet tarihçiyse, kronolojik bir sırada tasnif edin ve dosyalayın. Bu çalışmayı yaptıktan sonra, tezlerde ve bilimsel araştırmalarda gördüğünüz şu yazım planını çıkarınız:

Ön kısım:

Başlık

Önsöz

İçindekiler

Şekil, Resim ve Grafik Listeleri

Metin kısmı:

Giriş

Kaynakların Tanıtımı ve Tenkidi

Bölümler: I, II, III, IV, V...

Sonuç

Son kısım:

Ekler

Bibliyografya

İndeks

Ön Kısım:

Başlık: tezin başlığı mümkün olduğu kadar kısa ve öz olmalı, aynı zamanda işlenen konunun özünü ifade etmelidir. Bu başlığı seçerken şu soruları lütfen kendi kendinize sorunuz: “Bu başlık, tezinizde söylemek istediklerinizi

yansıtıyor mu, veya içeriyor mu?”, “Başlık, tezinizin içeriği ile tutarlı mı?”, “Başlık canlı mı?”. Bu sorulara “Evet” diyorsanız, tezinizin başlığı tamamdır. “Hayır” diyorsanız, tez başlığınızı yukarıdaki kıstaslara göre yeniden ayarlayınız. Aynı şekilde, bölüm başlıklarını da o bölümün muhtevasını aksettirecek şekilde tespit ediniz. Unutmayınız ki, başlıklar, düşünce seyrimizin “kılavuz levhaları”dır. Her başlık hem kısa ve öz olmalı, hem de bulunduğu kısmın veya bölümün düşüncesinin özünü ifade etmelidir.

Tezin birinci sayfasında, şu bilgiler yer alır: tezin yapıldığı üniversite ve fakültenin adı (veya bağlı bulunulan kuruluşun adı), tezin başlığı, araştırmayı yapanın adı, soyadı, ne tür bir çalışma olduğu (Yüksek Lisans veya Doktora), araştırmanın yapıldığı yer ve tarih. Bu başlık sayfası, göze hoş görünecek şekilde tanzim edilmelidir.

Önsöz: Araştırmacının konusu hakkındaki görüşlerini, amaç ve dileklerini dile getirdiği bir takdim yazısıdır. Ayrıca araştırmacı, yardım gördüğü kimlere ve kurumlara bu bölümde teşekkür eder. Önsözü giriş bölümü ile karıştırmamak gerekir. Giriş, araştırma metninin bir parçasıdır ve ilk bölümü oluşturur.

Şayet araştırma basılır ise, önsözün sol alt kısmında şehir adı ve tarih, sağ alt kısmında ise yazarın adı belirtilir.

İçindekiler: Tez planına giren bütün başlıkları sırayla ve sayfa numaralarıyla “İçindekiler” kısmında gösteririz. Her bilimsel araştırma gibi tezler de bölümlerden, bölümler de derece derece alt-bölümlerden oluşur. Her bölümün ve alt-bölümün bir başlığı, bir de sınıflandırma numarası vardır. Bir alt-bölüm, üstünde yer alan başlığın altına, iki harf boşluğu içerden yazılır. Böylece bölümler kendi aralarında, aynı derecedeki alt-bölümler de kendi aralarında bir hizaya gelirler. İçindekiler listesinde yer alan başlıklar, metindeki başlıklarla aynı olmalıdır.

Cetvel, Resim ve Grafik Listeleri: Öne sürülen görüşleri desteklemek veya ortaya çıkarılan sonuçları kanıtlamak için metinde tablo, şekil, grafik ve resim gibi bilgi ve belgelere gerek vardır. Bunların, aşırı olmamak kaydıyla, zikredilen yerde verilmesi faydalıdır.

Tezin metin kısmı şu şekilde planlanır:

Giriş: Esas araştırma metni girişle başlar. Araştırmacı, giriş bölümünde çözümlemeye çalıştığı konuyu veya sorunu açıklar. Konunun, tarihi gelişimi hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, incelenecek olan meseleyi tanıtmak, kullanılacak yöntemleri ve araştırmanın sınırlamasını nasıl yapacağını belirtir. Giriş kısmında okurun ilgisini “yakalayıp canlı tutmalı”yız. Bunun için de konumuzla ilgili düşünce veya incelemelerin durumunu kısaca ortaya koymalıyız.

Kaynakların tenkidi: Araştırmacı, giriş bölümünde ortaya koyduğu konuyu işlerken kullandığı kaynaklardan da mutlaka bahsetmelidir. İleri sürdüğü fikirlerin, tespit ettiği gerçeklerin hangi kaynaklardan faydalanarak ortaya çıkardığını anlatmalıdır. Zira, orijinal kaynaklara göre, konunun işlendiğini gören okuyucu, hem okuduğu çalışmaya ve hem de araştırmacıya daha güvenle bakar.

Bölümler: Yaptığımız araştırmada ileri sürdüğümüz fikirler ve ortaya koyduğumuz tartışmalar, bölümler ve onların alt-bölümlerinden oluşan bir plan içerisinde sunulur. Bölümlerin sayısı, yapılan araştırmanın uzunluğuna göre değişir. İyi bir bölümlendirme, okuyucunun, konunun tüm yönlerini görmesine ve fikirler arasındaki ilişkiyi kolayca kavramasına yardımcı olur. Mümkün olduğu kadar, bölümler aynı uzunlukta olmalıdır. Bölüm ayrımını planlarken, bölümlerin, hipotezi destekleyecek bir geliştirme göstermesi gerekir. Her alt-bölüm yer aldığı bölümdeki ana düşüncüyü destekleyici nitelikte olmalıdır. Yazdığımız tezi bölümlere ayırmada kullanılan başlıca iki çeşit numaralandırma sistemi vardır. Bunlar, rakam-harf sistemi ile ondalık sistemidir.

Sonuç: Sonuç, yazılan tezin son bölümünü oluşturur. Bu bölümde araştırmamızda elde edilen bulgular ile ortaya konan gerçekler yorumlanır. Tezde, ileri sürülen hipotezin geçerliliği konusunda yargıda bulunulur. Ayrıca sonuç bölümünde, yapılan araştırmanın bir de özeti sunulabilir.

Son Kısım:

Ekler: Araştırmanın bütünlüğünü bozan veya dikkati dağıtan malzeme ve bilgiler ile, tamamı metin içinde verilemeyen uzun ve orijinal belgeler ekler halinde çalışmanın sonuna konulur. Tezin sonuna aşağıda zikredilen malzemeleri ek olarak vermek uygundur: çizelgeler, uzun ve ayrıntılı tablolar, anket

formları, deneklerin beyanları, bilgisayar tabloları, konu ile ilgili yasa maddeleri, belgeler, uzun alıntılar, haritalar ve fotoğraflar vb.

Bibliyografya: Araştırmamız esnasında faydalandığımız bütün kaynakları alfabetik olarak verdiğimiz son bölüme “Bibliyografya” denir. Bibliyografyada verdiğimiz arşiv belgeleri ile matbu kaynak listesi, konu ile ilgili her araştırmacıya, her bilim adamına ışık tutan, yardım sağlayan çok değerli bir kaynaktır. Bu bakımdan bibliyografya listesinin hazırlanmasında yanlışlık olmamasına özen göstermelidir. Bibliyografya listesinin hazırlanmasında göz önünde bulundurulması gereken başlıca kuralları şöyle özetlemek mümkündür:

1. Hazırlanan tezin bibliyografya listesi tam olmalıdır. Tam bir bibliyografya listesi iyi seçilmiş literatürü kapsayan değerli bir kılavuzdur. Bu kılavuz gelecekte konu ile ilgili problemler üzerinde çalışacak araştırmacılara büyük yardım sağlar. Bilimsel değeri düşük, araştırma niteliğinden uzak ve konu ile ilgisi olmayan literatürü kapsayan bir bibliyografya listesi araştırmanın da değerini düşürür.

2. Araştırmacı okuduğu ve faydalandığı ilmî eserleri ve kaynakları bibliyografya listesinde göstermelidir. Bir araştırmacı faydalandığı bir eserin bibliyografyasında bulunan bir yayını kendi bibliyografyasına koymamalıdır. Araştırmacının görüp incelemeyeceği herhangi bir eseri bibliyografyasına alması, bu araştırmacıdan beklenen doğruluk ve erdemlilikle bağdaştırılmaz. Bibliyografya listesinde gösterilen eserlerin araştırmacının yanında bulunması ya da bu yayınların bulunduğu kurum veya kütüphanenin araştırmacı tarafından bilinmesi ve kullanılması gerekir.

3. Tezin metninde zikredilen eserlerin bibliyografya listesinde ve bu listede yer alan eserlerin de tez metninde bulunması şarttır.

4. bu çalışmanın sonunda verilen “Türk Dünyası Bibliyografyası”nda gösterildiği gibi, bibliyografya listesinde ilk sırayı arşivler ve arşiv belgeleri alır. Bunu diğer güvenilir kaynaklar (olayın cereyan ettiği devirde yazılan eserler ile olaya karışmış kişilerin Hâtıraları veya raporları) takip eder. Üçüncü sıraya ise, konu üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar (kitaplar ve makaleler) girer.

5. Bibliyografyada yer alan kaynak grupları kendi içlerinde alfabetik sıraya göre dizilirler.

6. Bibliyografya listesi hazırlanırken, Dr, Ph.D., Doç. ve Prof. gibi akademik unvanlarla hekim, veteriner, kimyager, yüksek mühendis gibi meslek unvanları alınmaz.

İndeks: Araştırmacının büyük emekler vererek hazırladığı çalışması mutlaka neşredilmelidir. Çalışma neşredilirken, yukarıda verilen bilgilerin en son halkası olarak çalışmanın sonuna bir de indeks eklenmelidir. İndeks de özel isimler, yani yer ve şahıs adları yer almalıdır. Bunun yanında, analitik indeks dediğimiz üçüncü bir şık daha vardır ki, bu, yer ve şahıs adları indeksine göre daha karmaşık bir durum arz eder. Örneğin, anahtar kelimelerin ve göndermelerin doğru ve akıllı bir şekilde seçimi gerekir. Burada şu örneği vermek mümkündür: Türkiye hakkında yazılan bir kitabın indeksinde, Türkiye adı hangi sayfalarda geçti ise bunun sayfalarını vermek mümkün olduğu gibi, Türkiye'nin dış politikası, Türkiye'nin eğitim politikası, Türkiye'nin ekonomi politikası gibi konular hangi sayfalarda izah edildiyse o sayfalar da analitik indekste yer almalıdır.

J. Kaleme Alma Tekniği ve Tez Yazma

Konu ile ilgili bütün kaynakların okunması ve değerlendirilmesinden sonra, araştırmacının çalışmasını yazma safhası gelir. Eski neslin "Terkip=Sentez=Kaleme alma" safhası dediği bu aşama araştırmacı için belki de son derece zor olan bir dönemi oluşturur. Daha önceki bölümlerde bir araştırmacının nasıl olması, nelere dikkat etmesi ve araştırma prensiplerini etraflıca anlatmıştık. Şimdi sıra araştırmacının, üzerinde çalıştığı konuyu kaleme alırken nelere dikkat etmesi gerektiğine gelmiştir. Tekrar hatırlatmak gerekirse araştırmacı, kaleme aldığı eserinde doğruluktan, objektiflikten, tarafsızlıktan ve açıklıktan asla ayrılmayacağını unutmamalıdır. Ayrıca, kullandığı kaynaklar, metotlar ve referanslar kontrol edilebilmelidir.

Araştırmacının konuyu kaleme alması, yaptığı bu kadar önemli çalışmaların belki de son mühim safhasını teşkil eder. İlk önce araştırmacı, konusunu giriş bölümünde taktim etmelidir. Konunun tarihi gelişimi hakkında bilgi verdikten sonra, çalışmasında yapacağı sınırlamaları ve kullanacağı yöntemleri izah etmelidir. Bu giriş kısmından sonra, konunun kaynaklarını iyi bir tenkit ve tahlile tabi tutmalıdır. Bu tenkit ve tahlil mümkün olduğu kadar kronolojik ve

hem de ehemmiyet sırasına göre yapılmalıdır. Bilhassa üzerinde çalıştığımız konuyla ilgili ilk defa bilim dünyasına verilen bilgileri iyi bir surette ortaya koymalıdır. Araştırmacı çalışmanın başlangıç kısmında yaptığı tenkit ve tahlille o çalışmayı okuyan kişiler üzerinde ne kadar objektif davrandığını ve bilinmeyen, o ana kadar işlenmemiş bilgi ve belgelere dayanarak bir konuyu işlediğini ve okuyucuların istifadesine sunduğunu göstermelidir. Okuyucu bu hususları gördükten sonra o araştırmayı yapan kişilere itimat duyar ve verilen bilgilerin doğruluğuna daha fazla inanır. Kaynak tenkidinden sonra araştırmacı çalışmasını kronolojik bir sıralama takip etmek suretiyle başlıklar halinde şekillendirir. Çalışma konusunun başlığını öyle vermelidir ki, o başlık mümkün olduğu kadar kısa ve aynı zamanda işlenen konuyu aksettirecek bir başlık olmalıdır.

Araştırmacı tespit ettiği bölüm başlıkları çerçevesinde konuyu yazmaya başlamalıdır. Araştırmacı için daha önceden bahsettiğimiz gibi en büyük mesele konuyu kaleme almasıdır. Bunun için tekrar disiplin, plân ve program konusuna yeniden dönmek gerekir. Zira bir araştırmacı aylarını ve hatta yıllarını vererek topladığı bilgileri iyi bir lisan ve metodoloji çerçevesinde kaleme almalıdır. Konuyu kaleme alırken her konunun işlenişinde olduğu gibi o konunun da bir tarihçesi verilmelidir. Bu, konuya bir nevi giriş bölümünü teşkil eder. Bundan sonra, kullanılan kaynaklar değerlendirilir. Bu bölümden sonra gelen bölümler kronolojik bir sıraya konduğu için konunun izahında fazla bir güçlük çekilmemesi gerekir. Araştırmacı her bir bölümü kaleme alırken konu ile ilgili gerekli yerlerde gerekli soruları sormalıdır. Meselâ, konunun cereyan edişine veya oluşmasına tesir eden faktörler nelerdir? Ekonomik, sosyal, politik veya dini etki olmuş mudur? Oldu ise gerekli kaynak ve belgeler gösterilerek bu durum izah edilmelidir. Konunun yazımı meselesi halledildikten sonra, araştırmacı yazdıklarını tekrar gözden geçirmelidir. Bu gözden geçirme esnasında bölümler arasındaki kopukluklar veya aksaklıklar varsa, bunları tespit edip düzeltmelidir. Bu düzeltmeler yapıldıktan sonra eğer mümkün ise akademik tecrübesi olan ve konuyu bilen bir şahısa bu metin okutulmalıdır. Onun yapacağı tavsiyeler çerçevesinde metnini tekrar gözden geçirmelidir. Bir araştırmacının yapacağı çalışma dışarıdan herhangi bir kimsenin okuması halinde beyinlerde istifham veya soru işaretleri yaratmamalıdır. Şayet okuyucunun kafasında bazı istifhamlar oluşuyor ve sorular belirliyor ise, o çalışmanın tam olarak yapılamadığı gerçeği ortaya çıkar.

Araştırmacı dipnotları ve referansları nasıl kullanmalı? Alıntıları nasıl yapmalı?

Bir bilimsel araştırmada açıklık ve kontrol edilebilirlik ön planda olduğu için, o araştırmada kullanılan dipnotları son derece önemlidir. Zira, bu dipnotları ile, ortaya konan bilginin doğruluk, güvenilirlik ve tarafsızlık yönlerini okuyucu denetleme şansına sahip olur. Başka önemli bir neden ise, dipnotlarını vererek, araştırmacı, arlığı bilgilerin kaynağını göstermeli ve bu bilgilerin asıl sahiplerinin hakkına olan saygısını ortaya koymalıdır. Kısaca, bir bilimsel araştırmada, dipnotlarının doğru olarak kullanılması, hem ilmî ahlakın gereği, hem de çalışmanın doğruluğu ve güvenilirliği için şarttır.

Genellikle dipnotları şu tür bilgi kaynaklarını belirtmede kullanılır: a) Özgün bilgi, fikir ve görüşler için, b) Başka kaynaklardan yapılan alıntılar için, c) Başka araştırmacıların konu ile ilgili hüküm ve önerileri için, d) Bir istatistikî bilginin kaynağı için, e) Araştırmanın daha önceki ve sonraki bölümlerine yapılan atıflar için, f) Ek bilgiler ve karşıt görüşleri izah için gerekli açıklamaları yapmak maksadıyla dipnotları verilir.

Dipnot verilirken, ilgili dipnottaki ana kaynağın altı çizilir. Bir kitabı ilk kez dipnotunda zikreden araştırmacı, yazar adını, altı çizili olarak kitabın adını, tercüme ise, tercüme edenin adını, yayınevini, basım yeri ve tarihi ile ilgili sayfayı vermelidir. Bir makaleye atıfta bulunuluyor ise, makalenin yazarının adı verildikten sonra makalenin ismi tırnak içinde belirtilir, daha sonra o makalenin çıktığı kitap veya derginin adının altı çizilir veya bilgisayar diliyle bold/siyah yapılır. Bir arşiv belgesi veriliyor ise, o arşivin adı yazılır ve altı çizilir, bundan sonra hangi tasnif ve hangi numaralı vesikalar kullanıldı ise tarihleriyle birlikte zikredilir. Şahıslarla mülakat yapıldı ise, o mülakat neticesinde ortaya çıkan bilgiler değerlendirilirken, mülakatın yapıldığı şahıs dipnotlarda mutlaka zikredilir.

Önemli bir belgeye veya kaynak esere sık sık atıfta bulunulacak ise, o dipnotta bundan sonra bu kaynak, kısaltılmış olarak şu şekilde verilecektir, diye not düşülmelidir. Müellifin adı soyadı eseriyle birlikte zikredildikten sonra, ikinci defa zikredilmesi halinde o müellifin sadece soyadı, eserin adı kısa ise eserin adı, eğer uzun ise a.g.e. şeklinde zikretmek gerekir. Bazı araştırmacılar daha önce bütün başlığı vermelerine rağmen, eseri ikinci defa kul-

lanırken müellifin soyadını, eserin basım tarihini ve istifade ettiği sayfayı zikrediyor ki buna hiç gerek yoktur. En iyisi, bunlar a.g.e. ve a.g.m. şeklinde zikredilmeli ve sayfa verilmelidir.

Alıntı: Araştırmacı, savunduğu bir görüşü meşhur kişilerin sözleriyle desteklemek, tartışmalı konularda bir görüşü veya aksini savunanların fikirlerini kendi ifadeleriyle belirtmek gibi nedenlerle okuduğu kaynaklardan alıntılar veya aktarmalar yapabilir.

Araştırmacıların en çok dikkat edeceği konuların başında, bir vesika, bir kaynak veya yapılmış herhangi bir ilmi araştırmadan alıntı yapmanın kurallarına uyması gelir. Alıntı, üzerinde çalıştığımız konuya, mümkün olduğu kadar konu bütünlüğünü dağıtmadan dahil edilmelidir. Alıntı, konuyu çok ilgilendiriyor ise mümkün olduğu nispette kısa tutulmalıdır. Araştırmacının, bir müellifin eserinden alıntı yapması durumunda dikkat edeceği husus, alıntıyı yaptıktan sonra dipnotunda, ilgili eserin müellifini ve sayfasını açık bir şekilde belirtmesi gerekir. Genç araştırmacıların, konularını ele alırken, konu hakkında yazılan eserlerden cümleler aktarması ve kendi ifadesi imiş gibi araştırmasında kullanması yanlıştır. Araştırmacı, konuyu mutlaka kendi cümleleriyle izah etmeli ve işlemelidir.

Dolaylı ve doğrudan olmak üzere, iki çeşit alıntı yapılabilir. Dolaylı alıntı, okunan kaynaklardaki bilgiler, araştırmacının kendi üslup ve diliyle ifade olunur. Burada önemli olan, alıntının anlamını değiştirmeden aktarılan bilgilerin metinle bütünleştirilmesidir. Kendi üslubumuzla da olsa, başkalarının fikirlerinden yararlandığımızda, bunların kaynağını dipnotta göstermek zorundayız. Doğrudan yapılan alıntılarda, metin bütün ayrıntılarına kadar aynen alınır. Kural gereği, aktarılan metin, kelime, imla, noktalama, paragraf, büyük ve küçük harf bakımından ana kaynaktaki gibi olmalıdır. Alıntı yapılırken yanlışlık yapmamaya özen göstermelidir. Tabi burada da alıntının kaynağını dipnotta açık bir şekilde göstermek gerekir. Doğrudan alıntıları şu kaynaklardan yapabiliriz: 1. Orijinal bilgi veren belge ve raporlar; 2. Yasalar, tüzük ve yönetmelikler ile hükümet kararları; 3. Hipotezler, yani kanıtlanmak veya reddedilmek için öne sürülen öneriler⁴⁹.

49 Halil Seyidoğlu, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Ankara, 1983, s. 101-105.

K. İlmî Araştırmalarda “İntihal” (Plagiarizm = Fikir Ürünleri Hırsızlığı)

Daha önceki kaynak değerlendirmelerinde izah ettiğimiz gibi bir araştırmacı, kullandığı kaynağın referansını açık ve seçik bir şekilde dipnotunda vermelidir. Yani; yapılan ilmî araştırmanın kaynakları isteyen herkes tarafından kontrol edilebilecek bir açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu ilim adamının namusudur. Ve ilmî tarihçiliğin bir gereğidir. Eskiden olduğu gibi günümüzde de bazı araştırmacılar, işin kolay tarafına kaçarak başkasının araştırmalarını kendi araştırması imiş gibi, eserine bölümler veya bütün olarak koyma, aktarma gafletinde bulunabilmektedir ki, bu ilim aleminde iyi karşılanmayan bir hareket olarak bilinir. Onun içindir ki, ilmî araştırmayı yapan bilim adamı, etik değerlerden ayrılmadan yaptığı araştırmayı tam bir objektiflik ve hakkaniyet prensibi çerçevesinde yürütmelidir.

Bilimsel araştırmalarda ve yayınlarda sorunun ahlâkî yönü daha da öne çıkmaktadır. Çünkü bilimde özgünlüğün ve dürüstlüğün başka sahalarda olduğundan daha derin bir anlamı vardır. Örneğin, kısa bir hikâye ahlâkî ilkeleri bozmaksızın defalarca basılabilir. Oysa, orijinal bilgi içeren bilimsel bir çalışma, ilmi bir dergide sadece bir kez yayımlanabilir. Çift yayın, eğer uygun yayım hakkı elde edilmişse yasal olabilir. Aksi taktirde, böyle bir dublikasyon, bilim ahlâkı açısından çok büyük bir günah olarak kabul edilir. “Aynı fikir veya verilerin çeşitli uluslar arası veya ulusal dergilerde veya yayınevlerinde tekrarlı yayımı, bilimsel kısırlığı yansıtır ve kişinin kendi reklamını yapması için ahlâkî ortam olarak kabul edilen ortamın sömürülmesi demektir. Kendi kendinin fikirlerini tekrarlı kullanma, pek çok bilim dalında, bilimsel tarafsızlık ve tevazu eksikliğini gösterir”⁵⁰.

Yapılan bilimsel araştırmaları yayımlamada çeşitli ve ahlâkî ilkelere dikkat etmek gerekir. Çoğu zaman birbiri ile ilgili olan ana hususlar, özgünlük ve sahiplik sorunu içerirler. Başka birinin fikrini çalma veya yayım hakkını bozma suçlamalarından kaçınmak için, eğer bir başkasının çalışması veya hatta bazen kendi çalışmanız yeniden yayımlanacaksa, belli bazı izinlerin alınması zorunludur. Bugün, bu maksatla pek çok ülkede bilim, fikir ve sanat eserleri, telif ka-

50 Robert A. Day, *Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayımlanır?*, Çev. G. Aşkar Aiktay, TÜBİTAK yay., Ankara 1996, s. 163.

nunu ile koruma altına alınmıştır. Bu kanuna göre, bu gibi eserler, sahibinin izni olmadan her ne ad altında olursa olsun, dublike edilemezler.

Türkiye’de telif hakları 19.XII.1951 gün ve 5846 sayılı “FİKİR VE SANAT ESERLERİ KANUNU” ile korunmakta idi. Bu yasanın yeterli olmadığı düşünülerek 21.02.2001 tarih ve 4630 sayılı yasa ile yeni hükümler getirilmiş, ilim, fikir ve sanat eserleri ve sahiplerinin hakları tam olarak koruma altına alınmıştır⁵¹.

Adı geçen kanunun 35. maddesi: “Bir eserden aşağıdaki hallerde aktarma yapılması caizdir:

Alenileşmiş bir eserin bazı cümle veya fıkralarının müstakil bir ilim ve edebiyat eserine alınması,

Yayımlanmış bir bestenin en çok tema, motif, pasaj ve fikir nevinden parçalarının müstakil bir musiki eserine alınması,

Alenileşmiş güzel sanat eserlerinin ve yayımlanmış diğer eserlerin maksadın haklı göstereceği bir nispet dahilinde ev münderecatını aydınlatmak maksadıyla bir ilim eserine alınması.

Alenileşmiş güzel sanat eserlerinin ilmi konferans veya derslerde, konuyu aydınlatmak için projeksiyon ve buna benzer vasıtalarla gösterilmesi”.

“Bu maddeye göre aktarma ancak maksadın haklı göstereceği bir nispet dahilinde ve bir hususun aydınlatılması için yapılabilir. Aktarılan bölümün bir ilim eserinde gösterilmesi mümkündür. Kanunun bu hükmüne göre maksadın haklı göstereceği nispetten fazla aktarma yapmak ve ilmî olmayan bir eserde göstermek eser sahibinin haklarını ihlâl anlamına gelmektedir. Kanunun müellife tanıdığı mali ve manevi hakların ihlalinde 71. madde hükümleri uygulanır”. Yani para ve hapis cezasına çarptırılır.

L. Eski Ve Orta Çağların Tarihini Nasıl Yazabiliriz?

Hocam, rahmetli Prof. Dr. Kafesoğlu, İlk ve Orta Çağlar üzerinde çalışan araştırmacılar için, tezlerini yazmada, özetle şu yöntemi tavsiye etmiştir⁵²:

51 Resmi Gazete, 3 Mart 2001, sayı: 24335 (Mükerrer), s. 29-40.

52 Kafesoğlu, Tarih Metodu (Ders Notları Teksiri), s. 40-44.

1. Terkip=Sentez=Kaleme Alma

Bir devrin veya bir mekânın veya bir mevzuun tarihi yazılırken şu noktalar göz önünde tutulur: 1) Çevre yâni tabiî amiller, iklim, tabiî arızalar, dağlar vs. dikkate alınır. 2) Bölgenin veya mekânın veya mevzuun ilgili psikolojik şartları, ruhî amilleri nazar-ı itibara alınır, 3) Medenî amiller, yaşayış tarzı, kültür seviyesi göz önüne alınır, 4) iktisadî âmiller, istihsal şekilleri, geçinme şartları vs. göz önünde tutulur, 5) Ticarî âmiller, yollar, kervan ticareti, gemicilik vb. de önemlidir. 6) Kültürel âmiller, ilim, edebiyat, bunların gelişmesi, tarihe tesiri dikkate alınır.

Bunlar da tespit edildikten, malzeme elimizde hazır bulunurken şu üç prensibe de dikkat etmek gerekir:

a) Her tarihî olay, o hadisenin cereyanı zamanında içinde bulunulan şartlar dahilinde değerlendirilmelidir. Çünkü zemin, şartlar ve muhit, o tarihi hadisenin cereyanına tesir eder.

b) Tarihî olaylarda ekseriya bir umumileştirme temayülü vardır. Yâni bir hadise, başka zaman ve mekânlara da teşmil edilir. Bu umumileştirme son derecede nazik bir şeydir. Meselâ X. yüzyılda Orta Asya'da cereyan eden bir olayı Bizans'ta cereyan eden bir hadise ile karşılaştırmak gibi. Bu zikrettiğimiz yukarıda zikredilen prensibe aykırıdır. Ancak Ranke, W. Barthold, A. Toynbee vs. tarihçiler umumileştirme yapmışlar, bunda muvaffak da olmuşlardır. Ancak bundan bizim dikkatle sakınmamız gerekmektedir.

c) Eser ne olursa olsun, bu mevzuda yazılan her şeyin görülmesi lâzımdır, İşte bu prensiplere de dikkat edildikten sonra eserin tasviri şu esaslar dahilinde yapılır:

1- Eserin adı, kitabın muhteviyatını yansıtabilmelidir.

2- Eserde vereceğimiz bilgilere okuyucuyu hazırlamak üzere bir "giriş bölümü" kaleme alınmalıdır. Girişi mutlaka yapmak, hem de iyi yapmak gereklidir.

3- Giriş kısmında çalışmada kullanılan bütün kaynaklar, okuyucuya tanıtılmalıdır. Hatta bunların kaynak değerleri ve niçin kullanıldıkları da belirtilmelidir. Böylece konuya girilmeden okuyucuya bir güven verilmiş olur.

4- Giriş kısmından sonra, asıl konuya girilir. Konunun da sistematik bir şekilde tasnif edilmiş, fasıllara bölünmüş olması lâzımdır. Ancak dikkatli dav-

ranılarak bu fasıllar arasında bir denge kurulmalıdır. Bu metin kısmında, asıl metinde bulunması gerekli malûmatla, dip notlarında verilecek bilgilerin titizlikle ayırt edilmesi lâzımdır. Ekseriya metinde verilmesi icap eden birçok bilgilerin aşağıya indirilmiş olduğunu görürüz. Esere, mevzu ile ilgili resim, harita ve krokiler mutlaka konulmalıdır. Bundan başka eğer lüzum varsa, bir de netice ilâve edilir ki, burada eserden çıkan umumi sonuç okuyucuya sunulur. Nihayet tetkik eserlerinin sıralandığı bir bibliyografya verilir, Bu bibliyografya da iki şekilde sıralanabilir: ya müelliflerin soyadlarına göre, yahut da kronolojik olarak, eserlerin neşir sırasına göre. Eser hacimli ise. en sona mutlaka indeks; hacimli değilse izahlı bir fihrist verilir.

2. Tertip tarzları:

Ana kaynaklara ve diğer kaynaklara müracaat edilerek ilmî usullere göre yazılan eserlere araştırma, tetkik denilir. Bunlar ekseriya bir mevzuun aydınlatılmasıdır. Bu bakımdan kaynaklarla araştırmaları birbirinden ayırt etmek icap eder. Araştırmalar için önce, o mevzu ile kaynakların bilinmesi gereklidir. Bundan başka, o mevzu ile ilgili bizden önce yapılan diğer bütün araştırmalar da görülmelidir Bunun için üç Batı dilini bilmek gereklidir. Bir araştırmanın ilmî değeri, o tetkikin ana kaynakla olan münasebeti ile ölçülür, Ve bu değer, aynı sahadaki araştırmalara verilen önemle artar.

Araştırmalarda yalnız bir konu, bir problem ele alınırsa bu “monografi” olur. Meselâ Napolyon’un hayatı, İzmir ticareti tarihi vs gibi. Büyük ilmî eserler, monografilere dayanır ve o sahada yazılmış çok monografi yoksa, o ilmî eserin değeri düşük olur. Ana kaynaklara inmemekle beraber, monografilere dayanılarak yazılan eserlere “teflik” veya “kompilasyon” denir. Bunlar bir mevzu hakkındaki bilinenleri toplarlar. Meselâ R. Grousset’in *L’Empire des Steppes*’i, 1948 Paris’i böyledir. Ayrıca geniş mevzular ana hatlarıyla tanıtılırsa, bunlar “elkitabı”, “manuel”, “handbook” olur. Aynı konuya dair seri makaleler yazılırsa bunlara “deneme” denilir. Şu halde bilimsel mesainin ürünleri şu sırayı takip eder: Makale, deneme, monografi, kompilasyon, manuel.

3. Tenkidli metin neşri:

Bu bir tarihî terkip değil, eldeki bir yazma.eseri neşretmek yaymaktır.

Bunun teknik terimi “edition critique”dir. Herkes elindeki bir yazma metni olduğu gibi neşredemez. Bunun için de metotlar vardır. Önce, neşredilecek metnin, müellifin kendi eliyle yazdığı nüsha olmasına dikkat edilmelidir. Dünyada az olmakla beraber, müellifin kendisinin yazdığı kitaplar hayli vardır. Bir müellif hattı yazısı ne kadar kötü olursa olsun, iyi yazılı istinsahlardan çok daha önemlidir. Hele bu tek nüsha, müellif hattı ile olursa olduğu gibi neşretilir. Müellif hattı olmamakla beraber, dünyada tek nüshası varsa, yâni, unik ise, o da müellif hattı kıymetindedir.

Bu gibi metin neşirlerinde başlıca şu noktalara dikkat edilmelidir. Önce müellif ve eserin mahiyeti hakkında malûmat verilmelidir. Eğer eser tek nüsha ise, eserin üslûbu, gramer özellikleri de tanıtılır. Ayrıca metinde geçen tarihî şahsiyetler, yer isimleri hakkında da açıklamalar yapılır. Ayrıca mühim olaylar, mevsuk ve bilinen diğer kaynaklarla karşılaştırılır, Bilhassa unik bir eserde geçen şahıslar ve olaylar, diğer kaynaklarla mukayese edilmelidir. Bundan başka terimler üzerinde de durulur ve mânaları izah edilir. Çünkü terimler zaman içinde mâna değiştirirler. Terimler türlü türlü olup, her birinin muayyen bir yer ve zamanda özel mânası vardır. Bütün bunlar bittikten sonra bir fihrist yapılır.

Bunlar, tek nüsha olan eserlerin neşirleridir. Eğer elimizdeki eser müellif hattı veya unik değilse, yâni istinsahları hayli çoksa metin neşri daha zordur. Çünkü bilinen bütün nüshalar birbirleriyle karşılaştırıldıktan sonra neticede ana nüshaya en yakın olan bulunur. Ve o yayınlanır. İşte asıl “edition critique” buna denilir. Çok nüshalı hallerde edition critique için şunlara dikkat edilir: Önce eserin dünyadaki bütün nüshaları görülmelidir. Bundan sonra istinsah durumlarına bakılarak, ana nüshaya en yakın olanı tespit edilir. Bu ise çok karışıktır. Zira birçok istinsahlar, ana eserden değil, birbirlerinden çekilmişlerdir. Bunum için nüshalara, birer rumuz verilerek, bu eserin istinsahlarının bir şeceresi, soy kütüğü yapılır. Bunda hangilerinin kimden istinsah edildiği ortaya konur. Böylece sağlam nüshalar bulunduktan sonra bunlar neşirde kullanılır. Bu şekilde tesbit edilen Osmanlı Tarihi ile ilgili kaynak eserlerden bazıları neşredilmiştir⁵³.

53 Osmanlı kaynaklarının neşri ve Osmanlı Arşivlerinin kullanımı hakkında geniş bilgi için Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul 1995 ve kaynak neşri için de Ahmet Ateş'in, “Metin Neşri”, *Türkiyat Mecmuası*, 7-8 (1942) ile Yusuf Ziya Kavakçı'nın *İslâm Araştırmalarında Usul*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1982 adlı eserleri mutlaka görülmelidir. Genel Tarih ve Tarihi Coğrafya araştırmaları için bkz., Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir, 1996.

IV. TARİH FELSEFESİ

Felsefe, bütün bilimleri ihtiva eden bir fikir ve düşünce sistemi olup, gayesi, kâinatın sırlarını çözmek ve değişik dünya görüşlerinin kavranmasına yardımcı olmaktır. Kâinatın sırrını çözmek meselesi en eski çağlardan beri insanın kafasını meşgul etmiştir. Bu düşünceyle hareket eden insan oğlu, kâinatın birçok sırlarını çözmeyi başarmıştır. Neticede, tabiatın birçok kanunları anlaşılmış, bu kanunların keşifleri de bilim dediğimiz düşünce tarzını doğurmuştur. İşte bunların hepsi felsefî düşünceden kaynak alır, yani her bilim şubesi, bir felsefî düşünceye dayanır. Bu şekliyle felsefe, tarihle birlikte en eski sosyal bilim dalı olarak insanlık tarihinde ortaya çıkmıştır. Tarih bir bilim dalı olduğuna göre, tarihin de her bilim dalı gibi bir felsefesi olmuştur. Tarih felsefesi, tarihin sırrını çözmeye çalışan tarihin en büyük yardımcı bilim dallarından birisidir. Tarihte cereyan etmiş olayları doğru ve sağlıklı bir şekilde tahlil edip, olanları anlayabilmek için, olayların yaşandığı devrin felsefesini ve düşünce tarzını tarihçiler ve sosyal bilimciler iyi bilmek mecburiyetindedir.

Bilindiği gibi, tarihi veya tarihi olayları, insan kitleleri meydana getirir. Acaba insanlar veya kitleler niçin tarih yaparlar? İnsanları tarih yapmaya zorlayan nedir? Tarihi olayların meydana gelişinin sebepleri nelerdir? Tarihi oluşturan ona vücut veren cevher, öz ve yahut sır nedir? İşte bütün bunları tarih felsefesi çözmek iddiasındadır. İnsanlar, şimdiye kadar tarihî olayı var kabul etmiş, fakat, “yeryüzünde neden tarihî olaylar meydana gelir” sorusuna cevap aramıştır. İşte bu sorunun da cevabını arıyoruz. Tarih felsefesi bu bakımdan, ayrı tarihî olayları dikkate alıp, onlardan münferit olarak sonuçlar çıkaramaz. O bütün tarihî olayları açıklayan tek cevabı arar. Yani tarih felsefesine ait prensipler birkaç tarihî olayı değil, bütün tarihî olayları izah etmek ister. Tarih felsefesi zaman, mekân, fert, coğrafya vs faktörleri nazar-ı itibara almaksızın tarihî olayların ana sebebini araştırır⁵⁴.

Felsefe fikir ve kültürle gelişir. Tarih felsefesi de tarih telakkilerine ufuk açar. Tarihte felsefî sistemi bizce bilinen her filozofun, tarih felsefesi bakımından belirli bir görüşü vardır. Ancak bu bütün filozoflarda açık değildir. Ba-

⁵⁴ Bu konuyu geniş bilgi için bkz., Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi, Anahtar Kitapları*, İstanbul 1994; Max Nordau, *Tarih Felsefesi*, çev. L. Öztürk, *Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 2001; Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, Dover Publications, inc., New York, 1956.

zıları tarih felsefesi üzerinde hususi etütler yaptıkları halde bir çoklarında buna, açık ve belirli olarak rastlanmaz, dağınıktır. Her filozof belirli bir ölçüde tarih felsefesi yapmıştır. Tarih yazanların da belirli bir felsefî görüşleri olmuştur. Geçmişte tarihçiler mutlaka bir tarih felsefesinin izinden gitmiş ve olayları kabul ettikleri felsefe açısından yazmışlardır. Tarihçilerden kendi felsefî görüşünü açıklayanlar bulunduğu gibi bunu yapmayanlar da vardır. Ancak bu, onların tarih felsefeleri bulunmadığını göstermez. Değil tarihçiler, toplumda her fert bile bir felsefî inanışın içindedir. Belki onlar bunu fark etmezler, lâkin bu açıktır. Bunlar gibi birçok tarihçiler de takip ettikleri sistemin farkında değildirler. İşte bütün bu tarihçi ve filozofların tarih felsefesi hakkında söylediklerini veya peşinde oldukları felsefî fikirleri bir tasnife tâbi tutmak gereklidir.

“Tarih felsefesi” tâbiri yenidir ve ilk olarak 1765’de meşhur Fransız filozof ve tarihçisi François Marie Arouet Voltaire (1694-1778) tarafından kullanılmıştır. “*Philosophie d’histoire*” Bilindiği gibi kâinatın temelinde iki ana felsefî görüş bulunmaktadır. Bunlar Grek ve Sami düşünceleridir. Rasyonalist, akılcı ve gerçekçi olan Grek düşüncesi yanında Samî düşüncesi kâinatın sırrının insan tarafından çözülemeyeceğini, bu sırrı çözme yolunun ancak Allah’ın seçtiği peygamberler tarafından bulunabileceğini belirtir. Eski Grek felsefesi içinde hususî bir tarih felsefesi görüşü yoktur. Zira bütün halindeki bilgiler içinden tarih ayrılmamıştır. Mytos devrinde bazı filozoflar çıkmış, ancak bunlar daha ziyade insanlığın başlangıcı hakkında düşünmüşlerdir. Daha sonraları insanların ortaya koyduğu dünyevî neticeler, kültür problemi hakkında da düşünülmesine neden olmuştur. Eski devir filozoflarına göre, insanlar başlangıçta, yâni kültürün doğuşunda bir mesut devir, altın çağ yaşamışlardır. Sonraki zamanlar bir alçalma ve kötüye doğru gidiştir. Bu fikrin aksi bir iddia, asıl karanlık ibtidaîlikten gelişen ve gittikçe artan bir aydınlığa doğru gidiştir. Yâni tarihte bir alçalma değil, bilâkis bir gelişme vardır. Eflâtun, bunların yanında daha ziyâde yeryüzündeki “canlı” mefhumunu, hayatın mânasını izaha çalışmıştır. Bunun yanında Aristoteles, devleti yaratan ana kanunları araştırmaktadır. Bunlardan ayrı bir Zenon’un (M.Ö. 334-262) başlıca temsilcisi olduğu stoisyen düşünce vardır ki, buna göre insanlığın bekası sebepsiz değildir. Canlılar ve onlara verilen hayat, bir dünya devleti tesisi maksadı ile beraber teşekkül etmiştir. Daimî bir mücadele içinde olan insanların yarattıkları olayların sebebi bir dünya devleti kurmaktır. Gaye budur ve tarihî olaylar bunun sancılarıdır.

Bazılarına göre, insanların yaptıkları ebedî bir tekerrür ve devri daimden ibarettir. Bu itibarla tarihte geniş ölçüde bir mâna aranması lüzumsuzdur. Polibios, bir gün Roma aslına dönecektir, yâni çökecektir diyordu. Grek ve Roma düşüncesinde bu problem, henüz metafizik bir meseledir ve insanlığın üzerinde mütalâa edilmiştir. Yâni henüz tarihî olayların müsebbibi olan insan ele alınmamıştır. Lâkin Hristiyanlığın ortaya çıkışı, bu antik düşünceyi değiştirdi. İnsanı birden ön plâna geçirdi. İnsan bir gölge değildir, aksine kâinat bir sahne, bunun aktörleri de insanlardır. Tarih de bunların yarattıkları bir şeydir. İnsanların mücadelesi tarihi yaratır. Bu tarih, insan denilen varlığın iradesinin zaman içinde aldığı şekil veya değişikliklerle hüviyet kazanır. Madem ki tarih zamanla değişen insan iradesinden doğar, şu halde tekerrür etmez. Her tarihî olay o ana mahsustur, geriye dönmez.

A. Çeşitli Felsefî Görüşlere Göre Tarih

İlkçağ filozoflarından Protagoras'a (M.Ö. 485-411) göre insan her şeyin ölçüsüdür. İnsan yapar ve bu ölçü değiştikçe tarih olur. Bunun aksini iddia eden Gorgias'a göre (M.Ö. 485-380) zaten hakikatte hiçbir şey yoktur. Var diye biz kendimizi aldatıyoruz. Şu halde tarih de yoktur. Üstelik eğer varsa bile, biz zaten onu bilemeyiz. Sokrates (M.Ö. 470-399), Eflâtun ve Aristoteles'e (M.Ö. 384-322) göre tarihi insan yapar, onun metafizikle bir ilgisi yoktur. Aynı fikri meşhur Romalı hatip Çiçero (M.Ö. 106-43) da müdafaa etmiştir. Keza bir ah-lâkçı ve yazar olan Seneca (M.Ö. 4 – M.S. 65) da aynı fikirdedir.

Ortaçağ felsefesi tarihî olayları kanunlara bağlamak ister. Ortaçağın ünlü Hristiyan filozofu St. Augustine'in tarihe özel bir bakışı vardır. Ortaçağ İslâm dünyasında tarih felsefesi konusunda Farabî ve İbn Haldun bilhassa zikredilmelidir. Uzluk adlı bir Türk'ün oğlu olan Farabî, Avrupa üniversitelerinde kitapları asırlarca okutulan bir Türk filozofudur. Farabî'nin asıl büyüklüğü Grek düşüncesini ve felsefesini İslâm düşüncesine aktarması, İslâm düşüncesinin de Batı'ya intikalini sağlamasıdır. Felsefe ve sosyolojide çığır açan İbn Haldun (1332- 1406) Tanca'lıdır. Yazdığı tarihin "Mukaddeme"sinde içtimaî ve tarihî fikirlerini açıklar. Bu mukaddeme, onun yazdığı tarih kitabından daha önemlidir, üzerinde ısrarla durulmuştur. İbn Haldun ilk defa İslâm dünyasında belirli şekilde tarih problemi üzerinde durmuştur. Tarihte tenkit fikrini ilk defa ileri

süren odur. İbn Hâldun'a göre devletin ömrü, insanın ömrüne benzer. Yani çocukluk, gençlik olgunluk ve ihtiyarlık gibi devirleri geçirir. İşte devletin hayatı da buna benzer. Giambattista Vico (1668-1744), Oswald Spengler (1880-1936) ve nihayet 20. yüzyıl tarih felsefecisi Arnold Joseph Toynbee de İbn Haldun'la aynı fikirdedirler.

Yeni çağlar felsefesinin ilk dikkatte değer siması, aynı zamanda devlet adamı ve siyasetçi olan Niccolo Machiavelli (1469-1527)'dir. Onun tespit ettiği bir hakikat vardır ki, birçok kimselere ve cemiyetlere acı, yani zor gelir. Ona göre siyaset, hiçbir ahlâk nizamı tanımayan bir vakiadır. Siyasette tek bir şey mevzubahistir: fayda. İyilik üzerinde durulmaz ve iyilik yolundaki siyasetçiler başarıya ulaşamaz. Kısacası gayeye ulaşmak için her şey mubahtır. Politikacı, toplumun arzularını yerine getirmek için ahlâksızca da olsa her yolu seçebilir. Bunlar, Makyavelizm prensipleri diye siyaset alanında ün yapmıştır. Bu devirler için Fransız siyaset yazarı J. Bodin ile İtalyan filozofu Vico da önemlidir. Bilhassa İtalya'da tarih felsefesinin kurucusu ve bu mevzuda çığır açan bir şahsiyet olan Vico toplum psikolojisi üzerinde durmuştur. Ona göre cemiyetler, şu safhaları geçirmek zorundadırlar: 1-Destanî devir, yani romantik çağ, 2-İlâhi çağ, yarı-teokratik çağ, 3-Mahallî beylikler devri, yani feodal çağ, 4-Burjuva çağı. Ancak Vico, bu çağlar için daha ziyade sosyal tarihi örnek olarak almıştır. Onun, İbn Haldun'un tavrılar nazariyesine benzeyen bu felsefesi orijinaldir

Voltaire, tarihçi, şair, filozof, münekkittir ve yazardır. Önce de söylediğimiz gibi, Batı'da ilk defa tarih felsefesi tabirini kullanmıştır. Felsefesi Fransız İhtilalini hazırlayan fikir cereyanları arasında önemli yer tutar. Teokratik düşünceye cephe almıştır. Aynı devrin bir diğer filozofu Condorcet'ye göre (ölm. 1794) tarihte sınırsız bir ilerleme söz konusudur. Duraklama ve köstekleme asla bahis konusu değildir. J. J. Rousseau, yazar, terbiyeci ve mütefekkir olup, "İçtimâî Mukavele" adlı eseri ile ihtilâle müessir olan fikir adamlarından birisidir. Rousseau, tarihteki gelişmenin, yani bilim ve sanatlardaki ilerlemelerin insanları mesut edeceği yerde, daha bedbaht kıldığını söylemiştir. Yakın çağların filozoflarından olan İmmanuel Kant (1724-1804), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Auguste Comte (1798-1857); Karl Marks (1818-1883), O. Spengler (1880-1936) ve Arnold Toynbee (1975) fikirleriyle "tarih telakkileri"nin doğmasına sebep olmuşlardır ki, onların fikirlerini aşağıda daha geniş bir şekilde inceleyeceğiz.

Tarih felsefesini , ortaya koyan filozofları iki ana grupta toplayabiliriz:

1. Pesimistler, yani karamsarlar: Bunlara göre tarih, aynı mihrakta dönen bir devri daimdir. Bütün olaylar bu çarkın üzerinde cereyan ettiğinden bir yenilik bahis konusu değildir. Bunlar tarihî gelişmeyi inkâr ederek, terakkiye inanmazlar. Bunlara göre asıl özlem duyulan çağ eski zamanlardır. Yarın karanlıktır ve bu bakımdan endirekt olarak akla da inanmazlar. Zira akıl beşeriyeti tekamüle sevk etmiştir ki bu daha ziyade dine saygıyı emreder.

2. Optimistler, yani iyimserler: Bunlara göre tarihte mutlaka bir gelişme ve terakki vardır. Mazinin altın çağ olduğu bir masaldır. Zira her geçen gün beşeriyete bir yenilik ve gelişme getirir. Bu bakımdan tarih, insanların inancakları en büyük faktör olmalıdır. Akla da saygı esastır, zira beşeriyetin tekamülünü akıl temin eder.

Bütün bu tasnifler, filozof ve sosyologların görüşleridir. Bunlara karşı tarihçilerin de bu görüşleri toplayan tasnifleri vardır. Tarih metodçuları bu çeşitli görüşleri toplayarak ana telakkiler halinde tasnif etmişlerdir. İşte bunlara “Tarih Telakkileri” derler ve her biri tarih yazımında ve tedrisatında insanların düşüncelerine uzun müddet hükmetmişlerdir.

B. Felsefî Tarih Telakkileri

a. Teokratik Tarih Telakkisi

Bu telakkinin kurucusu filozof ve din adamı St. Augustine (354-430) tarihin oluşunda ilâhî illiyeti kabul eden bir deterministtir. Teokratik telakki tarihin oluşunu ilâhî kanunlara bağlar ve öyle izah eder. St. Augustine, yazdığı “Tanrı Devleti” adlı eserinde felsefesini izah etmiştir. Buna göre kâinatta iki devlet mevcut olup, bunlar karşı karşıyadırlar. Birisi gökteki Tanrı devleti, öteki de yeryüzündeki “Şeytan devleti”, şeytanın Tanrıya başkaldırdığı anda kurulmuş, Adem’in kovulmasıyla yeryüzüne intikal etmiştir. Bu iki devlet daima bir mücadele halindedirler. Antik çağ devletleri şeytan devletleridir. Bunlar adeta Tanrının varlığına tecavüze kalktıklarından Hz. İsa zuhur etmiştir. Hz. İsa’nın zuhuru Tanrı devletinin emniyetini sağlamak ve onun şiarlarını yaymak maksadıyla olmuştur. Batı’da, Hz. İsa’nın temsil ettiği fikirlerin temsilcisi kilisedir. Bu hüviyetiyle kilise, her yerde hem maddî, hem manevî olarak şeytan

devletiyle mücadele etmektedir. Tanrı ve şeytan kuvvetlerinden ilkinde barış, ikincisine ise huzursuzluk adı verilmektedir. Barış kuvvetlerinin gayesi ilahî varlığı korumak, dünya ile Tanrı arasındaki ahengi sağlamaktadır. Bütün tarih, işte bu iki kutbun yani hayır ve şer kuvvetlerinin mücadelesidir. Gördüğümüz hayat, bu mücadeleden başka bir şey değildir. Bu savaş, ebediyen devam edecektir. Ancak ağır ağır hayır kuvvetleri şer kuvvetlerini mağlup edecektir. Böylece dünyaya Tanrı devleti hâkim olacak, yeryüzü sükûna kavuşacak ve şer kuvvetleri de cehennemi boylayacaklardır”.

St. Augustiune’e göre tarih, Tanrı’nın insan nev’ini korumak için koyduğu bir plandır. İşte bunu ispat etmek için St. Augustine çeşitli yazılar yazmıştır. O, eserlerini 6 bölüme ayırmış, ilk beş bölüm Hz. İsa’dan önceki devir olduğu halde, 6. bölüm, Hz. İsa devridir. Ona göre biz, Tanrı çocuklarının zaferi ile sonuçlanacak sonuncu devredeyiz. Bu telakki kâinat içinde insanın varlığını ortaya koymuş, insana bir değer vermiştir. Umumiyetle tarihin gerçek bir gelişme olmadığını, sadece bir sembol olduğunu ileri süren, böylece tamamen teolojik bir karakteri bulunan bu felsefe, insanlık tarihinin büyük hamlelerinden birisidir. Buna göre insanlık, bir ilahi plan içinde geliştirilmektedir. Binaenaleyh burada insan birliğinin ortaya sürülmesi noktası mühimdir. .

Ancak olaylar, St. Augustine’in tasavvur ettiği gibi olmadı. Hristiyanlık zafere ulaşacağı yerde, her yerde geriledi ve bunun teorisi önemli kayıplara uğradı. Buna karşılık Aquinolu St. Thomas (1225- 1274) Hristiyanlığın bu manevî sarsıntısını görmüş, Tanrı-dünya devleti mücadelesini yumuşatmıştır. O, aradaki zıddiyetin pek fazla olmadığını, hepsinin aslında bir olduğunu ve bu yumuşak mücadelenin devamının Dünya devletini, Tanrı devletine ulaştıran en kısa yol olduğunu söyler. Gerçi bir gecikme vardır. Ancak bu gecikme, tabii, zaruri ve mecburi bir gecikmedir. Bu suretle teokratik telakkinin, yakında gerçekleşecek dediği Tanrı devletinin zaferi, sonsuza kadar uzatılmıştır.

Teokratik tarih telakkisine göre insanların münferiden nail oldukları nimetler, bu insanlara Tanrının bağışdır. O halde bu nimetlerin Tanrının büyüklüğü uğrunda kullanılması icap eder. Müesseseler ve kazançlar da Tanrı’nın bağışdır. Öyleyse bunları Tanrı devleti uğrunda harcanmalı ve sarf edilmelidir. Bu devlet, aslında insanları ilâhi kanunlar yolunda yürütmek üzere ortaya konulmuştur. Tarihin oluşu, bundan ibarettir. Batı’da ilâhî devletin temsilcisi ki-

lise ve tabii Papadır. Bütün insanlar papalığın emrine boyun eğmelidir ki, bu tabiidir. Zannedilmesin ki bu bir esarettir, hayır bizatihi Tanrı'nın bir emridir. Yukarıda Tanrı devletinin temsilcisi iyilik, hayır; şeytan devletinin ise kötülük ve şerdir. Hayatı bir "Hayır-şer" kavgası halinde görmeye aynı zamanda "düalistlik" telakki de derler. Zira burada iki zıt kuvvet mücadele halindedir. Kıscası bütün tarihî olaylara Allah'ın kanunları hakimdir ve her tarihî hadise, Tanrı'nın hükümlerinin yerine getirilmesine matuf bir vaki'dir.

Bu telakki rakipsiz Ortaçağa hakim oldu ve halen de Katolik aleminde devam etmektedir. İslam tarihçilerinde de aynı telâkkinin İslâmî inanışlara uygun redaksiyonu hakimdir. Ancak İslâm inanışında düalizm kuvvetli değildir. Zira Tanrı her zaman şeytandan üstün ve şeytan Tanrının emrindedir. Bundan başka bazı İslâm tarihçileri, ezcümle Mes'udî, teokratik telakkiden ayrılmıştır. Keza İbn Miskeveyh de bu telakkiye karşıdır. Yalnız İbn Hal-dun'dur ki açık ve belirli olarak bu yoldan ayrılmış, tarihin oluşunda başka amiller aramıştır.

b. Pozitivist Tarihçilik Telakkisi

Bunun kurucusu meşhur Fransız filozof Auguste Comte olup (1798-1857) bu görüşü 1837'de neşrettiği "Positiv Felsefe Dersleri"nde ortaya atmıştır. Bu telakki teokratik telakkiye taban tabana zıttır. Der ki, "bizim için ne Tanrı'yı, ne de metafizik şeyleri bilmenin imkânı vardır. İnsan idraki buna müsait değildir. Zira, bu terazi bu kadar sıkleti çekmez felsefesi insanlara hakikati öğretmez; zaten idrak de gerçeği öğrenmeye kâfi gelmez. Biz ancak görüp hissettiğimiz, duyabildiğimiz eşyayı bilebiliriz. Bunları da müspet ilmin kanun ve metotları ile tetkik eder, mahiyet ve tesirlerini anlarız. İnsanın asıl vazifesi budur"⁵⁵. A. Comte böylelikle felsefeyi gökten yere indirmiş olmaktadır.

Auguste Comte, tarih görüşünü de üç hal kanunu ile izah etmiştir. İnsanlar bütün tarihî devirler boyunca şu üç devreyi geçirmişlerdir: 1. Teolojik devir: İnsanlar bu devirde tabiat hadiselerinin mahiyetini bilmedikleri için onu gizli kuvvetlere atfetmişlerdir. 2. Metafizik düşünce devri: Bu zamanda da gerçekler bazı muhayyel idelerle açıklanmak istenmiştir. 3. Müspet düşünce devri:

⁵⁵ R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Revised Edition, Oxford-New York, 1994, s. 126-133.

İşte bu zamandadır ki, hadiselerin gerçek sebepleri mukayeseler yapılarak müspet ölçülerle idrak yoluna girmiştir. Auguste Comte'a göre toplumun tarihî safhaları bütün beşeriyetin tekamül safhaları planında cereyan eder. Tarihî gelişmeler sosyal-psikolojik unsurlar tarafından tayin edilir. Bunun kanunları da tarihî gelişmeler arasındaki mukayeseler yoluyla anlaşılır. İşte bunlardan çıkan gerçek, tarihin izahıdır. Zira bu gerçek beşerîdir. Bu telakki görülüyor ki, fertleri değil, toplumu esas almaktadır. Bu telakki olaylarda, hiçbir ilâhî sebep aramaz. Ancak toplumun psikolojik durumlarının tarihe tesir edeceğini ileriye sürer. İşte bu bakımdan tarih ele alınırsa o zaman ilim olur. Bu, modern telakkinin temellerinden birisidir. Milletlerin psikolojisini ve kültür tarihlerini A. Comte ortaya atmıştır⁵⁶.

c. Materyalist Tarih Telakkisi

Materyalist Tarih telakkisinin kurucusu olan Karl Marks'a göre (1818-1883) tarihin oluşu üzerinde ne 'tabiat üstü ilahi kuvvetler', ne de toplumların sosyo-psikolojik durumları müessirdir. Tarih ancak tabiat kanunları dairesi içinde cereyan eder. Tarih, bütün hadiseler gibi mekanik bir olaydır. Tarih böyle olduğuna göre, bunun nedenini anlamak için sadece maddi kanunları bilmek yeterlidir. Maddi kanunların insan veya topluluklar üzerindeki tezahürlerini öğrenmek, tarih yapmak değildir. İşte bu, materyalist görüşün tarih anlayışıdır. XVII. yüzyılda başlayan bu inanişe göre insan esasında tabiatın bir unsurudur. İnsanı tabiatı ayırmak mümkün olmadığına göre, tarih de ancak tabiat kanunları çerçevesinde ele alınmalıdır. Tabiatla özelliği aynı mahiyette olan beşeriyet de, tabiat kanunları içinde hareket ve faaliyette bulunabilirler. Şu halde tarih, tabiat kanunları dışında mütalâa edilemez⁵⁷. Bu tarih telâkkisi aslında iki türdür:

Biyolojik Materyalizm: Bunun esasını Darwin (ölm.1882) kurmuştur. Biyolojik tekâmül nazariyesini ortaya atan Darwin, temel bazı prensipler ortaya

56 Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Fritz Stern (Ed.), *The Varieties of History, From Voltaire to the Present*, New York, 1973, s. 120-144.

57 Karl Marx'ın görüşleri için bkz., R. Jonson, G. McLennan, B. Schwarz and D. Sutton (Eds.), *Making History. Studies in History Writing and Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1982, s. 133-200.

koymuştur. Ona göre, hayat bir savaştan ibarettir. Zayıflar gider, kuvvetliler kalır. Tabiat böyledir. Bu bir ‘tabii tasfiye’dir. Tarihi doğuran savaşları da ‘tabii tasfiye’ açısından ele almak gerekir. Yâni tarih, bir biyolojik savaş ortamının, insanlar camiasına tatbik edilmiş şeklidir. Biyolojik nazariye aslında bir takım manevî ve ilâhî esaslara dayanır. Zira bu tasfiyede dahi bir ilâhî nizam fikri vardır. Fakat bu esas, tarihî hadiselerde daha ziyade materyalist bir şekil alır.

İktisadî Materyalizm: Bu görüşün başlıca otoritesi Karl Marks olup, daha sonra bunu yakın arkadaşı Engels geliştirmiştir. Bunu bilahare pek çok filozof bir nazariye olarak ele almış ve işlemiştir. Bunlara göre tarih, maddî istihisalden doğar, maddî istihsal ise her şeyin başıdır. Manevî telâkkiler yani din ve diğer ruhi faktörler de tarihin temeli değildirler. Toplumlar da bir emekçiler, bir de burjuvazi vardır ki, ihtilâller, dinler, tarih hep bu iki sınıfın mücadelesinden doğar. Bu mücadelenin esası da karın doyurmaktan ibarettir. Her türlü kültürün, inanç ve düşüncenin temeli işte bu mücadeledir. Toplumsal olan her şey bu mücadeleden doğar. Karl Marks aslında hem fikir adamı ve filozof, hem de ihtilalcidir. Filozof yanını “Das Kapital» adlı eseri; ihtilâlcı yanını da 1848 de yayınladığı “Manifestosu” tarif eder. Buna göre insanların vazifesi aç olan sınıfı kurtarmaktır. İnsanları bağlayan tek bir bağ vardır. Yaşamak isteği ve karın doyurmak arzusu. Bu gayesine erişmek için Marks, önce dini yıkmak istedi ve tanınmış din düşmanları ile, özellikle Preudbach ile işbirliği yaptı. Gerçi Marx, hayatının sonlarına doğru eski nazariyelerinden dönüş yapmaya başlamıştı. Nitekim, yakın arkadaşlarından Bngela de (ölm. 1895) yanıldıklarını, tarihin gelişmesinde iktisadî amillerle birlikte, diğer unsurların da bulunduğunu söylemiştir. Bir zamanlar bazı büyük devletlerin resmi devlet politikası olan bu telâkki, tarihî hadiselerin izahında iktisat faktörünü de sokmak bakımından faydalı olmuştur denebilir⁵⁸.

d. İdealist Tarih Telâkkisi

Bu telâkki Alman filozofu İmmanuel Kant’ın (1724-1804) tarih felsefesine dayanır. Kant bu hususta, ilki 1784 de, “Dünya vatandaşlığı bakımından

58 Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1994, s. 114-117; Eric Hobsbawn, *Tarih Üzerine*, çev. O. Akınbay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999, s. 241-261; Edward L. Mowatt, “Marx, Marxism and Alienation in History”, *Reason and History or Only a History of Reason?*, Ed. by Philip Windsor, The University of Michigan Press, 1990, s. 43-55.

bir umumi tarih hakkında idemler” adıyla idealist tarih telakkisini beş makalede izah etmiştir. Kant, bu tarih görüşünü dokuz maddede özetler. O’na göre tarihte muntazam bir gelişme vardır. Tarihi yaratan ferttir ve insan bu gelişmeye kabiliyetlidir. Bu, insanoğlunda mevcut gelişme istidatlarının ağır ağır ortaya çıkmasıdır. Bütün fertler ve milletler, farkına varmadan bu ilâhi ruhun gayesi emrindedirler. Yâni herkes bu plânın gerçekleşmesi için çalışmaktadır. Kant’a göre plânlı bir tarih mevcuttur. Ancak biz bu plânın kanunlarını bilemiyoruz. Ama ilerde bunlar bilinecektir. Kant bu plânın esaslarının ne olabileceğini de ortaya koymuştur. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Kâinatta akıl sahibi tek varlık insandır. İnsanda bu akli kullanmak için gerekli istidatlar vardır. Bu istidatlar ilâhi ruhun maksadına uygun olarak gelişir ve bu kemâle erinceye kadar devam eder. Fertlerin bütün gayretleri bu çerçeve içinde olur.

Toplum içinde bazı uyuşmazlıklar vardır. Bunlar gayri-tabii gibi görünse de aslında normaldirler. Bu uyuşmazlık insanın içtimai olmayan içtimai liğidir. Zira her insan toplumda yaşamak mecburiyetindedir. Diğer taraftan her fert topluma karşı direnir. Çünkü insan her arzusunu yerine getirmek istegindedir, ancak toplum bunu engeller. Toplumun bu direnişi de normaldir; zira, insanda “hürriyet” duygusu vardır, insanlar bu hürriyet duygusu yüzünden daha üstün olmak istemektedirler. İnsanları yükselten ve gelişmesini sağlayan, kâinattaki bu tenakuzdur. Tarihin oluşunu da bu unsurlar teşkil eder. Her fert çalışır, zira, mevki sahibi olmak ister. Kabiliyetler tekâmül eder, zevkler değişir vb. Bu da ilâhî plânın bir gereğidir. Şu halde kâinattaki bu çelişme şuuruldur ve cemiyeti yükseltmek gayesini güder.

İnsanlar tecrübe ile öğrenirler ki, uyuşmazlık halinde uzun müddet yaşamazlar. Yalnız başlarına tek ve “hür” olarak yaşamamanın mümkün olmayacağını öğrenirler. Bu şuura erince, insanları medenî topluluklar halinde yaşamaya götüren yol açılmış olur. Tecrübe ile tedricen karşılıklı alış veriş ve birbirlerine saygıyı vs. de öğrenmişlerdir. Medenî toplumlar bu şekilde ortaya çıkmıştır. İlâhi ruhun insanlara yüklediği en büyük vazife, onların medenî seviyelerini yükseltmektir. İnsanın kendi kendisini disiplin altına alıp uyuşmazlıkları ortadan kaldırması, toplumda kültürü yaratır ve bundan da sanat ve edebiyat doğar⁵⁹.

59 Macit Gökberk, *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997, s. 125-135.

Kant akla büyük değer vermiştir. Hürriyet duygusunu tabii bir cevher olarak kabul etmiştir. Bu da çalışma ve mücadele zevkini doğurmuştur. Bunları da kültür, sanat, hukuk vb. gibi fikirlerin ezeliyet ve eşitliği gibi hususlar takip eder. İnsanlar arasında eşitlik yaratan hukuk nizamı da ilâhi bir plânın gerçekleşmesidir. Tarihî tekâmül milletlerarası hukuk nizamı olacak ve bu nizam ölümsüz prensip “ahlâk”ı ortaya koyacaktır. Kant’a göre esas olan ahlâklı toplumdur. Zira ahlâksız toplumlar akıl, iz’an, çalışma ve hürriyete değer vermezler. Kant’ın bu fikirleri pek çok filozof tarafından tefsir edilmiştir. O’nun fikirleri Schiller (ölm.1805) ve Ranke tarafından devam ettirilmiştir..

e. Hümaniter Tarih Telâkkisi

Johann Gottfried Von Herder (1774-1803) “İnsanlık tarihinin felsefesi hakkında düşünceler” adında 1787 de.yayınladığı bir yazısında bu görüşün esaslarını ortaya koymuştur. Buna göre tarihin oluşunda insan esastır. Ve insan “insanlık” denilen manevî.bir kuvvete sahiptir. Bu kudret, fert, millet ve ırkların üstündedir. Fertler, kavimler, kültürler, ırklar ayrı ayrı asla tarihî gelişmeyi yaratamazlar. Asıl “insanlık” unsuru, tarihi yaratır. Tarihî olaylarda dış tesirler normal ve doğrudur. Fakat hepsini kapsayan ortak hüviyet “insanlık” tır. Biz beşerî hayatı ayrı ayrı öğreniriz. Bunlar aslında “insanlık” unsurunun çeşitli tezahürlerinden ibarettir. Herder’e göre tarih, insanlığın dışında mütalâa edilen bir ilim gerçeğinden ziyade sübjektif ve insanın kendisinin hissettiği bir şeydir⁶⁰. Bu bakımlardan Hümaniter tarih telakkisi, materyalist ve idealist telâkkilerden ayrılır.

f. Ekspresyonist Telâkki:

Bu, tanınmış Fransız psikolog ve filozof Henri Bergson’un (1859-1941) “sezgi” nazariyesine dayanan yeni bir telâkkidir. Yeni bir vakıa olan “sezgi” faktörü, edebiyat ve sanatta büyük akisler bulmuştur. Önceleri bu sahada belirli olan “sezgi” unsuru, sonradan tarihe de intikal ettirilmiştir. Bunu bilhassa Frobenius (ölm.1938) uygulamıştır. Keza Alman filozoflarından Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) “Ruhsuza ruh veren tarih” adlı eserinde, Oswald

60 Gökberk, a.g.e., s. 135-149.

Spengler (1880-1936) de “Batının Çöküşü” adlı eserlerinde bu telâkkiyi işlemişlerdir. Bunlara göre tarih öğrenilmez, ancak sezilir. Tarih bir ilim değil, bir seçiştir ki, tarihi ilmî kanunlara bağlamak doğru değildir. Ancak sezilir, ve hissedilirse tarih kavranmış olur. Tarihin bizim için en mühim tarafı, üzerimizde bıraktığı tesirdir. İşte o zaman ancak tarih gerçek olur. “Bir tesadüfçü” olan Lessing’e göre, ancak tesadüfler hadiseleri doğurur ki, bunların da sezilmesi lâzımdır. .Bu itibarla kupkuru bir tarih kitabından ziyade edebî bir tarih yazmak lâzımdır. Spengler de aynı fikri ileriye sürer. Tarihî olaylarda ona göre muharrik olan vakıalar değil, “ruh” denilen cevherdir. Spengler’in batı medeniyetinin ölümüne mahkûm olduğunu belirten “Batının Çöküşü” adlı eseri, bizde de büyük yankılar uyandırmıştır.

g. Jeopolitik Telâkki

Tarihin oluşunda, zaten hayli tesirli olduğunu evvelce de söylediğimiz coğrafyayı işleyen ve tarih ile coğrafya arasındaki münasebetleri ana temel olarak alan yeni bir görüştür. İngiltere’nin tarihinde en önemli faktör, ada oluşudur. Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihteki büyük amillerinden birisi de “boğazlardır”. İşte bunlar gibi coğrafi vakıaları tarihin temeli yapan bu telâkki nispeten yenidir. Jeopolitik telâkki, tarihin oluşunda yeryüzündeki kavimlerin dağılışı, ırkları, sayısı, başlıca yer üstü ve yer altı enerji kaynakları, sermaye hareketleri, manevî ve ideolojik faktörleri temel amiller olarak kabul eder ve araştırır. Bu, coğrafyanın yarattığı bir siyâset ilmidir ve birinci derecede amil olan da insan değil, topraktır. Toprağın da bir ruhu ve arzusu vardır. Toprak, üzerindeki insanları harekete sevkeder. İşte ana fikri bu sonuncu cümle olan telâkkinin kurucusu, “Toprak Ruhu” adlı eseri ile Ratzel’dir. Keza Hitler de bu telâkkiyi Hansshofer tarafından geliştirmiştir. Fransızlar da tarihin oluşunda bir “toprak” vakıasını kabul ederler. Tarihlerini de bu toprak üzerinde gelişen kültür üzerinde mütalaa ederler. Türkler öteden beri hareketli bir millet olduklarından belirli bir toprakta devamlı yaşama olayı ile karşılaşmamışlardır. Ancak Anadolu etrafında kümelenen Türk halkının, bu jeopolitik önemi fevkalade büyük olan toprağa bağlı kalışları apayrı bir durum ortaya koymuş, bu toprağa bağlılığı ile Türkler de bu jeopolitik telakki ve onun kanunlarının içinde yer almışlardır. Anadolu etrafındaki istikrarlı toprak, ancak 1923 sonrasında

itibaren sağlanabilmiştir. Bunun önemi, jeopolitik durumun son derece kıymetli olmasından kaynaklanmaktadır. Ümit ederiz Türkiye'yi idare edenler, Anadolu'nun bu jeopolitik konumunun değerini iyi anlarlar.

h. Sovyet Tarihçiliğinin Yeni Türk Cumhuriyetleri'nin Tarih ve Kültürlerine Bakış Tarzı

Sovyet sisteminde bir bilim adamı, bilhassa bir tarihçi olarak yaşamış olmak zannederim fevkalade zor olsa gerek. Bir bilim adamının baskı altında emir verilerek çalıştırılması o bilim adamına yapılabilecek en büyük haksızlıktır.

Rusların diğer milletleri Ruslaştırmak maksadıyla, Sovyetler Birliği Komünist Partisi toplantılarında diğer milletlerin tarihlerini tahrif eden, dil ve kültürlerinin gelişmesini yasaklayan kararlar aldirmaları ve alınan bu kararları zorla tatbik ettirmeleri modern zamanlarda eşine rastlanmaz bir hareket olarak tarihe geçmiştir. Sovyetler Birliği Komünist Partisinin aldığı bu haksız ve maksatlı kararları tatbik etmek mecburiyetinde kalan Rus ve Rus olmayan tarihçiler muhakkak ki, hayatlarının en sıkıcı ve üzücü devirlerini yaşamışlardır. Konu, o talihsiz bilim adamları için şu iki nokta-i nazardan son derece dramatik ve adaletsiz olmuştur⁶¹. Şöyle ki;

a- Tarihi gerçekleri yasaklayan veya tahrif eden Sovyet Komünist Partisi'nin bu kararlarını, aldıkları emir çerçevesinde gerçekleştirmek mecbûriyetinde kalmak o tarihçiler için fevkalâde ıstıraplı olmuştur.

b- Onlar için iki alternatif var idi. Ya sürgüne gitmeyi, hapse girmeyi ve yahut da ölmeyi göze alacaklar ve Komünist Partisi'nin gerçek dışı bu emirlerini reddedeceklerdi, yahut da yaşamak için onların emirlerini yerine getireceklerdi. Onlar yaşamak için ikinci şıkkı seçtiler. Kendi millî tarihlerinin ve kültürlerinin güzelliklerini dile getiremediler. Ayrıca, Rus tarihçilerinin, kendi tarihlerini tahrif etmelerine göz yumdular.

61 Hobsbawn, Tarih Üzerine, s. 365-381; Bill Schwarz, "The People in History: The Communist Party Historians' Group, 1946-56", *Making History...*, s. 44-95; Sovyet Tarihçiliğinin Rus olmayan milletlerin tarihine bakış tarzı hakkında geniş bilgi için bkz., L. Tillet, *The Great Friendship. Soviet Historians on the non-Russian Nationalities*, North Carolina, 1960.

İşin enteresan tarafı, Sovyet Komünist Partisi'nin kararları değıştikçe, o değışiklik çerçevesinde bu bahtsız bilim adamları yazdıklarını değıştirmek veya inkâr etmek mecbûriyetinde bırakılmışlardır. Sovyet baskısı altında yaşıyarak bu ızdırapları yaşamak, Komünist Partisi'nin gerçek dışı emirlerine göre hareket etmek elbette bir bilim adamı için son derece üzücü olmuştur.

Sovyet sistemi, uyguladığı bu baskı dolu, ilmi gerçeklerden, adaletten ve hürriyetten yoksun idare tarzı dolayısıyla, sonunda kendi kendini tasfiye etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Rus olmayan milletlerin büyük çoğunluğu hürriyet ve istiklâllerine kavuşmuşlardır. Fakat, bu sistem içinde yetişen bahtsız bilim adamları, hürriyete kavuşmalarına rağmen, Sovyet döneminde baskı altında yazdıkları yanlış eserleri düzeltecek ve çektikleri çileyi de anlatacak şekilde o devrin tarihini yeniden kaleme almıyorlar. Bu üzücü ve dikkat çekici suskunluk bilhassa kardeş Türk cumhuriyetleri bilim adamlarında açık bir şekilde görülüyor. Bugün Kafkas cumhuriyetlerinden Gürcistan ve Ermenistan, Balkan cumhuriyetlerinden Ukrayna ve Moldavya, Baltık cumhuriyetlerinden Litvanya, Estonya ve Letonya'da yaşayan tarihçiler Sovyet döneminde tahrif ettirilerek yazdırılan milli tarihlerini ve kültürlerini yeniden kaleme alıp yazıyorlar. Türk cumhuriyetlerinde baskı ile yazdırılan ve tahrif edilen milli tarihler ile kültürler, her cumhuriyette birkaç genç bilim adamının çalışmaları hariç, olduğu gibi duruyor. Sovyet döneminde yapılan haksızlıklar ve tahribat, belgeleri ile kaleme alınıp genç nesillere niçin anlatılmıyor? Sovyet döneminde yetişen kardeş cumhuriyetlerin tarihçileri, yazmak mecbûriyetinde kaldıkları eksik ve aksak eserleri ne şartlar altında kaleme aldıklarını mutlaka açıklamalıdır. Bu hatalı yazmaların sebeplerini belgeleriyle anlatarak, hür ve müstakil cumhuriyetlerin genç bilim adamlarının, ders almaları için mutlaka yazıp neşretmelidirler. Bunu yaptıkları zaman incinen gururlarını düzeltme imkânına kavuşacaklardır. Bir bilim adamı hür düşüncesini ve ilmi prestijini kaybederek yaşayamaz. Bunu hem kendisi hem de mensup olduğu milleti için yapmalıdır. Aksi takdirde büyük bir vebal altında kalacaklardır.

Sovyet döneminde yaşayan, kardeş cumhuriyetlerin bilim adamları, özellikle tarihçileri, yanlışlıklarla dolu kitapları nasıl baskılarla yazdıklarını delilleriyle anlatmazlar ve kaleme almazlarsa, birileri çıkıp bu gerçekleri yazar. Çektikleri çileyi bilen ve çok iyi anlayan bir meslektaşları olarak, kendilerinden ricam ve tavsiyem odur ki, ilmi prestijlerini mutlaka kurtarsınlar ve gerçekleri yazarak genç nesillere anlatsınlar.

Bilindiği gibi tarih, insanların geçmişte yaptıkları her şeyi objektif bir şekilde inceleyen bir bilim dalıdır. Müstakil Türk cumhuriyetlerinin hürriyet içinde yetişen gençleri yakın tarihlerini öğrenerek cereyan eden olaylardan ders alma ve geleceklerini ona göre tanzim etme hakkına sahiptirler. Tarihçi, ilmî hürriyet içinde objektif bir şekilde tarihî olayları ortaya koyarsa, bu olayların iyi ve kötü yönlerinden ders ve ibret almak o zaman mümkün olur. Yeni cumhuriyetlerin tarihçileri ne kadar zor ve incitici olursa olsun Sovyet döneminde cereyan eden olayları, çekilen sıkıntıları objektif bir şekilde belgeleri ile yazmalıdırlar. Ayrıca, gençlere, gerçekleri kendi tarihçilerinden öğrenme fırsatı vermek daha gerçekçi bir davranış olur.

V. KÜTÜPHANELER VE BAŞVURU KİTAPLARI

Araştırma hayatına yeni başlayan gençlerin konularıyla ilgili kitapları ve makaleleri bulabilecekleri merkez kütüphaneleri ile İstanbul'daki kütüphanelerin listesini aşağıda verilmiştir:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi (Meslisin bitişiğinde bulunmaktadır: Müracaat eden bütün araştırmacılara açıktır.)

Milli Kütüphane (Ankara'da bütün bilim dallarını ihtiva eden modern bir kütüphane olup Türkiye'de neşredilen her türlü yayım bulmak mümkündür. Ayrıca Ankara İl Halk Kütüphanesi de zengin bir koleksiyona sahiptir.)

Ankara'da Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi ile yine Bilkent'de bulunan Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK)'un özellikle yabancı ilmi neşriyatı getirttiği kütüphanesinde üniversite hocalarının ve araştırmacıların istifade edebileceği zengin bir koleksiyon bulunmaktadır.

Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi ve Atatürk Araştırma Merkezi Kütüphanelerinde, bu kurumların çalışma alanlarıyla ilgili çok zengin koleksiyonlar bulunmaktadır.

Başta Ankara Üniversitesi olmak üzere, Gazi, Hacettepe, Orta Doğu Teknik Üniversitelerin merkez kütüphaneleriyle fakülte kütüphanelerinde ve Vakıf Üniversitelerin kütüphanelerinde her bilim dalı için kıymetli kitaplar ve makaleler bulunmaktadır.

TÜBİTAK ve ona bağlı olarak kurulan Türk İlimler Akademisi Kütüphanelerinde de son derece zengin ilmi eserler bulunmaktadır.

Türkiye'nin en eski üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile başta Edebiyat, Hukuk, İktisat, İşletme olmak üzere sayıları yirmiyeye varan fakültelerin kütüphanlerinde her bilim dalında kıymetli eser kolleksiyonu bulunmaktadır.

Ankara'daki Milli Kütüphane'nin muadili olan İstanbul Bayezit Devlet Kütüphanesi ile İzmir'deki Milli Kütüphane'de de Türkiye'de neşredilmiş bütün eserleri bulmak ve istifade etmek mümkündür.

İstanbul'daki Boğaziçi Üniversitesi başta olmak üzere Marmara, Mimar Sinan, Yıldız, İstanbul Teknik Üniversitelerinin merkez kütüphaneleri ile fakülte kütüphanelerinde son derece kıymetli eserler bulunmaktadır. Ayrıca Koç ve Sabancı başta olmak üzere İstanbul'da kurulan özel Vakıf Üniversitelerinde de son derece kıymetli eserler bulunmaktadır.

İstanbul Ayazağa'da bulunan Harp Akademileri Kütüphanesi'nde bulunan ve yerli-yabancı neşriyatı ihtiva eden kıymetli eserlerden izin alarak istifade etmek mümkündür.

İstanbul Ticaret Odası başta olmak üzere, TÜSİAD, TOBB, DİSK ve TÜRKİŞ vb. gibi ekonomik, ticari ve iş dünyasına hizmet veren kuruluşların kütüphanelerinde de kıymetli raporlar ve kitaplar bulunmaktadır.

Süleymaniye, Köprülü gibi yazma kolleksiyonlarının bulunduğu kütüphaneler başta olmak üzere İstanbul'da bulunan Atatürk, IRCICA, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi fevkalade kıymetli kaynaklara sahiptir.

Araştırmacıların Başlıca Müracaat Kitapları

Milli Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü tarafından neşredilen **Türkiye Makaleler Bibliyografyası, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yayınları Bibliyografyası, Türkiye Bibliyografyası ile Siyaset Biliminde Seçilmiş Eserler Bibliyografyası, Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, Türk Sosyoloji Bibliyografyası, Türkiye Ekonomi Bibliyografyası ve İktisat-İşletmecilik ve İdari Bilimler Tezleri Bibliyografyası** gibi son derece faydalı bu çalışma-

lardan istifade etmek mümkündür. Ayrıca Londra'daki **British Museum**, Amerika'daki **Library of Congress** ile Paris'deki **Bibliothèque Netional**, katalogları ana kütüphanelerimiz ile üniversitelerimizin kütüphanelerinde bulunmaktadır. Araştırmacılar bu kütüphanelerden istifade edebilir.

Kılavuzlar, Ansiklopediler ve Lügatlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kılavuzu (2000), Başbakanlık Arşivi Kılavuzu (1979), Osmanlı Arşivi (1987), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu (1940), Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi (1955), Şeriye Sicilleri, Türkiye Müzeleri Klavuzu, Türkiye Kitaplıkları Rehberi, Hicri Tarihleri Miladiye Çevirme Klavuzu, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Osmanlı Müellifleri, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Lügatı, Osmanlı Tarih Lügatı, Tarih Terimleri Sözlüğü, Osmanhca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Kâmûs-ı Osmânî, Lügat-ı Nâcî, Kâmûs-ı Türkî, Türk Tarama Sözlüğü, Redhouse (Türkçe-İngilizce Lügat) gibi klavuz kitaplar ile **İslâm Ansiklopedisi, Türk Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cumhuriyet Ansiklopedisi, İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi, Ak İktisat Ansiklopedisi,** gibi Türkçe anonim eserler ile **Encyclopedia Britannica, Encyclopedia Americana, Encyclopedia International, Encyclopedia of Social Sciences, Encyclopedia of Educational Researce, Grand Larousse Encyclopedique, Encyclopedie Française, Brochhaus Enzyklopedie ve Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)** önemli başvuru kaynaklarıdır.

Türkiye'de yapılan **Türk Tarih Kongreleri, Türk Dil Kongreleri, Türk Kültürü Kongreleri, Atatürk Araştırma Merkezi Kongreleri** ile ilgili basılan kitaplar, üniversitelerimizin muhtelif bilim dallarında yaptığı kongrelerin basılan tebliğleri ile **Oryantalist (Doğu Bilimi) kongrelerinin, Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili tertip edilen kongrelerin zabıtları, milletler arası Türk kültürü ve sanatı üzerine yapılan toplantıların tebliğleri, Türk dünyası üzerinde Türkiye dışında ve Türkiye içinde yapılan kongrelerin tebliğleri** araştırmacılar için güzel bilgiler ihtiva etmektedir.

Türk Tarih ve Dil Kurumları ile Atatürk Kültür ve Araştırma Merkezlerinin dergileri başta olmak üzere üniversitelerimizin ve fakültelerimizin tarih,

iktisat, sosyoloji, ilahiyat, coğrafya, psikoloji, antropoloji vb. gibi sosyal bilimlerin çeşitli dallarında kıymetli araştırma, makale ve raporların neşredildiği bu yayın organlarımız da araştırmacılar için başvuru kaynaklarıdır.

VI. LİSANSÜSTÜ EĞİTİM VE ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Tezli Yüksek Lisans Programı

Amaç ve Kapsam

Madde 9

a) Tezli yüksek lisans programının amacı, öğrencinin bilimsel araştırma yaparak bilgilere erişme, bilgiyi değerlendirme ve yorumlama yeteneğini kazanmasını sağlamaktır. Bu program toplam yirmi bir krediden az olmamak koşuluyla en az yedi adet ders, bir seminer dersi ve tez çalışması kredisiz olup başarılı veya başarısız olarak değerlendirilir. Öğrenci, en geç üçüncü yarıyılın başından itibaren her yarıyıl tez çalışmasına kayıt yaptırmak zorundadır.

b) Öğrencinin alacağı derlerin en çok iki tanesi, lisans öğrenimi sırasında alınmamış olması koşuluyla, lisans derslerinden seçilebilir. Ayrıca dersler ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile diğer yükseköğretim kurumlarında verilmekte olan derslerden de seçilebilir.

Süre

Madde 10

a) Tezli yüksek lisans programını tamamlama süresi dört yarıyıldır. Daha kısa sürede mezun olabilecek bir öğrenciyle ilgili düzenlemeler, ilgili senato tarafından kabul edilen yönetmelikte belirtilir. İlgili yönetmelikler uyarınca başarısız olan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi bu süreden önce kesilebilir.

b) Dört yarıyıl sonunda kredili derslerini ve seminer dersini başarıyla tamamlayamayan veya yükseköğretim kurumunun öngördüğü en az genel not ortalamasını tutturamayan öğrencinin yükseköğretim kurumuyla ilişkisi kesilir.

c) Tez çalışmasından üç üste iki kez veya aralıklı olarak üç kez başarısız not alan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

d) Kredili derslerini ve seminer dersini başarıyla bitiren, ancak tez çalışmasını Madde 10-a’da belirtildiği üzere dört yarıyıl sonuna kadar tamamlayamadığı için tez sınavına giremeyen bir öğrenciye, ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile tezin jüri önünde savunması için en fazla iki yarıyıl ek süre verilebilir.

Tez Danışmanı Atanması

Madde 11

a) Tezli yüksek lisans programında, enstitü anabilim dalı başkanlığı her öğrenci için bir tez konusu ve tez danışmanını en geç ikinci yarıyılın sonuna kadar ilgili enstitüye önerir. Tez danışmanı önerisi ilgili Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile kesinleşir. Tez çalışmasının niteliğinin birden fazla tez danışmanı gerektirdiği durumlarda ikinci tez danışmanı atanır.

b) Tez danışmanı, öğretim üyeleri veya ilgili senatonun belirleyeceği niteliklere sahip öğretim görevlileri arasından seçilir.

Yüksek Lisans Tezinin Sonuçlanması

Madde 12

a) Tezli yüksek lisans programındaki bir öğrenci, elde ettiği sonuçları ilgili senato tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun biçimde yazmak ve tezini jüri önünde sözlü olarak savunmak zorundadır.

b) Yüksek lisans tez jürisi, ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile atanır. Jüri, biri öğrencinin tez danışmanı ve en az biri yükseköğretim kurumu içindeki başka bir anabilim dalından veya başka bir yükseköğretim kurumundan olmak üzere üç veya beş kişiden oluşur. Jürinin üç kişiden oluşması durumunda ikinci tez danışmanı jüri üyesi olmaz.

c) Jüri üyeleri, söz konusu tezin kendilerine teslim edildiği tarihten itibaren en geç bir ay içinde toplanarak öğrenciyi tez sınavına alır. Tez sınavı, tez çalışmasının sunulması ve bunu izleyen soru-cevap bölümünden oluşur.

d) Tez sınavının tamamlanmasından sonra jüri tez hakkında salt çoğunlukla “kabul”, “red” veya “düzeltme” kararı verir. Bu karar enstitü anabilim dalı başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili enstitüye tutanakla bildirir. Tezi reddedilen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

Yüksek Lisans Diploması

Madde 13

Tez sınavında başarılı olmak ve diğer koşulları da sağlamak kaydıyla, yüksek lisans tezinin ciltlenmiş en az üç kopyasını tez sınavına giriş tarihinden itibaren bir ay içinde ilgili enstitüye teslim eden ve tezi şekil yönünden uygun bulunan yüksek lisans öğrencisine Yüksek Lisans Diploması verilir.

Yüksek lisans diploması üzerinde öğrencinin izlemiş olduğu enstitü anabilim dalındaki programın onaylanmış adı ve var ise verilen unvan bulunur.

Doktora Programı

Amaç ve Kapsam

Madde 18

a) Doktora programının amacı, öğrenciye bağımsız araştırma yapma bilimsel olayları geniş ve derin bir bakış açısı ile irdeleyerek yorum yapma ve yeni sentezlere ulaşmak için gerekli adımları belirleme yeteneği kazandırmaktır.

Doktora çalışması sonunda hazırlanacak tezin,

Bilime yenilik getirme,

Yeni bir bilimsel yöntem geliştirme,

Bilinen bir yöntemi yeni biri alana uygulama niteliklerinden birisini yerine getirmesi gerekir.

b) Doktora programı, toplam yirmi bir krediden az olmamak koşuluyla en az yedi adet ders, yeterlik sınavı, tez önerisi ve tez çalışmasından oluşur.

c) Lisansüstü dersler, ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile diğer yükseköğretim kurumlarında verilmekte olan derslerden de seçilebilir.

d) Lisans dersleri ders yükünü ve doktora kredisine sayılmaz.

e) Doktora programları yurtiçi ve yurtdışı entegre doktora programları şeklinde düzenlenebilir. Bu programların uygulama usul ve esasları, ilgili üniversite veya ileri teknoloji enstitülerinin teklifi, Öğretim Üyesi ve Araştırmacı Yetiştirme Kurulunun görüşü üzerine Yüksek Öğretim Kurulunca belirlenir.

Süre

Madde 19

Doktora programını tamamlama süresi sekiz yarıyıldır. Daha kısa sürede mezun olabilecek bir öğrenciyle ilgili düzenlemeler, senato tarafından kabul edilen yönetmelikte belirtilir. İlgili yönetmelikleri uyarınca başarısız olan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi bu süreden önce kesilebilir.

Dört yarıyı sonunda kredili derslerini başarıyla tamamlayamayan veya yükseköğretim kurumunun öngördüğü en az genel not ortalamasını tutturamayan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

Kredili derslerini başarıyla bitiren, yeterlik sınavında başarılı bulunan ve tez önerisi kabul edilen, ancak tez çalışmasını Madde 9-a'da belirtildiği üzere sekiz yarıyıl sonuna kadar tamamlayamadığı için tez sınavına giremeyen bir öğrenciye, ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile tezini jüri önünde savunması için en fazla dört yarıyıl ek süre verilebilir.

Tez Danışmanı Atanması

Madde 20

Enstitü anabilim dalı başkanlığı her öğrenci için tez danışmanını ve danışmanın belirlediği tez konusunu ilgili enstitüye önerir. Tez danışmanının öne-

risi Enstitü Yönetim Kurulu Kararıyla kesinleşir. Tez danışmanının öğrencinin programı içinde ne zaman atanacağı senato tarafından kabul edilen yönetmelikte belirtilir. Ancak tez danışmanının, en geç üçüncü yarıyılın başına kadar atanması zorunludur. Tez çalışmasının niteliğinin birden fazla tez danışmanı gerektirdiği durumlarda ikinci tez danışmanı atanabilir.

Tez danışmanı öğretim üyeleri arasından seçilir. İkinci tez danışmanının doktora derecesine sahip olması gerekir.

Yeterlik Sınavı

Madde 21

Yeterlik sınavının amacı, öğrencinin temel konular ve doktora çalışmasıyla ilgili konularda derinliğe sahip olup olmadığının sınanmasıdır. Yeterlik sınavları yılda iki kez yapılır.

Öğrencinin yeterlik sınavına ne zaman gireceği senato tarafından kabul edilen yönetmelikte belirtilir. Ancak öğrenci en geç beşinci yarıyıl sonuna kadar yeterlik sınavına girmek zorundadır.

Yeterlik sınavları, enstitü anabilim dalı başkanlığı tarafından önerilen ve Enstitü Yönetim Kurulu tarafından onaylanan ve sürekli görev yapan beş kişilik Doktora Yeterlik Komitesi tarafından düzenlenir ve yürütülür. Komite, farklı alanlardaki sınavları hazırlamak, uygulamak ve değerlendirmek amacıyla sınav jürileri kurabilir.

Doktora yeterlik sınavına girebilmek için Üniversitelerarası Kurul Yabancı Dil Sınavı'nda (ÜDS) yüz üzerinden en az elli puan almış olmak ya da Üniversitelerarası Kurul tarafından belirlenen yabancı dil sınavlarından birinde başarılı olmak gerekir. Yabancı uyruklular, kendi anadili dışındaki diğer yabancı dillerden veya Türkçe'den sınava tabi tutulurlar. Yabancı uyruklu öğrencilerin yabancı dil sınavlarının nasıl yapılacağı Üniversitelerarası Kurul tarafından belirlenir.

Belirtilen yabancı dil sınavlarında başarısız olan doktora öğrencileri, esasları senatoca belirlenmek üzere yabancı dil hazırlık programlarına öğrenci olarak kaydedilirler. Bu program süresi en çok bir takvim yılı olup, bu süre

sonunda belirtilen sınavlarda başarılı olamayan öğrencilerin yükseköğretim kurumuyla ilişkileri kesilir. Bu programda geçirilen süre öğrenim süresine dahil edilmez.

Doktora yeterlik sınavı, yazılı ve sözlü olarak iki bölüm halinde yapılır. Doktora Yeterlik Komitesi, sınav jüri önerileri ve öğrencinin yazılı ve sözlü sınavlardaki başarı durumunu değerlendirerek öğrencinin başarılı veya başarısız olduğuna salt çoğunlukla karar verir. Bu karar, enstitü anabilim dalı başkanlığınca yeterlik sınavını izleyen üç gün içinde ilgili enstitüye tutanakla bildirilir.

Yeterlik sınavında başarısız olan öğrenci, bir sonraki yarıyıldan itibaren tekrar sınava alınır. Bu sınavda da başarısız olan öğrencinin doktora programı ile ilişkisi kesilir.

Doktora Yeterlik Komitesi, yeterlik sınavını başaran bir öğrencinin, ders yükünü tamamlamış olsa bile, Madde 19-b’de öngörülen duruma düşmemesi koşuluyla, dördüncü yarıyıldan sonra da fazladan ders (ler) almasını isteyebilir. Fazladan alınacak ders(ler)i altıncı yarıyılın sonuna kadar başarıyla tamamlayamayan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

Tez İzleme Komitesi

Madde 22

Yeterlik sınavında başarılı bulunan öğrenci için ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile bir ay içinde bir Tez İzleme Komitesi oluşturulur.

Tez İzleme Komitesi üç öğretim üyesinden oluşur. Komitede tez danışmanından başka ilgili enstitü anabilim dalı içinden ve dışından birer üye yer alır. İkinci tez danışmanının olması durumunda ikinci tez danışmanı dilerse komite toplantılarına katılabilir.

Tez İzleme Komitesi’nin kurulmasından sonraki dönemlerde, ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile üyelere değişiklik yapılabilir.

Tez Önerisi Savunması

Madde 23

Doktora yeterlik sınavını başarıyla tamamlayan öğrenci, en geç altı ay içinde, yapacağı araştırmanın amacını, yöntemini ve çalışma planını kapsayan tez önerisini Tez İzleme Komitesi önünde sözlü olarak savunur. Öğrenci, Tez önerisi ile ilgili yazılı bir raporu sözlü savunmadan en az an beş gün önce komite üyelerine dağıtır.

Tez İzleme Komitesi, öğrencinin sunduğu tez önerisinin kabul veya reddedileceğine salt çoğunlukla karar verir. Bu karar, enstitü anabilim dalı başkanlığınca tez önerisini izleyen üç gün içinde ilgili enstitüye tutanakla bildirilir.

Tez önerisi reddedilen öğrenci yeni bir danışman ve tez konusu seçme hakkına sahiptir. Böyle bir durumda yeni bir Tez İzleme Komitesi atanabilir. Programa aynı danışmanla devam etmek isteyen bir öğrenci üç ay içinde, danışman ve tez konusu değiştiren bir öğrenci ise altı ay içinde tekrar tez önerisi son savunmada da reddedilen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

Tez önerisi kabul edilen öğrenci için Tez İzleme Komitesi, Ocak-Haziran ve Temmuz-Aralık ayları arasında birer kere olmak üzere yılda iki kez toplanır. Öğrenci toplantı tarihinden en az bir ay önce komite üyelerine yazılı bir rapor sunar. Bu raporda o ana kadar yapılan çalışmaların özeti ve bir yıl sonraki dönemde yapılacak çalışma planı belirtilir. Öğrencinin tez çalışması, komite tarafından “başarılı” veya “başarısız” olarak belirlenir. Komite tarafından üst üste iki kez veya aralıklı olarak üç kez başarısız bulunan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

Doktora Tezinin Sonuçlandırılması

Madde 24

Doktora programındaki bir öğrenci, elde ettiği sonuçları ilgili senato tarafından kabul edilen yazım kurallarına uygun biçimde yazmak ve tezini jüri önünde sözlü olarak savunmak zorundadır.

Doktora tez jürisi, ilgili enstitü anabilim dalı başkanlığının önerisi ve Enstitü Yönetim Kurulu onayı ile atanır. Jüri, üçü öğrencinin tez izleme komite-

sinde yer alan öğretim üyeleri ve en az biri başka bir yükseköğretim kurumunun öğretim üyesi olmak üzere beş kişiden oluşur.

Jüri üyeleri, söz konusu tezin kendilerine teslim edildiği tarihten itibaren en geç bir ay içinde toplanarak öğrenciyi tez sınavına alır. Tez sınavı, tez çalışmasının sunulması ve bunu izleyen soru-cevap bölümünden oluşur.

Tez sınavının tamamlanmasından sonra jüri tez hakkında salt çoğunlukla “kabul”, veya “düzeltme” kararı verir. Bu kararı, enstitü anabilim dalı başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili enstitüye tutanakla bildirir. Tezi reddedilen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

Doktora Diploması

Madde 25

Tez sınavında başarılı olmak ve diğer koşulları da sağlamak kaydıyla doktora tezinin ciltlenmiş en az üç kopyasını tez sınavına giriş tarihinden itibaren bir ay içinde ilgili enstitüye teslim eden ve tezi şekil yönünden uygun bulunan öğrenci doktora diploması almaya hak kazanır

Doktora diploması üzerinde öğrencinin izlemiş olduğu enstitü anabilim dalındaki programın onaylanmış adı bulunur⁶².

VII. ARŞİVLER VE YAZILI KAYNAKLAR

Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları

Osmanlı'nın son asrında gelişen olaylar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli rol oynamış olduğundan, Osmanlı'nın yıkılışında payları olan İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve onların takipçileri olan devletlerin arşivleri

⁶² Bu Yüksek Lisans ve Doktora Yönetmeliği İstanbul Üniversitesi'nde uygulanan şekliyle burada verilmiş olup bazı üniversitelerin yönetim kurullarının aldığı kararlar ile bu yönetmeliğe yeni maddeler ilave edilmiş olabilir, araştırmacıların mensup oldukları üniversitenin Yüksek Lisans ve Doktora yapan kurumlarına ayrıca müracaat etmeleri tavsiye olunur.

hem Osmanlı'nın son devri ve hem de cumhuriyet tarihimizle ilgili pek çok belgeye sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye arşivlerinden sonra bu ülkelerin arşivleri de modern devrin araştırmacıları için önem taşımaktadır. Bu gerçekler göz önünde tutularak, modern devir Türk tarihinin kaynaklarını şu iki grupta incelemek mümkündür. 1. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde bulunan kaynaklar. Bu kaynaklar da ikiye ayrılmaktadır: a) Arşiv kaynakları, b) Yazılı-matbu kaynaklar. 2. Türkiye dışında bulunan kaynaklar. Bu kaynaklar da yine arşiv belgeleri ve matbu eserler olarak ikiye ayrılır.

TÜRKİYE'DEKİ KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri. Yakın devir Türk tarihinin en önemli kaynağını arşiv belgelerimiz teşkil eder. Bu gün Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 130 Milyon dosyalık bir vesika koleksiyonu bulunmaktadır. Ne var ki, uzman yetersizliği dolayısıyla bu 130 milyon dosyanın %40'nun tasnifi tamamlanarak araştırmacıya sunulmuştur. Muhtelif tasnifler halinde bilim adamlarının istifadesine sunulan Başbakanlık Arşivimizde, sadece Türk tarihi ile ilgili değil aynı zamanda Orta Doğu, Kafkas ve Balkan ülkelerinin tarihinin de vesikaları bulunmaktadır. Onun için ister yakın, ister eski devirler olsun Türk İslâm tarihi, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu tarihinin incelenmesinde hayati önemi olan belgelerin çoğunluğu, bu arşivimizde bulunmaktadır.

19. asrın başından itibaren oluşturulan Hariciye Nezareti'nin arşivleri de aynı derecede önemlidirler. Osmanlı Devleti'nin elçilik bulundurduğu Londra, Paris, Berlin, Viyana, Petersburg (Moskova), Roma ve Tahran gibi başkentlerden gönderilen raporlar bu arşivimizde bulunmaktadır. Ayrıca, "Türkiye Cumhuriyeti Arşivi" adı altında Ankara'da teşekkül ettirilen ve 1923'den itibaren faaliyete başlayan arşivimiz de modern devir tarihimiz için önemli bir belge merkezidir. Umumiyetle Bakanlar Kurulu'nun muhtelif konularda aldığı kararları ihtiva eden ve yabancı başkentlerdeki Büyükelçilerimizin gönderdiği raporların okuyucuya açık olmaması yüzünden bu arşivimizden istifadeyi son derece sınırlı kılmakta araştırmacılar için büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Bu arada, muhtelif bakanlıklara, özellikle İçişleri Bakanlığı'na (Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Komutanlığı) ait arşivlerin açık olmaması büyük bir handikap yaratmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi alanında son

yıllarda yetiştirilen genç uzmanlar ile bu eksiklik giderilmeye çalışılmakla birlikte henüz istenilen seviyeye ulaşılammıştır. Ayrıca, kanunen tespit edilen ve ilim dünyasına da duyurulan arşivlerin kullanılma sürecine de asla riayet edilmemektedir. Türkiye’de 50 (elli) sene geçtikten sonra vesikaların okuyucuya açılması şartı olduğu halde bizde ancak 1924’e kadar vesikaları kullanmak mümkün olmaktadır. Halbuki yukarıdaki kanunî süreye göre 1949 yılına kadar olan devrin vesikaları arşivlerimizde araştırmacılar için açık bulundurulmalı idi. Yabancı devletlerin arşivlerinde bu kanunî kısıtlama daha da azdır. İngiltere, Almanya, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler 30 (otuz) sene geçtikten sonra arşivlerini bilim adamlarının tetkikine açmaktadırlar.

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Tasnifler:

Cevdet Tasnifi: Hâriciye ve Dâhiliye. 2. İrâde Tasnifi: Hâriciye, Dâhiliye ve Meclis-i Mahsus. 3. Hatt-ı Hümayun Tasnifi. 4. Nâme-i Hümayun Defterleri. 5. Mühimme Defterleri. 5. Yıldız Tasnifi

Tapu Tahrir Defterleri:

Dağıstan Tapu Tahrir Defteri (1 adet). Dağıstan bölgesinin ekonomik, sosyal ve demografik yapısını ortaya koyan önemli bir kaynaktır.

Gence Tapu Tahrir Defteri (1 adet). Gence’nin tam manasıyla bir Türk şehri olduğunu gösteren ana kaynakların başında gelir.

Nahçıvan Tapu Tahrir Defterleri (2 adet) Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın bölünmez bir parçası olduğunu gösteren ana kaynaktır.

Revan Tapu Tahrir Defterleri (9 adet). Nr. 628, 633, 637, 681, 727, 895, 898, 901 ve 913. Bölgenin iktisadî, içtimaî ve demografik yapısı hakkında bilgi veren ana kaynaklardır. Bölgenin Azerbaycan’ın bir parçası olduğunu gösteren bu defterlerin en kısa zamanda neşredilmesi lâzımdır.

Hâriciye Arşivi:

Hive Meselesi Dosyası, Nr. 25

Asya-yı Vusta Meselesi (Numarasız dosya)

Siyasî Dosyalar (Ecnebi Devletler- Rusya), II, 1849-1893 yılları arasında St.Petersburg Sefaretinden İstanbul’a gönderilen diplomatik yazışmalar koleksiyonu.

ATASE Başkanlığı Arşivi: Türkiye’de askeri tarih çalışmaları, teşkilat halinde ilk kez 29 Mart 1916 (Rumi 1332)’de İstanbul’da Karargâh-ı Umumi (Başkomutanlık-Genelkurmay)’nin 16. şubesi olarak Tarih-i Harp adıyla başlatılmıştır. Bu teşkilat kurulduktan sonra, askeri tarih belgeleri toplanarak bir arşiv oluşturulmuş, 1917’de “Harp Cerideleri” ile “Vesaik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimat” çıkarılmıştır.

Bu ilk Harp Tarihi Şubesi, 10 Kasım 1919’da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye’nin 8. şubesi haline dönüştürülmüş ve belgeler, konulara göre tasnif edilmiştir. (Balkan Harbi, Birinci Cihan Harbi, Sağlık Harp Tarihi gibi)

Harp Tarihi Şubesi, 3 Temmuz 1920’de **Tarih-i Harp Tahrir Heyeti**, adıyla çalışmalarını sürdürmüştür.

Bu heyet, 1921’de **Tarih-i Askeri Encümeni**; 1922’de **Genelkurmay Encümeni** adını almış, aynı yıl **Tarih-i Harp Şubesi** olmuştur. 1926’da da **Harp Tarihi Dairesi** haline gelmiştir.

1944’de Genelkurmay Başkanlığı’na bağlı Harp Tarihi ve Coğrafya Encümeni; 1951’de Harp Tarihi Dairesi olan teşkilat, 1956’da bu günkü binasına (Dikmen yolunda), Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yanında) taşınmış ve 1967’de Harp Tarihi Başkanlığı adıyla Genelkurmay Başkanlığının bir “j” başkanlığına dönüştürülmüştür. Bu başkanlık, 1978’de “Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı” adını almıştır⁶³.

ATASE Arşivi’nde 7.5 milyona yakın belge bulunmakta ve bu belgeler şu sıralarda, bilgisayarla ince tasnife tabi tutulmaktadır⁶⁴.

Bu arşivde en eski belgeler 1853-1856 Kırım Harbine aittir. Gerisi sırasıyla şöyledir:

1867- Girit, 1875-1876 Sırbistan-Karadağ Olayları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, 1911 Trablusgarp Harbi, 1912-1913 Balkan Harpleri, 1914-1918 I. Cihan Harbi, 1918-1922 İstiklal Harbi, 1925-1938 Ayaklanmalar, 1950 Kore Harbi, 1974 Kıbrıs Harbi.

63 Muzaffer Erendil. **Askeri Tarih ve Türklerde Askeri Tarih Çalışmaları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990, s. 14-15.

64 **Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik etüd Başkanlığı Yayınları Broşürü**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1987, s. VII.

Özel izne tabi olmak kaydıyla Kıbrıs Barış Harekatı'na (1974) kadar olan belgeler, araştırmacılara açıktır.

Türk Tarih Kurumu Arşivi: Daha ziyade, özel arşiv niteliğinde olup, tarihi şahsiyetlerin ya hayattayken kendilerinin ya da öldükten sonra yakınlarının bağışladıkları tarihi belgelerden oluşmaktadır. Bunların listesi aşağıda takdim edilmiştir:

Enver Paşa, Kazım Orbay, Miralay Bekir Sami (Günsav), Tevfik Bıyıklıoğlu, İsmet İnönü, Uluğ İğdemir, Sökmenoğulları, Nazım Başkaya, Cevat Açıkalın, Ferid Celal Güven, Esat Asaf, Hilmi Ergeneli, Eyüp Durukan, Fahir Armaoğlu, Fahri Acuner, Kamil Bayburt, Niyazi Banoğlu, Şevket Aziz Kansu, Burhaneddin Par, Süleyman Yiğitbaşı, Rıza Erkan, Ziya ve Yeni Adana gazeteleri.

Ayrıca bu arşivde Atatürk'e ait özel fotoğraf koleksiyonu vardır. Mesela Kazım Orbay Arşivi, beş bölümden oluşmaktadır.

Devlet Büyükleriyle İlgili Yazışmalar (155 belge)

Ordu ve Askeri Makamlarla İlgili Yazışmalar (1343 belge)

Resmi Makam ve Kişilerle Yapılan Yazışmalar (306 belge)

Müteferrik Yazışmalar (325 belge)

Özel Yazışmalar (178 belge)

Yazılı matbu kaynaklar: Türkiye'de bulunan yazılı ve matbu kaynakların önemli bir kısmı İstanbul'da bulunan ve sayıları 200 (ikiyüz)'e yaklaşan kütüphanelerimizde muhafaza edilmektedir. Bunların başında Süleymaniye Kütüphanesi gelmektedir ki, dünyaca ünlü bu kütüphanemizde birinci elden kaynak vasfına sahip binlerce eser bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde de önemli yazma eserler bulunmaktadır. Son yıllarda teşekkül ettirilen Ankara Millî Kütüphanesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, ile Türk Tarih Kurumu kütüphaneleri oldukça zengin kaynak koleksiyonuna sahiptirler.

Bugün Türkiye'de yetişmekte olan genç tarihçiler ve araştırmacılar nesli, bu kıymetli arşiv ve kütüphane malzemesinden istifade edebilmek için mutlaka çok iyi derecede Osmanlıca bilgisine sahip olmak mecburiyetindedirler. Aksi taktirde bu kaynaklardan layıkıyla istifade etmek mümkün olmayacaktır.

Türkiye dışında bulunan kaynaklar: Yurt dışında bulunan Türk tarihi ile ilgili kaynakların şu ülkelerde toplandığını görmekteyiz: Rusya, İngiltere, Amerika, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya. Bu ülkeler içinde İtalya'daki arşiv kaynakları, Osmanlı Devletinin Akdeniz siyaseti ile ilgili olup, bu sahada çalışan araştırmacıların mutlaka gidip bu ülkenin arşivlerinde çalışması lazımdır. Fransa'da bulunan arşiv malzemelerinin yanı sıra Fransız Milli Kütüphanesinde yine Osmanlı tarihinin bilhassa Avrupa siyaseti üzerine kıymetli bilgiler bulmak mümkündür. Orta Doğu ve Balkanlar hakkında modern devirleri ilgilendiren pekçok vesikaların da Fransız arşivlerinde bulunduğunu göz önüne alırsak, Fransız arşiv ve kütüphanelerini ilgili sahalarda araştırma yapanların mutlaka görmesi gerekir. Bu arada bilhassa Osmanlı Devletinin Avrupa siyaseti üzerine Almanya ve Avusturya arşivlerinde bulunan malzemenin de o sahada çalışan araştırmacılar tarafından görülmesi gerekir. Almanların geçen asrın sonları ile bu asrın başlarında Türkiye ile ittifaka girmeleri sebebiyle pek çok arşiv malzemesine sahip olduklarını unutmamak gerekir.

Amerika Birleşik Devletlerindeki arşivler bilhassa modern tarihimiz ile ilgili pek çok malzemeye sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla modern Türk tarihinin her hangi bir devri ile uğraşan araştırmacıların, ABD arşivlerini de tetkik etmesi son derece elzem olan bir husustur. İngiltere'ye gelince; ister arşiv belgeleri İngiliz kütüphanesi (British Library) ve üniversite kütüphanelerinde Türk tarihinin her devrini ilgilendiren pek çok kaynak esere rastlamak mümkündür.

Bu sebepten İngiliz arşivleri ve kütüphaneleri görülmeden yapılan araştırmaların eksik kalacağı herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Zira İngiliz İmparatorluğunun Türk ve İslam âleminin her tarafına nüfûz ettiği dönemler çok olduğu için İngiliz arşivlerinde ve kütüphanelerinde Türklerle ilgili pek çok bilginin olması tabii bir hadisedir.

Avusturya ve Rusya arşivlerine gelince, Osmanlı Devletini son devirlerinde çok uğraştıran bu iki ülkenin arşivleri ve kütüphaneleri araştırmacılar için son derece önemlidir. Henüz tam olarak açılmayan Sovyet arşivleri de 20. yüzyıl tarihimiz için son derece önemlidir. Bu iki ülkeden bilhassa Sovyet (Rus) arşivlerinin yeterince kullanılmaması Türk tarihçileri için bir handikaptır.

İNGİLİZ ARŞİV VE KÜTÜPHANELERİNİN TÜRK TARİHİNİ ARAŞTIRMADA TAŞIDIĞI ÖNEM

Modern Türk tarihi üzerinde araştırma yapan bilim adamlarının, Türkiye arşivlerinden sonra en çok malzemenin bulunduğu İngiliz arşiv ve kütüphanelerini araştırıp tetkik etmesi lâzımdır. Zira, ister Osmanlı Devleti'nin müttefiki, ister modern Türkiye'nin düşmanı olarak İngilizler, son 1.5-2 asırlık devirde Türkiye ile çok yakın ilişkilerde bulunmuşlardır. Batı'nın klasik sömürge imparatorluğunu temsil eden İngiltere, İslâm Dünyasının önderi olan Osmanlı Türkiyesi hakkında çok geniş etütler ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Neticede, Osmanlı Türkiyesinde cereyan eden günlük olaylardan tutun da, Türkiye'nin ana problem hakkında çok geniş bilgi sahibi olmuşlardır. İşte bu düşünce çerçevesinde bugün, Public Record Office diye bilinen İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve India Office diye bilinen ve İngilizlerin Hindistan İmparatorluğu merkez olmak üzere, Orta Doğu ve Orta Asya meselelerinin halledildiği bir merkez olan Hindistan Bakanlığı Arşivinde (India Office) Türkiye'nin ve bütün İslâm Dünyasının askerî, ekonomik, ticarî ve daha pek çok önemli konularında bu arşivlerde çok geniş bilgiler bulunmaktadır. Bilhassa İngiltere'nin Türkiye'ye karşı takip ettiği siyasetin dostluktan düşmanlığa doğru değiştiği 19. yüzyıl ortalarından itibaren Türk ve İslâm ülkeleri içine nasıl nifak soktuklarını bu arşiv belgelerinde görmek mümkündür.

Buralarda çalışmak Türk bilim adamlarının yıllarını almaktadır ve pekçok paraya mal olmaktadır. Bunun en pratik yolu devletimizin tarih ve kültür meseleleriyle uğraşan ünitelerinin bu arşivlerdeki vesikaların mikrofilmlerini alarak bilim adamlarımızın hizmetine sunmasıdır.

Yukarıda bahsedilen iki İngiliz arşivinin dışında British Museum ile Devlet idaresinde bulunmuş Lordların ve Sirlerin özel kütüphane ve arşivlerinde de Türk tarihi ile ilgili geniş bilgiler bulmak mümkündür. Bu kütüphanelerdeki önemli vesikaların da yukarıda işaret edildiği gibi mikrofilmlerini alıp Türkiye'ye getirmek mümkündür.

Bahsedilen arşiv, özel kütüphane ve koleksiyonların haricinde bilhassa British Museum başta olmak üzere, İngiltere'nin önde gelen üniversitelerinin kütüphanelerinde Türk tarihi ile ilgili değişik dillerde yazılmış kaynak eserler bulunmaktadır. Bu eserler içinde, olayların cereyan ettiği devirde yazılmış olan, çağdaş eserlerin tarih araştırmalarımız için önemi büyüktür.

İngiliz Arşivlerinde Türk tarihi ile ilgili belgelerin bulunduğu tasnifler ve birimler aşağıda verilmiştir:

Public Record Office:

1. F.O. 60(Persia) 1857-1885; 2. F.O. 65 (Russia) 1857-1885; 3. Political and Secret Memoranda (On Military Affairs), 5/257, 560; 4. Political and Secret Memoranda (Secret Home Correspondence), 3/8, 867, 868 ; 5. Political and Secret Memoranda. Progress of Russia in Central Asia, C. 1-122. ; 6. Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F.O. 65/1150;

India Office Records:

Secret Letters and Enclosures from Persia. Political and Secret Memoranda, 9/45, 68, 70-72, 76, 121; 2. Enclosures to Secret Letters from India, 1867/2, 3, 4; 3. China and Khashghar, F.O. 17/825, 826, 863; 4. Political and Secret Memoranda, Russian Abstracts, F.O. 65/19.

AMERİKA:

Amerika Birleşik Devletleri, bilindiği gibi son iki asırda ortaya çıkan bir kuvvettir. Maddî gücünün yanı sıra kültürel kapasitesi de artan bu büyük kuvvetin idarecileri, geçen asrın son çeyreği ile bu asrın bütün hadiselerinde git-tikçe artan bir hakimiyet kurmuşlardır. Neticede bilhassa maddî imkânları dolayısıyla bütün dünya kütüphanelerinde ve arşivlerindeki bolca malzemeyi kendi kütüphane ve arşivlerine aktarmanın yollarını bulmuştur. İşte böyle zengin bir kültür hazinesine kısa zamanda ulaşmış olan ABD kütüphane ve arşivlerini araştırmakta Türk araştırmacılarının büyük menfaati vardır.

Bir asra yakın faaliyet gösteren Amerika misyoner okulları, ABD'nin I. Dünya Harbi esnasında ortaya koyduğu Wilson prensipleri ve bunun Milli Mücadeleye tesirleri ile NATO müttefikimiz haline gelen ABD'nin Türkiye ile ilişkileri hakkında Amerikan arşiv ve kütüphanelerinde geniş bilgi bulunmaktadır.

ABD arşivleri ile ilgili olarak Milli Arşivler ve Belgeler İdaresi (National Archives and Records Administration)'nin tavsiye ettiği aşağıdaki birimlerden istifade etmek mümkündür:

Archival Research Catalog

Archives Library Information Center

Center for Legislative Archives

Genealogy Research

Information Security Oversight Office

Interagency Working Group

Media Desk

NARA

NHPRC and Other Grants (National Historical Publications and Records Commission)

Nixon Presidential Materials

Office of the Inspector General

Preservation

Presidential Library System

Publications

Records Center Program

Records of Congress⁶⁵

ÇİN:

Türk tarihinin kaynaklarının bulunduğu son üç devlet ise; Rusya Moğolistan ve bilhassa Çin'dir. 10 asra kadar umumî Türk kaynaklarını ihtiva eden Çin Yıllıkları bugün Çince bilen Türk bilimadamlarını beklemektedir. Ayrıca günümüze kadar devam eden Orta Asya hakkında bilhassa Doğu Türkistan hakkında Çin arşivlerinde geniş bilgi bulmak mümkündür. 1757 ve 1877 yıllarında vukuu bulan Doğu Türkistan'daki Çin işgalleri, 1911, 1933 ve 1949'daki Türkistan ayaklanmaları hakkında geniş arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunlara ilaveten, bugün Çin sınırları içinde kalan Göktürkler ve Uygurlar dönemine ait pekçok kültür hazinemiz toprak altında çürüme tehlikesiyle karşı

65 www.archives.gov

karşıya bulunmaktadır. Mevcut Çin rejiminin insanlık dışı kültür düşmanlığı yapması sebebiyle, bu fevkalade tarih hazinelerine ulaşamamaktayız. Bu durumda Türk hükümetinin dil ve tarih yani; kültür siyasetini takip eden ünitele-
rinin alakasızlığından kaynaklanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Çin hükümetine sözünü geçiremiyor ise, en azından Birleşmiş Milletler teşkilâtı-
nın UNESCO ünitesi aracılığıyla bu hususa dünya ilim ve kültür âleminin dik-
katini çekebilirdi. Aynı durum Moğolistan Cumhuriyeti içinde kalan ve Türk tarihinin ilk yazılı belgeleri olan âbideler için de geçerlidir.

RUSYA:

Bu üç devlet içinde modern Türk tarihinen Orta Asya ve Kafkasya bölü-
münün ana kaynakları ise Rus arşivlerinde bulunmaktadır. 50 yıllık aralık Rus-
yası ve 70 küsur yıllık Sovyet dönemine ait Azerbaycan, Kuzey Kafkasya,
Kırım, Kazan ile Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın dev-
letler arası hukuka aykırı bir şekilde Ruslar tarafından nasıl işgal edildiğinin ve-
sikalari bugün St. Petersburg ve Moskova arşivlerinde bulunmaktadır. Ayrıca
Rusya'nın Osmanlı Türkiyesi aleyhinde belgeleri muazzam koleksiyonlar ha-
linde Rus arşivinde bulunmaktadır. Sovyet yöneticileri, yaptıkları bazı hare-
ketleri, kendilerini masum gösterecek bir kısım vesikalari, kendi düşüncelerine
yakın olan bazı batılı bilim adamlarına, göstermiş ve neticede bugün Batıda,
kardeşlerimiz hakkında yazılan araştırma eserleri bu sebeple tek yönlü olarak
aksettirilmiştir. Sovyetlerin içinde ise; başta Rus-Sovyet tarihçileri olmak üzere
bütün kardeş Türk Cumhuriyetlerinin tarihçilerine, Komünist Partisi'nin ver-
diği direktifler çerçevesinde bu malzemeler kullandırılmıştır. Ve bu tarihçile-
rin yaptığı araştırmalarla, bütün Türk halkının Rusya ile gönüllü olarak
birleştiği fikri anlatılmaya çalışılmıştır. Tabii bu müsbet yönü, objektif bir ta-
rihçilikten uzak olduğu için bugün ilim aleminde Sovyet tarihçilerinin yazdık-
larının hiç birine itibar edilmemektedir. 1989'da Azerbaycan'da Azerbaycan'a
Türk Tarih Kurumu olarak yaptığımız ilmî ziyarette bendeniz, bunu Azerî kar-
deşlerime münasip bir dille anlattım ve kendilerinden, bu açıklık devrinden is-
tifade ederek Moskova ve St. Petersburg'taki gerçek arşiv belgelerini ortaya
çıkarmalarını ve Azerbaycan Türk tarihine yeniden yazmak gerektiğini izah
ettim. Aynı şekil ikazı Kazak, Türkmen ve Özbek tarihçisi kardeşlerimize de

yaptık, ümit ediyoruz ki, Ruslar, tıpkı Çinlilerin yaptığı gibi bu insanlık ve kültür düşmanlığını devam ettirmezler ve arşivlerini bütün dünya tarihçilerinin tetkikine açarak geçmişte bütün bu Türk halklarının ne kadar büyük haksızlığa uğradıklarının bütün belgelerini dünyaya gösterme fırsatı verirler. Bu gerçekleşmediği takdirde, Rusların elinde bulunan arşivlerin ihtiva ettiği kıymetli dökümanlar koleksiyonunun ihtiva ettiği gerçekler Dışişleri Bakanlığı'nda kurulan TİKA teşkilatının eğitim ve kültür koordinatörlüğü sır gibi bir müddet daha saklı kalacaktır. Bu Rus arşivlerindeki malzemelerin kullanılması hususunda Türkiye ne yapabilir? TTK'nın kısıtlı bütçesi ile R'dan alınan az miktardaki bilgi ihtiyacımızı karşılamaktan çok uzaktır. Türkiye, kardeş Türk devletleri tarihinin bütün Türk devletleri tarihi içinde yer aldığını, tarihimizin bölünmez birer parçaları olduklarını devletlerarası hukuk çerçevesinde, yine batılıların UNESCO teşkilatına götürerek, Rus arşivlerinin ilim adamlarına objektif bir şekilde açılmasının sağlanmasını talep edebilir.

Şu ana kadar Sovyetlerin, bu kardeş ülkelerde Türk tarihini nasıl tahrif ettiğinin emsallerini ancak bir kaç araştırmada gösterebildik. Bunlar İngiliz ve Türk arşivlerine dayanarak Türkmen ve Türkistan Türk tarihleri ile ilgili araştırmalardır.

Türkistan ve Orta Asya Türk Tarihi çalışmaları için İngiliz arşivleri niçin önemlidir sorusunun cevabını vermek gerekir. Fransız ihtilalinden sonra ortaya çıkan şartları iyi değerlendiren Napolyon Bonapart, takip ettiği yayılmacı siyaset ile Avrupa ülkelerini ve İngiltere'yi oldukça rahatsız etmişti. 1807'de Tilsit'te Rus Çarı ile görüşerek İngilizleri Hindistan'dan atmayı teklif etmesi, bir müddet sonra da Rusların Kafkaslar cephesinde İran ve Türkiye aleyhinde ilerlemeye başlaması, İngiltere'yi hem Fransa'nın ve hem de Rusya'nın niyetleri konusunda büyük şüphe ve endişeye sevk etmişti. Bunun üzerine İngilizler, Fransız-Rus ittifakını ve Rusların, Hindistan'daki hakimiyetlerine nasıl zarar verebilecekleri üzerinde araştırma yapmaya başladılar. İngilizlerin Hindistan Valiliği'ndeki ve Londra'daki yetkilileri, Hindistan'a yönelik Rus ve Fransız tehditleri ve bu tehditlerin yolları üzerinde tartışmaya ve araştırmaya giriştiler. Londra'da ilk yazılı tartışmaya başlayan bir subay oldu. "On the Practicability of an Invasion of British India" adlı bir makale ile Albay Evans, konunun askeri boyutunu ortaya koydu. Onu bir sivil politikacı takip etti. Devrin ileri gelen politikacılarından Urquhart, Hindistan'a yönelik tehlikelerin hem

başında ve hem de Parlamentoda tartışılmasını sağladı. Bu tartışmalar iş adamlarını, askerleri, bilim adamlarını ve diplomatları konu üzerinde daha çok araştırma yapmaya sevk etti. Araştırmalarını ilk tamamlayanlardan devrin kıymetli diplomatlarından Sir John McNeill'in 1830'ların başında neşrettiği "The Progress and Present Position of Russia in the East" adlı makalesi ile ülkede ve kamuoyunda büyük yankılar uyandırdı. Araştırmacılar İran, Afganistan ve Türkistan devletleri hakkında çalışmalarını hızlandırırken, bir grup subay da bölgeyi gezmeye ve incelemeye başladı. Bununla da yetinmeyen İngilizler, Afganistan ve İran'a gönderdikleri daimi temsilcileri kanalıyla Türkistan ve Orta Asya'daki gelişmeleri adım adım izlemeye başladılar. Diplomatların, askerlerin ve iş adamlarının gönderdikleri raporlar, Hindistan Valiliği'nde, Hindistan işleriyle ilgili bakanlıkta (India Office) ve Dışişleri Bakanlığı'nda (Foreign Office) birikmeye başladı. Rusya, Orta Asya'daki yayılmasını hızlandırdıkça, yukarıdaki merkezlere bilgi ve belge akışı da hızlandı. Sonunda İngiliz arşivleri ve kütüphaneleri Orta Asya Türk ülkeleri ile İran ve Afganistan hakkında önemli kitap ve belge koleksiyonlarına sahip oldu. Orta Asya Türk Tarihi, yani Türkistan devletleri tarihi üzerinde araştırma yapmak isteyen tarih öğrencileri ve genç araştırmacılar için hazırladığımız bu seçkin "Orta Asya Bibliyografyası"nda İngiliz arşivlerindeki (India Office Records, Foreign Office Records) koleksiyonların adlarını ve numaralarını verdik. İngiliz bilim adamlarının, diplomatlarının, askerlerinin ve işadamlarının yazdıkları kitapların, makalelerin ve raporların seçkin bir listesini bu bibliyografyaya ekledik. Böylece İngiliz idaresindeki Hindistan'ın kuzeyindeki ülkeler ile Türkistan illeri hakkında araştırma yapmak isteyenlerin, İngiliz arşivleri ile kütüphanelerinden mutlaka faydalanmaları gerektiği hususunu ve önemini belirttik. Aynı şekilde Rusya cephesinin arşiv ve kütüphanelerinin de önemini ortaya koyduk.

Rusların Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri, İngilizlere nazaran çok daha önceden başlamıştır. 15. asrın başlarında Moskova Knezliği (Prensligi) etrafında gerçekleşen Rus birliği ve devleti, 1480'de Altın Ordu'nun yıkılmasından sonra gelişmesini hızla sürdürmüş, 16. asrın ortalarında, 1552 ve 1556, Kazan ve Astrahan Hanlıklarını işgal ederek Orta Asya ülkeleri ile komşu hale gelmişti. Bu tarihlerden itibaren Rusların Orta Asya Türk ülkeleri ile ticaretlerinin büyük ölçüde arttığını görüyoruz. Soğuk bir iklime sahip olan Rusya'da insanlar, çaya ve baharatlı yiyeceklere daha çok rağbet eder hale gelmiştir. Hindistan ve

Çin'den gelen bu maddeler Orta Asya Türk ülkelerinden transit geçmiş ve Rusya'ya ulaşmıştır. Ayrıca, bu malların önemli bir kısmı da Orta Asya Türk ülkelerinde üretiliyordu. Sonunda Ruslar, Orta Asya Türk ülkelerinin durumunu yerinde incelemek, ticari ve ekonomik durumlarını tespit etmek için buralara elçiler ve keşif heyetleri göndermeye başladılar. 1715 ve 1716'larda Orta Asya'daki Türkistan devletlerine, 1718 ve 1719'larda Kafkaslara gönderilen Rus heyetlerinde pek çok uzman yer aldı. Bu keşif heyetleri topladıkları bilgileri devrin Rus Çarı Büyük Petro'ya sundular. İstedığı bilgileri elde eden Petro, 1723-24'te bir ordu ile Kafkaslara sürpriz bir baskın yaptı. Petro, Osmanlı Devleti'nin baskısı ile geri çekilmek mecburiyetinde kaldı ise de, Kafkasların iki Hristiyan topluluğu olan Gürcüler ve Ermeniler ile ilişki kurmaya muvaffak oldu. Bu arada Çar Petro, ne yapıp edip Kafkaslar ve Orta Asya ülkelerinin ekonomik ve ticari imkânlarından faydalanmaya karar verdi. Gerekirse o ülkeler işgal edilmeliydi. Bu maksatla kuruluşunu emrettiği Şark İlimler Akademisi, ancak onun ölümünden iki yıl sonra 1726'da tamamlandı. Rusların, Kafkaslar ve Orta Asya hakkında topladığı bilgiler Rus arşivlerinde ve kütüphanelerinde bulunmaktadır. Hazırlanan Rusça bibliyografyaya bu raporların neşredilenlerini ilave ettik.

Ruslar, Kafkaslara Orta Asya'dan önce inmişlerdir. 1813 ve 1828 yıllarında İran'ı yenen ve 1829'da da Osmanlı Devleti'ni pasifize eden Rusya, Kafkaslarda kendine bağlı küçük bir Ermeni bölgesi ve Gürcü Krallığı oluşturarak, Tiflis merkez olmak üzere bir Genel Valilik kurmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan'ın kuzeyini de işgal eden ve Hazar Denizini kontrolüne alan Rusya, Kafkas ordusuna mensup subayları Türkmenistan ve Hive'ye göndererek bu ülkeler hakkında geniş bilgiler toplamıştır. Gerekli bilgiyi alan Ruslar, 1839'da Hive'ye karşı askeri bir sefere girişmiş ise de, başarısız bir şekilde geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Rusların Kafkaslarda İran'a karşı elde ettiği başarıdan ve Hive seferinden telaşa kapılan İngilizler, Afganistan'ı 1839-1842 yıllarında işgal etmişlerdi. İngilizlerin Hindistan'dan sonra Afganistan'ı da kontrol etmelerinden tedirginlik duyan Ruslar, Orta Asya ülkelerine daha çok ilgi göstermeye ve bu ülkeler hakkında daha çok bilgi toplamaya başlamışlardır. Sivil ve asker Rus yetkilileri, Türkistan devletlerinden Hive, Buhara ve Hokand'ı ziyaret ettiler. Rusların bu keşif heyetlerinin en meşhurlarından biri, Albay Kont İgnatıyev'in 1857'de

Hive ve Buhara'ya yaptığı araştırma gezisi olmuştur. Her türlü uzmanın bulunduğu bu heyet, Orta Asya'daki Türkistan devletlerinin durumlarını yerinde görerek raporlarını hazırlamışlar ve bu ülkelerin en kısa zamanda işgalini önermişlerdir.

İgnatiyev heyetinin teklifleri doğrultusunda hazırlıklarını yapan Rus orduları, kendi yarattıkları harp bahaneleri ile bu ülkeleri 1864-1873 arasında, Türkmenistan'ı da 1874-1884 arasında işgal etmişlerdir. Bu işgallerin tarihi, işgal eden kumandanlar ve siviller tarafından yeterince yazılıp neşredilmiştir. Rus askeri ve sivil uzmanların Orta Asya ülkeleri ile ilgili yazdıkları raporların ve kitapların listeleri Rusça bibliyografyada verilmiştir. Bu arada, neşredilmeyen binlerce vesika ise Rus arşivlerinde araştırmacıları beklemektedir. Orta Asya tarihi üzerinde araştırma yapan bilim adamlarının listesini verdiği-miz Rusça eserleri ve arşiv malzemesini mutlaka tetkik edip değerlendirme mecburiyeti vardır.

Orta Asya ülkeleri ve özellikle Türkistan devletleri tarihi üzerinde araştırma yapmak isteyen bilim adamları ile Yüksek Lisans (Master) ve Doktora çalışması yapmak isteyen genç araştırmacıların Türkçe vesikaları ve kaynakları görmeleri gerekir. Yalnız Türkiye'de değil, dış ülkelerde bu konuda araştırma yapmak isteyen genç bilim adamlarının Türkçe kaynaklar görmeden Kafkasya ile Orta Asya Türk ülkeleri ve halkları üzerinde çalışma yapmaları, daha önce izah edilen İngiliz ve Rus kaynaklarına dayanarak ilmi araştırmalarını tamamlamaları her şeyden evvel tarih ilminin objektifliğine aykırı düşer. Bu hatayı geçmişte ve yakın zamanlarda batılı ve Rus tarihçileri yeterince yaptılar. Rusların hatalarını ortaya koyan belgeleri göstermeden, sadece kendilerini haklı göstererek belgeleri ve kaynak eserleri Batılı bilim adamlarına göstermeleri ve batı ülkelerinde, özellikle İngiltere'deki arşiv malzemelerine dayanarak yapılan araştırmalar ve ortaya konan eserler, Orta Asya Türk ülkelerinin tarihlerini objektif olarak ortaya koymaktan uzak kalmışlardır. Bunu yapan Rus ve batılı bilim adamları Türkçe'yi, özellikle Osmanlı Türkçesi'ni öğrenme ve Türk arşivlerinde çalışma zahmetine hiçbir zaman girmemişlerdir. Rus ve batılı tarihçilerin hataları bununla da kalmamış, Timur'dan itibaren 19. asrın ikinci yarısında Rus işgaline uğrayana kadar Türkistanlı tarihçilerin yazdıkları tarihleri de değerlendirmemişlerdir. Rus bilginlerinden Barthold, Samoylaviç ve diğer bazıları bu konuda iyi bir başlangıç yapmışlar ise de, Bolşevik rejimin-

den çekindikleri için Türkistan tarihi ve kültürü üzerinde yaptıkları çalışmaları tamamlama cesaretini gösterememişlerdir. Dolayısıyla, Rus ve Batılı tarihçilerin, Orta Asya Türk halklarının nokta-i nazarlarını eserlerinde aksettirmemeleri ilim âleminde Türkler için büyük bir haksızlığın yapılmasına sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin 1991 Ağustos'unda sona ermesi ile çoğu istiklâline kavuşan ve Rusya Federasyonu içinde kalanların da kültürel alanda daha serbest hareket imkânının verildiği Orta Asya Türk ülkelerinin tarihleri yeniden yazılmaya muhtaçtır. Bunu yapmak için de, yerli-yabancı bütün tarihçilerin Türkiye'deki yazılı kaynakları ve arşiv belgelerini iyi tedkik etmeleri ve yeni Türk Cumhuriyetlerinin tarihleri ile ilgili yerli kaynakları ve belgeleri mutlaka görmeleri gerekir. Bu arada, demokrasi, hürriyet ve insan hakları konusunda hızlı adımlar atmaya başlayan Rusya Federasyonu'nun, Çarlık ve Sovyet döneminin emperyalistçe uygulamalarından rahatsızlık duymadan arşivlerindeki belgeleri bilim adamlarının tedkikine en kısa zamanda sunmalıdır. Rus yetkilileri bunu yapmadıkları takdirde bilim adamlarının acımasız tenkidlerine ve yargılamalarına maruz kalacaklardır ki, Rus halkının büyük çoğunluğunun bunu hak etmediği kanaati herkesçe paylaşılmaktadır. Milletlerin tarihindeki emperyalistçe ve sömürgeci devirleri hiç bir zaman tarih ilmiyle uğraşan bilim adamlarının yargısından kaçamamıştır. Arşivlerin ve kütüphanelerin, belirli olayların vesikaları saklanmadan bilim adamlarının tedkikine sunulması zarureti çoktan gelmiştir. Geçmişin, başarılı, faydalı veya hatalı icraatlarını objektif bir şekilde ortaya koyan tarih ilmi ve bu ilmi icra eden tarihçiler vazifelerini yapsınlar ki, milletler arasındaki kırınglıklar ortadan kalksın ve bugünkü insan hakları çağında milletler birbirlerinin haklarına ve menfaatlerine saygı göstererek ilimde, ekonomide ve ticarete birbirleriyle sulh içinde dostça yarışsınlar.

İşte bu maksatla tarihçilerin ve özellikle genç araştırmacıların faydalanmaları için hazırladığımız bu kısa Orta Asya Türk Tarihi Bibliyografyası'na bütün ilgili tarafların kaynak eserlerini ve arşivlerindeki ilgili tasnifleri vermeye çalıştık. Bu düşünce çerçevesinde verdiğimiz İngiliz ve Rus kaynakları bibliyografyasına, Türkistan devletlerinin tarihi kaynakları ile Türkiye arşivlerinde ve kütüphanelerinde bulunan tasniflerin ve eserlerin listesini ekledik. Türk arşivlerinde ve kütüphanelerinde bulunan el yazması ve basılmış kaynakların yanısıra, arşivlerimizdeki İrade, Cevdet, Yıldız ve Hatt-ı Hümayûn

tasnifleri ile Mühimme Defterleri, Nâme-i Hümâyûn Defterleri, Tapu Tahrir Defterleri ve Münşaatlar da bulunan Türkistan devletleriyle ve Kafkaslarla ilgili binlerce belgenin mutlaka öncelikle değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyim. İşte o zaman; Kafkaslar ve Orta Asya Türk Dünyası ile ilgili objektif araştırmalar yapılabileceği ve güzel eserler ortaya konabileceği ümidini taşımaktayız ki, böyle bir tutumun objektif tarihçiliğin bir gereği olduğu da unutulmamalıdır. Konu üzerinde çalışmak isteyen genç araştırmacıların, yukarıda izah edilen hususlara dikkat ederek ve bütün tarafların görüşlerini objektif bir şekilde değerlendirerek güzel eserler ortaya koyacaklarına inancım sonsuzdur.

BU ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

- Arık, Alev, İ., **Psikolojide Bilimsel Yöntem**, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1992.
- Artuk, İ ve C, **İstanbul Arkeoloji Müzesi Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu**, 2 cilt, İstanbul, 1971-1974.
- Ataöv, Türkkaya, **Bilimsel Araştırma El Kitabı**, Ankara 1973.
- Ateş, Ahmet, “Metin Neşri”, **Türkiyat Mecmuası**, No: 7-8, (1942)
- Aykut, Nezihi, **Türkiye Selçuklu Sikkeleri, I**, İstanbul, 2000.
- Bacinoğlu, Tamer-Bacinoğlu, Andrea, **Modern Alman Oryantalizmi**, ASAM, Ankara 2001.
- Barzun, Jacques- Graf, Henry F., **Modern Araştırmacı**, Çev: F. Dilber, TUBİTAK.Yay., Ankara 1996.
- Bayar, Celal, **Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş**, 9 cilt, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.
- Baykara, Tuncer, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, İzmir 1996.
- Baykara, Tuncer, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Türk Devri I**, Ankara, 1988.
- Beaud, Michel, **Tez Yazma Sanatı**, Çev: A. Meral, Söylem Yay., İstanbul 2001.
- Belli, Oktay (Ed.), **Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey, 1932-2000**, Printed by FSF Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri, Ltd. Şti., İstanbul, 2001.
- Bentley, Michael (Ed.), **Companion to Historiography**, London and New York, 1997.
- Bıçak, Ayhan, **Tarih Bilimi**, Çantay Kitabevi, İstanbul 1999.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan, **Sosyal Bilimler Metodolojisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1982.

Bloch, Marc, **Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği**, Çev: M. Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yay. Ankara 1985.

Boratav, Ali (Der.), **Tarih ve Tarihçi. Annales Okulu İzinde**, Alan Yay., İstanbul, 1985.

Braudel, Fernand, **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Cairnes E., Grace, **Philosophies of History. Meeting of East and West in Cycle-Pattern Theories of History**, The Citadel Press, New York, 1962. Eser Doğu-Batı tarihçiliğini karşılaştırıyor.

Cantor, Norman F. - Schneider Richard I., **How to Study History**, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1967.

Carr, E.H., and Fontana, J., **Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık**, Çev: Ö. Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara 1992.

Caunse, Stephen, **Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi**, Çev. B. B. Can - A. Yalçinkaya, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2001.

Chartier, Roger, **Yeniden Geçmiş, Tarih-Yazılı Kültür-Tolpum**, Çev. Lale Arslan, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Cohen, Ralph and Roth, Michael S., **History And... Histories Within the Human Sciences**, University of Virginia 1995.

Collingwood, R.G., **Tarih Tasarımı**, Çev: Kurtuluş Dinçer, Ara Yayıncılık, İstanbul 1990.

Collingwood, R.G., **The Idea of History**, Revised Edition, Oxford University Press, Oxford, New York, 1994.

Cuba, Lee-Cockin, John, **How to Write About The Social Sciences**, Longman Group Ltd., London, 1998.

D'arcy, M. C., S. J., **The Meaning and Matter of History. A Christian View**, Meridian Boks, New York, 1961.

Day, Robert A., **Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayımlanır**, Çev: G. Aşgar Altay, TÜBİTAK Yay, Ankara 1996.

Dentan, Robert C., **The Idea of History in the Ancient Near East**, Yale University Pres, London, 1966.

Dönmez, Yusuf, **Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, İstanbul, 1973.

Duverger, Maurice, **Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş**, Çev: Ünsal Özkay, Bilgi Basımevi, Ankara 1973.

Edhem, Halil, **Meskukat-ı Osmaniye**, İstanbul, 1334 (1916).

Elton, G.R., **The Practice of History**, Collins-Fontana 1975.

Erinç, S-Öngör, S., **Ülkeler Coğrafyası (Ülkeler, İnsanlar ve Sorunları)**, MEB Basımevi, İstanbul, 1982.

Evren, Kenan, **12 Eylül İle İlgili Hâtıralarım....**

Fancher, R. E., **Ruhbilimin Öncüleri**, çev. A. Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1990.

Ferro, Marc, **The Use and Abuse of History on How the Past in Taught**, Routledge-Kegan Paul, London-Boston, 1984.

Fındıkoğlu, Z. F., **Karl Marx ve Sistemi**, Ötüken Yay., İstanbul 1977.

Fisher, David Hackett, **Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought**, Harper Books, Harper-Row, Publishers, New York, 1970.

Flyn, Thomas R., **Sartre, Foucault and Historical Reason. Toward an Existentialist Theory of History**, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1997.

Frykenberg, Robert Eric, **History and Belief. The Foundations of Historical Understanding**, W. B. Publishing Company, The Institute for Advanced Christian Studies, Michigan-Cambridge, 1996.

Gardiner, Patrick, **The Nature of Historical Explanation**, Oxford University Pres, London, 1955.

Geyl, Pieter, **Debates with Historians**, Meridian Books, The World Publishing Comp., New York, 1964.

Gökberk, Macit, **Kant İle Herder'in Tarih Anlayışları**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1997.

Gökbilgin, M. Tayyip, **Osmanlılarda Paleografya ve Diplomatik İlmi**, İstanbul, 1979.

Gustavson, Carl G., **A Preface to History**, McGraw-Hill Book Company, inc., London-New York, 1955.

Gustavson, Carl G., **The Mansion of History**, McGraw-Hill Book Company, inc., London-New York, 1976.

Halkın, Leon-E., **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çev: A. Bahaddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1989.

Handlin, Oscar, **Truth in History**, Harvard Universty Press, Cambridge Mass., London, 1981.

Harris, George, **The Origins of Comunism in Turkey**, Hoover Institati-ons Publications, Stanford-California, 1967.

Hassan, Ümit, **İbn-i Haldunun Metodu ve Siyaset Teorisi**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1977.

Hegel, G.W.F., **The Philosophy of History**, Dover Publications, inc., New York, 1956.

Heilbroner, Robert L., **The Future as History**, Grove Press, INC, New York, 1961.

Heller, L. George, **Comminicational Analysis and Methodology for Historians**, New York Universty Press, New York 1972.

Hexter, J. H., **On Historians. Reapprairal of Some of the Makers of Modern History**, Harward University Pres, Cambridge, Mass., 1979.

Hobsbawn, Eric, **Tarih Üzerine**, Çev: O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.

Hughes, H. Stuart, "Historian and the Social Scientist", A. V. Riasanovsky-B. Riznik (Eds.), **Generalizations in Historical Writing**, Universitiy of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1963.

İggers, Georg, C., **New Directions in European Historiography**, Wesleyan University Press, Middle town-Connecticat, 1975.

İlhan, Suat, **Dünya Yeniden Kuruluyor: Jeopolitik ve Jeokültür Tartışmaları**, Ötüken Yay., İstanbul, 1999.

İlhan, Suat, **Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği**, İstanbul, 1993.

Johnson, R.-Mc Lennon, G.- Schwarz, B.- Sutton, D. (Eds.), **Making History. Studies in History Writing and Politics**, University of Minnesota Press-Minneapolis 1982.

Johnson, Henry LLD., **Teaching of History. In Elementery and Secondary Scholls With Applications to Allied Studies**, New York-The Macmillan Company, 1940.

Kafesoğlu, İbrahim, **Tarih Metodu**, (Ders notları, teksir), İstanbul 1972.

Kaptan, Saim, **Bilimsel Araştırma Teknikleri**, Ankara 1983.

Karan, Niyazi, **Araştırmalarda Rapor Hazırlama Yöntemi. Kavramlar, İlkeler, Teknikler**, Ankara 1979.

Kösemihal, N. Şuzi, "Sosyolojide Yöntem", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 21-22.

Kurtkan, Amiran, **Genel Sosyoloji**, İktisat Fakültesi Yay., 2. baskı, İstanbul 1976.

Kütükoğlu, Mübahat S., **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul 1995.

Kütükoğlu Mübahat, **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1994.

Lacoste, Yves, **Ibn Haldun. The Birth of History and the Past of Third World**, The Thetford Press Ltd., London, 1984.

Langlois, Ch. V.-Seignobos, Ch., **Tarih Tetkiklerine Giriş**, Çev: Galip Ataç, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1937.

Lenis, John, **The Life and Teaching of Karl Marx**; Lawrence and Wishart, London 1965.

Lewis, Bernard, **History. Remembered, Recovered, Invented**, A Touch Stone Book, Simon & Schuster, Inc., London, New York-Tokyo, 1987.

Mannheim, Karl, **Essay on Sociology and Social Psychology**, Rautledge and Kegan Paul Ltd. London 1966.

Mengüşoğlu, Takiyettin, **Felsefeye Giriş**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.

Momigliano, A. D., **Stadies in Historiography**, Weidenfeld and Nicolson, London 1966.

Morris, Charles G., **Psychology An İntroduction**, Prentice Hall inc., New Jersey, 1996.

Mowatt, Edward L., "Marx, Marxism and Alienation in History", **Reason and History Or Only a History of Reason?**, Ed. Philip Windsor, The University of Michigan Press, 1990.

Mülayim, Selçuk, **Sanat Tarihi Metodu**, Anadolu Sanat Yay., I, İstanbul, 1983.

Or, Oktay, **Araştırma El Kitabı 1**, Akademik Yayınlar, İstanbul 1973.

Özey, Ramazan, **Dünya ve Ülkeler Coğrafyası**, Marifet Yay., İstanbul, 1997.

Özey, Ramazan, **Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye**, Marifet Yay., İstanbul, 1988.

Özlem, Doğan, **Tarih Felsefesi**, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1994.

Pamukçu, Mahir-Dilmen, Sabri, **Araştırma ve Bilimsel Yayınlarda Temel İlkeler**, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1967.

Riasanovsky, Alexander V. – Riznik, Barnes (Eds.), **Generalizations in Historical Writing**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1963.

Riebel, John P., **How to Write Reports, Papers, Theses, Articles**, Arco-New York 1975.

Russel, Bertrand, **The Problems of Philosophy**, Oxford University Pres, 1989.

Said, Edward, **Oryantalizm (Doğubilim). Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yay., İstanbul 1982.

Seyitoğlu, Halil, **Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı**, Güzem Yay., Ankara 1983.

Simith, Page, **The Historian and History**, New York-Alfred A. Knopf Inc., 1964.

Stern, Fritz (Ed.), **The Varieties of History. From Voltaire to the Present**, Vitage Books, New York, 1973. Volter'den başlayıp günümüze kadar yaşayan tarihçilerin görüşlerini ihtiva ediyor.

Şencan, Hüner, **İşletmeciler ve İktisatçılar İçin Rapor Yazımı: Tez-Araştırma-Rapor-İş Mektubu-Dilekçe-Tutanak**, İstanbul 1995.

Thaden, Edward C., **The Raise of Historicism in Russia**, American University Studies, New York-Washington DC.-Berlin-Paris 1999.

Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetleri**, Ankara, 1967.

Truabian, Kate L., **A Manual for Writers of Term Papers, Theses and Dissertations**, Third ed.; The University of Chicago Press, Chicago-London 1972.

Togan, A. Zeki V., **Tarihte Usul**, İstanbul 1972.

Turan, Osman, **12 Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941.

Tütengil, Cavit Orhan, **Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod**, İktisat Fak.Yay, İstanbul 1973.

Wallerstein, I., **Jeopolitik ve Jeokültür**, çev. M. Özel, İstanbul, 1993.

EKLER

SEÇİLMİŞ TÜRK DÜNYASI BİBLİYOGRAFYASI

Türk tarihi ve kültürü üzerinde araştırma yapan Yüksek Lisans ve Doktora öğrencileri için seçilmiş Türk Dünyası Bibliyografyası aşağıdaki şekilde verilmiştir.

TÜRKİSTAN TARİHİNİN KAYNAKLARI

A. Timur Ve Oğulları Devri Kaynakları

1- Nizâm-u'd-din Şamî, **Zafernâme** (Farsça). Timur'un seferlerinin tarihidir. F. Tauer tarafından 1932'de Prag'da neşredilmiştir. Bu eser 1949'da Necati Lugal tarafından tercüme edilmiştir. TTK tarafından da basılmıştır.

Şaraf-u'd-din Ali Yezdi, **Zafernâme** (Farsça). Orta Asya Türk tarihi için önemli bir kaynaktır. Bu eser, Mevlevî Mumammed İlâhdât tarafından neşredilmiştir. İstanbul'daki nüshaları Fatih Kütüphanesi Nr. 4425 ile Bayezid Devlet Kütüphanesi Nr. 4977'de bulunmaktadır.

Abd-u'llah bn Lutf-u'llah al Xavafi Hafız Abru, **Mecmû'd-i Hafız-ı Abru** (Farsça). Bir cihan tarihidir. Üç kitap halinde hazırlanan bu eserde, a- Reşideddin'in Cami'ut-tevarih'inden alınan Moğollar, Gazneliler, Selçuklular, Herzmşahlar, Salguriler, Oğuz Han Destanı, Çin, Beni İsrail ve Hindistan tarihi verilmiştir. b- Timur ve Timurîler devri tarihi, c- Nizameddin Şamî'nin Zafernâme'sinden nakiller vardır. Bu eserin İstanbul'daki nüshaları Damat İbrahim Paşa K. Nr. 919 ve Topkapı sarayı Bağdat Köşkü Nr. 282'de bulunmaktadır.

Aynı müellif: **Zubdat-u Tavarih-i Baysungurî** (Farsça). Bir cihan tarihidir. Bu eserde ilk çağ ve İran, Peygamber ve Dört Halife devri, İslâm ve Türk hanedanları tarihi verilmiştir. Bu eserin Türkiye'deki nüshaları Fatih Kütüphanesi nr. 4431 ile Topkapı Sarayı Hazine kısmı Nrl. 1653 ve 1659. bulunmaktadır. Bu eserin . ve II. Kısımları W. Barthold ve C.A. Storey tarafından neşredilmiştir.

Giyas-u'd-din Ali bn Cemâl-u'l-İslâm, **Ruznâ-gazavat-ı Hindistan** (F), Timur'un Hindistan seferi hakkında önemli bir eserdir. Eserin tek nüshası 1915'de Petersbur'da L. Zimin tarafından neşredilmiştir.

Şihab-u'din Muhammed Münşî, **Feht-i Vilâyât- Şamu arûm** (F), Bu eser Timur'un Önasya seferlerinin tarihidir. "Zafernâme-i Muhammed Munşî" adını da taşır. Bu eserin yazması 1917'de Margilan şehrinde bulunmuş ve W. Barthold tarafından aynı sene neşredilmiştir.

Tac Salmânî, **Tarih-i Temûrî** (F). Timur devri tarihi olan bu eserin yazma nüshaları Lala İsmail Efendi K.'de Nr. 304, Ayasofya Kütüphanesi Nr. 3028 ve 3029, Fatih Kütüphanesi Nr. 4305'de bulunmaktadır.

Ahmad bn Havandşah al-Huseynî, **Zafernâme** (F). Timur'un vefatına kadar ki olayların tarihini veren kıymetli bir eserdir. Yegâne nüshası Fatih Kütüphanesi Nr. 4429'da bulunmaktadır.

Uluğbek, **Tarih-i arba'-i uluş** (Şacarât-u'l-atrak). Uluğbek'in bu kıymetli eseri 1838'de "The shajarat ul-Atak" adı ile İngilizceye tercüme British Museum. Add 26190 ve Or. 8106'da esas nüshaları bulunmaktadır.

10- Ahmad bn Muhammed bn Arabşah al-Dimaşqi, **'Aca'ib-u P-maq-dûr fi axbar-i temûr** (Arapça). Lâtince, İngilizce ve Türkçeye tercüme edilen bu eser Timur devri tarihini veren önemli bir kaynaktır.

Kamâl-u'd-din Abd-u rezzak as-Samarkandî, **Matla'-u's-sa'dayn va Macma'-u l-bahrayn** (F). 1304 yılından Hüseyin Baykara döneminin sonuna kadar olan devrin tarihini ihtiva eder. Yazmaları İstanbul Esad Efendi Nr. 2125, Fatih Kütüphanesi Nr. 431 ve Edirne'de Sultan Selim Camii Kütüphanesinde 1492 numaralarda bulunmaktadır.

Mirxond, **Ravza-u'ş-şafa** (F). Ali Şir Nevâî namına yazılmış bir umumi tarihtir. 1475 yılına kadar olan Timurlular tarihini ihtiva eder. 7 cilt halinde bulunan eser 1804'de Bombay'da basılmıştır.

B. Özbek Hanları İle İlgili Kaynaklar

Mas'ûd Kuhistanî, **Tarih-i Abu'l Hayr Hani** (F). Özbek Hanlığı'nın kurucusu olan Abulhayr Han'ın hayatını (1402-1486) anlatan bir eserdir. Bu eserin

iki nüshası vardır, biri Petersburg Üniversitesi Farsça Yazmalar Bölümünde 852 numaradaa, diğeri ise British Museum Rieu, Catal. Pers, I. 103 numaradadır.

Şiybânî-nâme (Türkçe). Müellifi meçhul olan bu eser 1503'de yazılan ve 1849'da İ. Berezin tarafından Kazan'da neşredilmiştir. İlk Özbek Hanları devrini anlatan bir eserdir.

Muhammed Salih, Şiybânî nâme (T). Şeybânî Han'ın hayatını anlatan manzum bir eserdir. A. Wambery 1885'de Viyana'da, A. Samoyloviç 1908'de Petersburg'da neşredilen bu eser önemli bir kaynaktır.

Fatn-nâme. Muhammed Şeybânî Han'ın seferlerini anlatan bu önemli eserin müellifi meçhul olup, tek nüshası Semerkend'da Viyatkın kütüphanesinde bulunmaktadır.

Fazl-u'llah bn Ruzbahan al-İsfahanî, Mihmannâme-i Buhara. M. Şeybânî han'ın Kazak Hanlarına karşı 1508 yılında yaptığı seferi anlatır. Eserin yazma nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi 3431 numarada bulunmaktadır.

Tavarih-i Güzide yahut Nusret-nâme (Türkçe). Özbek Hanları tarihi olan bu eserin iki nüshası Petersburg şarkiyat Enstitüsü 590 Nr.'da ve British Museum'da türkçe yazmalar kataloğunda bulunmaktadır.

Abd-u'llah bn Muhammed bn Ali Naş-rullahi, Zubdet-ü'l-âsâr (T). Çağatay Türkçesinde yazılmış bir dünya tarihidir. Son kısımları timurlular ve Özbekler devrini ihtiva etmektedir. Yazma nüshası Semerkand'da Viyatkın kütüphanesinde bulunmaktadır.

Zayn-u'd-din Muhammed Vasıfî, Badayi-u'l-va qayı (T). Son Timurlular ve Özbek Hanları zamanında Herat ve Maverâünnehir'de içtima ve kültürel hayatı anlatan bu önemli eserin yazma nüshası Petersburg Şarkiyat Enstitüsü'nde bulunmaktadır.

Hafız Tanış Buharî, Abd-u'llah-nâme yahut Şaraf-nâme-i şâhî (F). II. Abdullah Han'ın 1587 yılına kadar olan saltanat devrini anlatan bu eserin bir nüshası Petersburg Şarkiyat Enstitüsü'nde 574 numarada ve bir nüshası da prof. İsmail Hikmet Ertaylan'ın hususî kütüphanesinde bulunmaktadır.

Mahmud bn Amir Vali, Bahr-u'l-asrâr fi manqib-i'l-axyâr (F). Bir dünya tarihi olan bu eserde Türkler, Moğollar devrinde kurulan devletlerin ve hanedanların tarihleri yer almaktadır.

Ahund Molla Şeref-u'd-din A'lam bn Nur-u'd-din Rahim, **Tarih-i Rahimî** (F). Timur'un ölümünden 1646 yılına kadar cereyan eden orta Asya Türk tarihinin olaylarını kronolojik bir şekilde izah eden bu önemli eser 1913'de Taşkent'te neşredilmiştir.

Mir Salih Siyahgürdi, **Subhanquli-nâme** (F). 1680-1702 yılları arasında devrin olaylarını anlatan kaynaktır. A.A. Semenov'un kütüphanesinde bulunan elyazması henüz neşredilmemiştir.

Mir Muhammed Amin bn Mirza Zaman-i Buharî, **Tarih-i Subhanquli Xani**. 1680-1702 yıllarında saltanat süren Subhankulu Han devrini anlatan bu eser Paris Biblioteque National'de Farsça yazmalar bölümünde 1548 numara, Taşkent ve Kabil kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Mir Muhammed Amin Buharî, **Tarih-i Uay-du'llah Hani** (T). Buhara hükümdarı Ubeydullah Han'ın 1702-1711 yılları arasındaki saltanat devrini anlatan bu eser 1888'de Almanca olarak neşredilmiştir.

Muhammed Yusuf Munşi bn hoca Baxa balhi, **Tarih-i Muqim Xani** (F). Subhankuli Han'ın Belh valisi olan oğlu Mukim Han namına yazılan bu eser başlangıcından o tarihe kadar olan Özbek hanları tarihini ihtiva eder. 1824'de Petersburg'da Fransızca olarak neşredilmiştir.

Hacı Mir Muhammed Salim, **Silsilat-u 's-salatin** (F).

1711'e kadar Özbek Hanları tarihini anlatan bu eserin yazması Cambridge'de Bodlean kütüphanesinde bulunmaktadır.

Mir Muhammed vefa Karminagi, **Tarih-i Rahimhani** (F).

Hive'de Mangı sülâlesinin kurucusu Rahim Han'ın tarihidir ve 1722-1759 tarihleri arasını ihtiva eder. Yazmaları Taşkent ve Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Nr.c. 581 b'de bulunmaktadır. Önemli bir kaynaktır.

Zayn-u'd-din Muhammed Amin Kaşgari, **Durar-u'l-akâbir** (F).

Mangıt sülâlesinden şah Murad Zamanında 1776'da kaleme alınmış olan bu eser umumi bir İslâm ve Özbekler tarihidir. Yazma nüshası Buhâra'da özel bir kütüphanedir. Bk., V. Barthold, Otçed o Komandirovke v Turkestansky kray v 1920 ve Bulletin de l'Academie des Sciences de Leningrad, 1921 adlı eserinde bu eser hakkında geniş bilgi verir.

Muhammed Şerif bn Muhammed Taxi Buhâri, **Tac-u-t-tavârih** (F). 1801 yılında Buhâra Emiri haydar namına yazılmış mufassal Mangıt sülalesi tarihi olan bu eser, Buhâra'da hususi bir kütüphanede bulunmaktadır. Prof.Z.V. Togan, Nekotoriye danniyе po istorii Fergani 18. stolet'ya taşkent 1915'de yazdığı eserde bu kaynak hakkında bilgi vermiştir.

32-Atabek Qazi Andicânî, **Mir'at-u l'futuh** (F).

Umumi bir İslâm ve Maverâünnehir tarihi olan bu eserde bilhassa Fergane bölgesi hakkında 1765'e kadar bilgi verilmektedir. İki nüshası bulunana eser hakkında Barthold ve L. Zimin geniş bilgi vermiştir.

33-Müellifi meçhul, **Târih-i Emir Ma'sûm**.

Bu eserin müellifi Buhara'da yaşamış olmasına rağmen adı ve ölüm tarihi bilinmiyor.Eseri, Buhara'da Mang emirlerinden Mir Ma'sûm Şâh Murâd (1785-1800) devrinin olaylarını ihtiva etmektedir. Bu kitap hakkında Storey Pl. II. 382 (nr. 514); Semenov: Ukazatel Persidkoy Literaturi po istoriyi Uzbekov v Sredney Aziyi, Taşkent 1926, 17; Togan: Tarihte Usûl, 238 (nr. 308).

34-Molla Edâ, **Tarih-i Hanân-ı Buhâra** (T).

Mollo Edâ Buhara'da 1785-1800 tarihleri arasında yaşamış olmasına rağmen hayatıyla alâkalı fazla bilgi bulunmamaktadır. Eseri Emir Ma'sûm Şâh Murâd 1783-1800 saltanat yılları arasındaki olayları anlatmaktadır ve Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Bilgi için bk. Togan, tarihte Usûl, 238 (nr. 311); Barthold: zapa. Vost otd. XV. 217.

35-Mirzâ Sang Muhammed Bedahşî, **Tarih-i Bedahşah** (F).

Mirza sang Muhammed Bedahşi Buhara'da yaşamıştır. Hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur ve ölüm tarihi belli değildir. Eser 1658-1809 tarihleri arasındaki Buhara olaylarını anlatır. Esere XX. yüzyılın başında Molla Fadl Beg Uşi tarafından zeyl yazılmıştır. Eser hakkında Storey, Pl II. (nr. 516); Semenov:Kurzer Abdiss, 9; Semenov: Ukazatel 11; Togan, Tarihte Usûl, 238, (nr.310).

36-Mirza Hüseyin, **Mahâzinü't-takvâ fi târih-i Buhâra**.

Mirza Hüseyin, Buhara emirlerinden, emir Ma'sûm Şah Murâd (1785-1800) oğludur. Eserini XIX. asrın 30'lu yıllarında yazmıştır. Mangıt sülâlesi

hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Eser hakkında, Storey, PI. II 385 (nr. 523); Semenov: 101 (bk. Semenov kurzer Abriss s. 8).

37-Muhammed Şerif ve İbâdullah, **Mültakatü'l-Tevârih.**

Bu iki müellifin hayatı hakkında bilgimiz yoktur. Buhâra emirlerinden Emir Ma'sûm Şâh Murâd (1785-1800) ve Emir Haydâr (1800-1826) zamanlarını anlatan Mangıtların kıymetli bir tarihidir. Elyazması olan bu eser özel bir kitaplıkta bulunmaktadır Eser hakkında bilgi için, Storey: PI. II 384 (nr. 520); semenov: Ukazatel. 26; Validov: Nekotorie donnie po ist Fergan v XVIII stoleti ya 8Prot. Turk. Kruzhka Iyubit Evkhe ologii god XX, vyp 2), 26.

38-Muhammed Şerif b. Muhammed Nakî, **Tâcü't-Tevârih.**

Muhammed Şerif b. Muhammed Nakî eserini Buhara Emiri Emir Haydar'ın emri üzerine 1801 yılında kaleme almıştır. Buhara'da yaşamış bir tarihçidir. Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmadığı gibi ölüm tarihini de bilmemekteyiz. Eser Emir Haydar (1800-1826) zamanındaki Asrahanlılar ve Mangıtların tarihini ihtiva eder. Elyazması olan bu eser Buhara'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey, PI. II 382 (nr. 515); Semenov, Buhara 10; Togan, Tarihte Usûl 238 (nr. 309) bilgi verilmektedir.

39-Müellifi Meçhul, **Feth-nâme-i Haydârî veya Haydâr-nâme.**

Müellifin şair olduğunu biliyoruz. Hayatı ve ölüm tarihi hakkında bilgilim yoktur. Buhara emirlerinden Emir Haydâr'ın (1826-1860) kahramanlıklarını anlatan manzûm bir tarihtir. Haydâr Han'ın 1799-1826 yıllarında Hokand'a karşı giriştiği mücadeleleri tafsilatlı olarak anlatır. Elyazması olan eser Hokand'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi için, Storey, PI. II 384 (nr. 519); Semenov, Ukazatel 22; Validov, Vostoçnoye rukopisi v Fergansky oblasti (Zapiski, Vost. İmp. Russ. Arkheol, Obşçestva xxıı) 304.

40-Muhammed Ya'kûb Buhârî, **Mangıt Tarihi.**

Muhammed Ya'kûb Buhârî, Buhara'da yaşamıştır, eserini 1828 yılında kaleme almıştır. Buhara emirlerinden Emir Nasrullâh'ın zamanındaki (1827-1860) Mangıtlar tarihini yazmıştır. Eser elyazması olup, Buhara'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey, PI. II 384 (nr. 521); Semenov, Ukazatel; Barthold, O Nekot, Vost, rukop, in Aziat. Sborn, 1919, 925-926.

41-Muhammed Ya'kûb, Gülşenü'l-Mülûk.

Muhammed Ya'kûb Buhara'da yaşamıştır. 1860 yılında ölmüştür. Hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Eser Peygamber zamanından Buhara emirlerinden Emir Nasrullah Han'a kadar (1827-1860) olan devir ile Doğu Türkistan tarihini de içine almaktadır. Eserin Şeybânîler, Astrahanlar ve Mangıtlardan bahseden kısımları özel ehemmiyet taşımaktadır. Eser, XIX. asrın ortalarında yazılmış olup Taşkent ve Buhara kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey, PI II. 384-85 (nr. 522); Semenov, Kurzer Abriss 8 ve Ukazatel 23; Barthold, Otçet o komandirovke v Turkestan 54-55.

42- Mirzâ Sâdık Münşî, Tarih-i Selâtin-i Mangıtyye.

Eser, Mangıt sülalesinin kıymetli bir tarihidir. Buhara'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey, PI II. 383 (nr.518); Semenov, Ukazatel., 17; Semenov, Buhara, 8 (nr. 19).

43- Mirzâ Sâdık Münşî, Dakma-i Şâhân.

Bu eserde Buhara emiri Emir Haydar devrinin (1800-1826) olaylarını ihtiva eden kronolojik manzûm bir eserdir. Elyazma nüshası A.A. Semenov'un Taşkent'teki özel kütüphanesindedir. Eser hakkında, Storey, PI II. 383 (nr.518); Semenov, Buhara 8 (nr. 19).

44- Mirzâ Sâdık Münşî, Haydâr-Nâme.

Müelligin bu eseri de Buhara hükümdarı Emir Haydar hakkında olup el yazması Leningrad Asya müzesinde bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey ve Semenov ilgili eserlerinde bilgi vermektedir.

45-Târih-i Sultan Seyyid Emir Nasrullâh (veya Târih-i Sultânî).

Mangıt sülalesinden Emir Nasrullah Han zamanında kaleme alınan ve o devrin olaylarını kaleme alınan bu eserin müellifi bilinmemektedir. Eser hakkında, Storey PI II. 385 (nr. 524) ve Semenov, Ukazatel, (12), 82.

46-Mirza Şems veya Mirzâ Yusuf Buhârî, Beyân-ı ba'z-i Havâdisât-ı Buhâra ve Hokand ve Kaşgar.

Babası Mirza Yusuf Emir Haydar'ın kâtibi olan müellif 1804 yılında Buhara'da doğmuştur. Babası Yakub da devlet hizmetinde idi. Kızkardeşi Emir Haydar'ın oğlu Mir Hüseyin ile evliydi. Bundan dolayı müellif Buhâra devlet

ricali ile rahatça ilişki kurmuş, daha sonra Nasrullah Han'ın hizmetine girmişti. Fakat, Nasrullah Han'dan korktuğu için Hokand hükümdarı Mehmed Ali Han'a sığınmak mecburiyetinde kalmış, bilâhîre Buhâra'ya dönerek tüccarlığa başlamıştır. 1845-1860 yılında İstanbul yoluyla hacca gitmiştir. Dönüşünde Orenburg Valisi V.V. Grigoryev'in hizmetinde çalıştı. Bu valinin Buhara ve Kaşgar ülkelerindeki vazife yıllarını ihtiva eden hâtıratını kaleme aldı. Ayrıca yukarıda zikredilen eseri ile Buhâra, Hokand ve Kaşgar'ın 1740'da Avşar beyi Nadir Şah'ın Maveraünnehir'e yaptığı seferden başlayarak Emir Nasrullah zamanına kadar cereyan eden olayları anlatmıştır. Eser Farsça olup, nüshası V.V. Grigoryev'in kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eser Kazan Üniversitesi tarafından 1861'de basılmıştır. Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Storey, PI II. 386 (nr. 525).

47-Sadrüddîn Aynî, **Emîrân Mangıtıyye**.

Müellif XX.asır ediplerindendir. Hayatı hakkında fazlaca bilgimiz yoktur. Müellif bu eserinde Mangıt emirlerinden bilhassa XIX. asır ile Buhâra inkılâbından ve Buhâra'daki Bolşevik ihtilâlinde bahsetmektedir. Eser 1923'te basılmıştır. Bilgi için bk., Z.V. Togan, Tarihte Usûl, 238 (nr. 312)

48-Mir Abdulkerim Buhârî, **Ahval-i Kâbil ve Buhâra ve Hiyve ve Hokand**.

Mir Abdulkerim 1804 yılında kâhya olarak Rusya neznindeki Buhara elçisinin yanına tayin edilmiştir. Bu vazifesinin tamamladıktan sonra 1807'den itibaren Buhara'dan Rusya ve İstanbul'a giden elçilere refakat etmiştir. Müellif eserinde 1747'de Ahmed Şah Dürrâni'nin Afgan tant'ına geçişinden başlayıp 1818 yılına kadar Orta Asya'nın tarihi gelişmelerini anlatır. Farsça olan bu eser kıymetli olup 1876'da Fransızca olarak neşredilmiştir. Eser hakkında bilgi için bk., Storey PI. II. 382-83 (nr. 517); Togan, Tarihte Usûl, 238 (nr.313).

49-Mirzâ Aziz b. Muhammed Rızâ Margilâni, **Târih-i Azizi**.

Mirzâ Aziz Hokand Hanlığı hizmetinde çalışmış olup, Hokand hükümdarlarından Muhammed Ali (1821-1842), Şîr Ali (1842-1845), Hudayâr Han (1845-1858), Molla Murad Han (1858-1862) devirlerini ihtiva eden kıymetli bir Hokand tarihidir. Eser, üç bölümden oluşup birinci bölümde Orta Asya'da Moğol ve Türk devletleri, ikinci bölümde Fegâna, yâni Hokand tarihini, üçüncü kısımda Margilan şehrinin tarihi anlatılmıştır. Farsça olan eserin el-

yazması Margilan'da özel bir kütüphanede olup, eser hakkında, Storey, Pl. II. 390 (nr. 534); Semenov, Ukazatel 13; Togan, Tarihte Usûl, 239 (nr. 317) bilgi verilmektedir.

50-Molla Mirzâ Alim b. Molla Rahim Taşkendî, Ensâbü's-selâtin ve Tevârîhü'l-havâkin.

Müellif Fergana'da yaşamış bir tarihçi olmakla birlikte hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Eseri kıymetli olup Hokand Hanlığı'nın 1876 yılında Ruslar tarafından işgal ve ilhâkına kadar geçen süreyi ihtiva eder. Farsça olan bu eser Buhâra'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında , Storey Pl. II. 391 (nr. 539); Semenov, Kurzer Abriss. 9 ve Ukazatel 9; Togan, Tarihte Usûl, 240 (nr. 322) bilgi vermektedir.

51-Molla Muhammed Şagâvul, Hadîkatü'l-Hadâyık.

Yarkent şehrini idare eden Yakub Bey namına yazılan bu eser, Hokand Hanlığı'nın tarihi olup, Hokand hanlarından Muhammed Ali Han devrinin (1822-1842) olaylarını anlatır. Farsça olan eser Buhâra'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi, Storey, Pl. II 391 (nr. 537); Semenov, Ukazatel, 17; Togan, tarihte Usûl, 240 (nr.320) verilmektedir.

52-Hoca Hâkim Han Töre b. Ma'sûm Han, Müntehâbü't-Tevârih.

Hoca Hâkim Han Töre, Hokand hanlarından Muhammed Ömer Han zamanında (1809-1822) Şeyhü'l İslâmlık vazifesi görmüştür. Hayatı hakkında bilgimiz yoktur. Eser, Muhammed Ömer Han zamanında yazılmış bir Hokand Hanlığı tarihidir. Eserin ilk kısmı kısa olarak Hz. Muhammed devrini ve müellif tarafından yazılan hâltercümesini içine alır. Daha sonraki kısımlar Hokand hanlarından Muhammed Ömer Han devri ve Atalık Han'ın (1843) ölümüne kadar Fergana tarihidir. Eser Farsça olup Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir nüshası da vardır. A.A. Semenov tarafından Farsça nüshanın Çağatay nüshası ile karşılaştırılması yapılmıştır. Elyazması Semenov'un özel kütüphanesinde olup, basımları, Leningrad, Taşkent ve Fergana'da bulunmaktadır. Eser hakkında: Storey, Pl. II 388-89 (nr. 531); Semenov, Ukazatel. 27; Togan, Tarihte Usûl, 239 (nr.314) bilgi verilmektedir.

53-Molla İvâz Muhammed b. Molla Rûzî Sûfî Attar, Tuhfetü't-Tevârih-i Hani.

Molla İvâz Muhammed, Fergana'da yaşamış bir tarihçidir. Ölüm tarihi bilinmemektedir. 1821-1866 yıllarındaki Hokand Hakanlığı'ndaki olayları gözleriyle şahit olmuştur. Fergana'nın 1866 yılına kadar olan tarihini ihtiva eder, Hokand Hanlarından Muhammed Ali Han (1821-1842), Şîr-Ali Han (1842-1845) ve Hüdâyâr Han (1845-1858) zamanlarını, başka kaynaklarda görülme-yen bir şekilde kendi müşahadeleri ve vesikalar ile tasvîr edilmiştir. Eser Farsça olup iki cilttir. İkinci cildine umumi tarih olarak Cihan-nâme adı verilmiştir. Nüshaları Leningrad Asya müzesi kütüphanesinde ve Margilan'da bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey, PI. II. 390 (nr. 535), Semenov, Kurzer Abriss, 9, Z.V. Togan, Tarihte Usûl, 239 (nr.318); Barthold, Zap. Vost. Otd. XV. 272.

54- Abdülğafûr, *Zafernâme-i Hüdâyâr Han*.

Hokand Hanlığı zamanında şair ve tarihçidir. Hayatı hakkında bilgimiz yoktur. Hokand hanlarından Hüdâyâr Han'ın hayatını anlatan manzum bir eserdir. Hüdâyâr Han'ın birinci defa tahta geçtiği (1845-1858) devirden bahseder. Eser Taşkent umumi kütüphanesinde bulunmakta olup numarası bilinmemektedir. Eser hakkında, Storey, PI. II. 389 (nr. 533), Semenov, Ukazatel, 21; Barthold, Otçet o komandivovte v Turkestan, Agust, Dekarbr g, R.A. Nauk, 29, 1921, 55-56.

55- Atabeg Kadı Andicâni, *Mirâtü'l Fütûh*.

Hokand Hanlığı zamanında yaşamış bir tarihçidir. Ölüm tarihi ve hayatı hakkında bilgi yoktur. Eserinde Umûmi İslâm ve Maverâünnehir tarihi ile birlikte Hokand Hanlığı'nın 1861 yılına kadar olan tarihi hakkında bilgi vermektedir. Farsça olan eser Buhara'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında, Storey, PI. II. 389 (nr. 532), Semenov, Kurzer Abriss, 25; Barthold, Otset O Konamndirovke v Turkestan (Zap., Vost, Otd. İmp Russ, Ark.) XV. 273.

56- Molla Ali Karî Kunduzî, *Tevârih-i Manzûme*.

1866 yılında ölen müellif şair ve tarihçidir. Hokand hanlarından Muhammed Ömer Han'ın (1809-1822) ölümünden 1863-1866 yılları arasında hükümdarlık yapan Seyyid Sultan Han'a kadar olan devrin tarihini yazmıştır. Farsça olan eser Fergana'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında, bilgi için Storey, PI. II. 390 (nr. 536), Semenov, Ukazatel 15; Z.V. Togan, Tarihte Usûl, 240 (nr.319).

57- Molla Niyaz Muhammed b. Molla Aşûr Muhammed Hokandî, **Tarih-i Şâh-ruh (veya Tevârih-i Şâh-ruhiye)**.

Hokand hanları ailesine mensub olan müellif 1878’de ölümüne kadar tarihçi olarak ülkesine hizmet etmiştir. Eserinde Özbek sülâlesinin kuruluşundan 1700-1872 arası Hokand Hanlığı tarihini anlatmaktadır. Eser Farsça olup, 1900 yılında Mirzâ Yâdigâr Ahsiketi tarafından bir zeyli yazılmıştır. Leningrad Asya müzesinde bulunan bu eser 1885’de N.N. Pantusov tarafından Kazan’da neşredilmiştir. Eser hakkında bilgi için, Storey, Pl. II. 301 (nr. 538), *Melanges asiatiques* IX, 385; Semenov, *Ukazatel* 13; Z.V. Togan, *Tarihte Usûl*, 240 (nr. 321).

58- Şevkî, **Tarih-i Şevkî**.

Ferganalı bir şair olmasına rağmen tarihle de meşgul olan Şevkî, eserinde Hokand Hanlığının son zamanlarını ve Fergana Vadisinin 1876’da Ruslar tarafından zapt ve ilhakını eserinde anlatır. Farsça olan eserin yazma nüshası Buha-ra’da özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi için, Storey, Pl. II. 392 (nr. 540), Semenov, *Ukazatel*, 13; Z.V. Togan, *Tarihte Usûl*, 240 (nr.323).

59- Muhammed Tâkî Han, **Tarih-i Mâverâünnehr**.

“Genc-i Dâniş” adlı ansiklopedinin de yazarı olan müellif eserinde devri ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Farsça olan eserinde bilhassa yer isimlerinin açıklamaları önemlidir. Eser, 1892’de Bombay’da neşredilmiş, ansiklopedi olan Genc-i Dâniş ise 1887’de Tahran’da basılmıştır. Eser hakkında bilgi için, Storey, Pl. II. 386 (nr. 527), *Asafiye*, I. 230 (nr. 527); Storey, Pl. II. 242 (nr. 3). Bk. Browne, *Literary History of Persia*, IV. 456-57.

60- Muhammed Rıza Âgehî, **Riyâzü’l-devle**.

Müellifin bu eseri beş ciltlik bir Hive tarihi olup, bilhassa Allah Kulu Han devrini geniş bir şekilde anlatmaktadır. Türkçe olan eser, İstanbul Üniv. Ktb. Nr. TY. 82’de bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi için Z.V. Togan, *Tarihte Usûl*, 242 (nr. 324).

61- Muhammed Rıza Âgehî, **Zübdetü’t-tevârih**.

Eser Rahim Kulu Han devrini (1842-1845) tafsîlâtlı bir şekilde anlatır. Türkçe olan eser İstanbul Üniv. Ktp. Nr. TY. 82’de bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi için Z.V. Togan, *Tarihte Usûl*, 242 (nr. 324).

62- Muhammed Rıza Âgehî, **Camiü'l-Vukûatı's-Sultâniye**.

Müellif bu eserinde Hive hanlarından Muhammed Emîn Han devrinin (1845-1855) olaylarını anlatır. Elyazması Leningrad Şarkiyat Enstitüsü kütüphanesi nr. 562'dedir. Eser hakkında bilgi için Z.V. Togan, Tarihî Usûl, 242 (nr.324).

63- Muhammed Rıza Âgehî, **Gülşen-i İkbâl**.

Müellif bu eserinde 1856-1865 yılları arasında hükümdarlık yapan Seyyid Muhammed Han devrini yazmıştır. Bu eser Leningrad Şarkiyat Enst. Ktp. B. 1862, nr.561'dedir. Eser hakkında bilgi için Z.V. Togan, Tarihî Usûl, 242 (nr.324).

64- Muhammed Rıza Âgehî, **Şâhid-i İkbâl**.

Müellif bu eserinde 1865 yılında Hive tahtına çıkan Muhammed Rahîm Han'ın 1872 yılına kadar olan ihraatını ve hayatını anlatmaktadır. Eser, Leningrad Şarkiyat Enst. Ktp. Nr. 572'de bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi için Z.V. Togan, Tarihî Usûl, 242 (nr.324).

65- Babacân b. Hüdâyberdi Mangıt, **Tevârih-i Hârezmşâhiye**.

Müellifin türkçe olan bu eseri Harezmi Kongrat emirlerinin 1864'e kadar olan tarihini ihtiva etmektedir. Bu kıymetli eserin elyazması Berlin, Acc. Mss. Or. 1927, nr. 144'de bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi için Z.V. Togan, Tarihî Usûl, 242 (nr.341).

C. Kaşgar (Doğu Türkistan) Tarihinin Kaynakları

66- Muhammed Âtîf, **Kaşgar Tarihi ve Bâis-i Hayret-i Ahvâl-i Garîbesi**, İstanbul 1300.

Eser, Kaşgar'ın bilhassa Ya'kûb Bey devrinin (1864-1877) tarihidir.

67- Haydar Mirza Duğlat, **Tarih-i Raşidî** (Türkçe ve Farsça).

Bu eser, Doğu Türkistan'daki Çağatay hanlarının 1546 senesine kadar ki tarihleridir. Maverâünnehir ve Kazak hanları için de önemli bir kaynaktır. Kitabın önemli kısımları D. Ross ve N. Elias tarafından İngilizceye tecrümesi ve neşri yapılmıştır. **The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammed Haydar Dughlat, A History of Mongols in Central Asia**, London 1895.

68- Muhammed Sadık Kaşgârî, **Tezkire-i Xocagân** (Türkçe ve Farsça).

Kaşgar'da Hocalar hakimiyeti devrinin tarihidir. Eser hakkında için bk. M. Hartmann, **Ein Heiligenstaat im Islam: das Ende der Tscagataiden und die Herrschaft der Choschas, Der Islamische Orient**, VI-X, Berlin 1905. Eserin Türkçe nüshası M.K. Özergin'in kütüphanesinde bulunmaktadır.

69- Molla Musa b. Molla İsa Sayrami, **Tarih-i Emîniye** (Türkçe).

Hocalar ve Yakub Bey devrini anlatan bir kaynaktır. 1905'te N.N. Pantusov tarafından Kazan'da neşredilmiştir.

70- Hotenli Mehmed Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi** (Türkçe).

Başlangıçtan 1934'teki millî ayaklanmaya kadar olan Doğu Türkistan tarihini anlatan bir eserdir. 1940'da Kâbil'de basılan eserin yeni baskıları 1987'de Ankara, 1989'da İstanbul'da yapılmıştır.

71- A.Z.V. Togan, **1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti**, İstanbul 1940. Bu eserde Doğu Türkistan'da 1934-1937 yılları arasında yaşanan "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti" devri anlatılmaktadır.

D. Harezmi, Altın Orda, Kazak, Kırgız, Kazan, Başkurt ve Kırım İle İlgili Kaynaklar

72- Ebülğazi Bahadır Han (öl. 1664), **Şecere-i Türk** (Çağatay Türkçe).

Cengizlilerin ve Ebülğazi Bahadır Han'ın saltanat devrini de içine alan Harezmi Özbek Hanları tarihidir. Türkçe, İngilizce ve Fransızca tercüme yapılmıştır. **Türk Şeceresi** adı altında 1925'de Rıza Nur ve 1974'de de **Türklerin Soykütüğü** adı ile Muharrem Ergin tarafından yeniden neşredilmiştir.

73- Şîr Muhammed Birab Münis (öl. 1829), **Firdevs-i İqbâl** (Türkçe).

Harezmi bölgesi Özbek Hanları tarihi olan bu eser, Kongrad sülalesinin kuruluşundan 1740 yılına kadarki devri içine alır. Yazma nüshası İstanbul Üniv. Kütüp. Türkçe yazmalar bölümünde nr. 82'dedir. Prof. Yuri Bregel tarafından 1980'lerin başında Amerika'da yeniden neşredilmiştir.

74- Ötemiş Hacı, **Tarih-i Dost Sultan** (Türkçe).

1550 senelerinde yazılmış Altın Orda hanları tarihidir. Tam nüshası A.Z.V. Togan kütüphanesinde bulunmaktadır.

75- Seyfî Çelebi (öl. 1582), **Hind, Kalmuk, Kaşgar ve Kırgızlar Tarihi** (Türkçe). Bu eserin yegâne yazma nüshası Paris, Supplm. Turc. Nr.1136'da bulunmaktadır. Tıpkı basımı neşredilmiştir.

76- Şah Kerim, **Kazak Şeceresi**, Orenburg 1915'de neşredilen bu eser Kazak Türkleri tarihi için önemli bir kaynaktır.

77- Kurban Ali Halidî, **Tavarih-i Hamsa-i Şarkî**, Kazan 1910.

Kazak, Kalmuk ve Kaşgar tarihi hakkında önemli hâtıratlardan oluşan bu eser 791 sayfadan oluşmaktadır.

78- Muhammed Tınışbay, **Kazak Tarihi**, Almata 1924, kazak tarihi için önemli bir eserdir.

79- A.Z.V. Togan, **Başkurtların Tarihi**. Yazması İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunan bu eser, yakında Türkiye Türkçesinde neşredilecektir.

80- S. Tipiyev, **Başkurt İnkılâbı Tarihi**, Ufa 1925.

81- Şehabeddin Mercâni (Öl. 1892), **Müstefâd-ü'l-axbâr fî Tarih-i Kazan va Bulgar** (Türkçe). İki cilt, Kazan 1885 ve 1900.

82- Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, İstanbul 1925. Bilhassa 1917'den sonraki Kazan Tarihini anlatan bu eser 1966'da yeniden basıldı.

83- Kaysunizâde Nida'î remmal Hoca, **Tarih-i Sahib Giray Han** (Türkçe).

Yazma nüshaları Leningrad ve Paris'te bulunmaktadır. Sahib Girey Han'ın 1532-1551 yılları arasındaki saltanatı devrini anlatır.

84- Hacı Abd-u'l-gaffar Kırımî, **Umdet-ü-t-Tavarih** (Türkçe).

1744'de yazılan bu eserin aslı Esad Efendi kütüphanesi nr. 2331'de olup, kısmen 1927'de Necip Asım tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

85- Hâlim Giray Sultan, **Gülben-i Hanân** (Türkçe).

1811'de yazılan bu eser Kırım Hanları tarihi olup 1871 ve 1911'de İstanbul'da basılmıştır.

86- Kefeli İbrahim Efendi, **Tavarih-i Tatarhan ve Tağıstan va Musquv va Deşt-i Qıpçak Ülkelerininindir** (Türkçe).

1736'da yazılan bu eser, Romanya'da 1933'de yeniden basılmıştır.

E. Babürlüler Devri Kaynakları

87- Zahir-ud-din babur, **Bâbur-nâme** (Türkçe).

İngilizce, Rusça, Fransızca başta olmak üzere pek çok dile tercüme edilen bu kıymetli eser, 1943'de Türkiye Türkçesine de tercüme edilmiş olup 1976'da Kültür Bakanlığı tarafından neşredilmiştir. Bâbur İmparatorluğunun kuruluş devrinin ana kaynağıdır.

88- Gülbeden Begim (Bâbü'r'ün kızı), **Humâyûn-nâme** (Farsça).

Türkçeye 1945 yılında tercüme edilmiştir.

89- Bayezid Bek, **Tarih-i Humâyûn**, Calcuta 1898.

90- Abu'l Fazl-Allâmî, **Akbar-nâme** (Farsça).

Başlangıçtan itibaren Ekber'in hayatını 1602'ye kadar anlatan kıymetli bir eserdir. İngilizceye çevrilmiş ve neşredilmiştir.

91- Aynı müellif, **Âyin-i Akbarî** (Farsça).

Ekber zamanının idarî teşkilatını anlatan bu kıymetli eser iki defa İngilizceye tercüme edilip (1873 ve 1907) neşredilmiştir.

92- Abd-u'l-Kadir b. Melikşah al-Buduvânî, **Muntaxab-u Tavarix** (Farsça).

İngilizce'ye tercüme edilen bu eser 1595'e kadarki Babürlüler tarihidir.

93- Cihangir Padişah, **Tezkire-i Cihangirî** (Farsça).

Cihangir'in hâtıratı olan bu eser, 1864'te İngilizceye çevrilerek iki defa basılmıştır.

94- Abd-u'l-hamid Lahurî, **Padişahnâme**. Şah Cihan'ın tarihi olan bu eser 1867-1868'de Calcutta'da basılmıştır.

95- Muhammed Sadık, **Tarih-i Sahcihanî** (Farsça).

Elliot tarafından **History of India** adı ile neşredilmiştir.

96- Munşi Muhammed Kazım b. Muhammed Amin, **Alamgir-nâme** (Farsça). İmparator Alemgir'in devrini anlatan kıymetli bir eserdir ve 1868'de Calcutta'da neşredilmiştir.

97- Muhammed Sakî Musta'id Han, **Mâsir-i Alamgirî** (Farsça).

İki ciltlik bu eser Alemgir devrini anlatan bu eser 1870 ve 1871'de Calcutta'da neşredilmiştir.

98- Şahnuvaz Han Şamşâm-u'd-davla, **Ma'âşir-i'l-umara** (Farsça).

Ekber devrinden 1870'e kadar ki dönemi anlatan bu eser İngilizce olarak 1895'de neşredilmiştir.

F. Osmanlı Tarihi Kaynakları ve Araştırmalar

Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih** (1324-1327/1906-1909), TTK Yazmaları, nr. 542.

Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih** (1324-1327/1906-1909), TTK Yazmaları, nr. 542.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih** (1188-1241/1774-1826), I-XII, son baskı, İstanbul 1309.

Ahmed Lütfi Efendi, **Tarih**, I-VII (1242-1260/1826-1844), İstanbul 1290-1306; VIII (1261-1265/1845-1848), Abdurrahman Şeref neşri, İstanbul 1328; IX (1266-1277/1849-1861), Münir Aktepe neşri, Edebiyat Fakültesi yay. Nr. 3130, İstanbul 1984; X-XII (1278-1287/1862-1870), TTK yay. III. Dizi-Sa. 12, Ankara 1988, 1089.

Âşık Paşa-zâde, **Tevarih-i Âl-i Osman**, İstanbul 1332; F. Giese neşri, Leipzig 1929.

Çeşmî-zâde Reşid Mustafa Efendi, **Çeşmî-zâde Tarihi**, 1180-1182/1766-1768 (yay. Bekir Kütükoğlu) Edebiyat Fakültesi yay., nr. 754, İstanbul 1959.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekâyiât**, Abdulkadir Özcan tarafından hazırlanan edition critique'i TTK tarafından basılmaktadır.

Es'ad Efendi, **Tarih** (1237-1241/1821-1825), basılmamış olup muhtemelen padişaha sunulan yazmaları Üniv. Ktb., TY nr. 6002-6005'tedir.

Hâkim Mehmed Efendi, **Tarih** (1166-1180/1753-1766), TSMK, Bağdad Köşkü, nr. 231, 233/1.

Hasan Bey-zâde Ahmed Efendi, **Tarih (Tâcü't-tevârih)**'i telhis ettikten sonra, Kânûnî'den 1045/1635'e kadar olan vekâyîi kaleme almıştır), Edition critique'i için bkz. Nezihi Aykut, **Hasan Bey-zâde Tarihi**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi.

Hoca Sa'ddedin Efendi, **Tâcü't-tevârih** (Osman Gazi'den Yavuz Selim sonuna kadar), I-II, 1279-1280.

İzzî Süleyman, **Tarih**, (1157-1165/1744-1751), İstanbul, 1199.

Kâtib Çelebi, **Fezleke**, (1000-1065/1591-1654), I-II, İstanbul, 1286, 1287.

Kemal Paşa-zâde Şemseddin Ahmed, **Tevârih-i Âl-i Osman**, (Başlangıcından Mohac Seferi dönüşüne kadar her padişah devri bir defter)

I-II. defter, Ş. Turan'ın eski harfli neşri, Ankara, 1970, 1983; VII. defterin Ş. Turan tarafından faksimilesi, Ankara, 1954; yeni harfli edition critique'i, 1957; IX. defterin A. Uğur tarafından hazırlanan yeni harfli edition critique'i, Berlin, 1985; X. defterin Pavet de Courteille tarafından yapılan eski harfli neşri ve Fransızca tercümesi, Paris, 1859.

Küçükçelebi-zâde Âsım, **Tarih**, (1135-1141/1722-1728), Müteferrika neşri, 1153, 1282 baskısı Râşid'in zeyli gibi itibar olunmuştur.

Bekir Kütükoğlu, "Vekayinüvis", İA, XIII/138-9, 271-287.

Lütfi Paşa, **Tevârih-i Âl-i Osman**, (Başlangıçtan 961/1554'e kadar), Âlî neşri, İstanbul, 1341.

Mütercim Ayıntâbî Ahmed Âsım, **Tarih**, (1201 – III. Selim sonları), I-II, İstanbul, tarihsiz.

Naima Mustafa Efendi, **Ravzatü'l-Hüseyin fî hulasâti ahhârî'l-hâfi-keyn**, (1000-1070/1592-1660), Müteferrika neşri, I-II, İstanbul, 1147, müteakip baskılardan en çok kullanılan 6 ciltlik çerçeveli 1280 tabıdır.

Neşrî, **Cihannümâ**, (Oğuzlar'dan II. Bayezid devri sonuna kadar), F.R. Unat – M.A. Köymen neşri, I-II, TTK Yayınları, Ankara, 1949, 1957; F. Taeschner'in faksimile neşri, I (Menzel nüshası) – II (Manisa nüshası), Leipzig, 1951, 1955.

Peçuyly İbrahim, **Tarih**, (926-1058/1520-1648), I-II, İstanbul, 1281, 1283.

Râşid Mehmed Efendi, **Tarih**, (1071-1134/1660-1722), Müteferrika neşri, I-II, İstanbul, 1153, 1281-1282 baskısı 5 cilttir.

Sâmi – Şâkir – Subhi, **Subhi Tarihi**, (1143-1156/1730-1743), Müteferrika neşri, İstanbul, 1198.

Selânîkî Mustafa Efendi, **Tarih**, (Eser 971-1008/1563-1600 yıllarını ihtiva eder. Matbuu 1000/1592'de biter), İstanbul, 1281, Mehmet İpşirli tarafından edition critique neşri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1989; Aynı eser, TTK Yayınları, 1999.

Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, **Nusretnâme**, (1106-1133/1695-1721), İ. Parmaksızoğlu tarafından sadeleştirilerek yapılan neşri, I-II, İstanbul, 1962, 1969.

Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, **Tarih**, (1065-1106/1654-1695), I-II, TTE Yayınları, İstanbul, 1928.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî, **Tarih**, (Kuruluştan 1054/1644'e kadar), İstanbul, 1298.

Şânî-zâde Atâullah Memhed Efendi, **Tarih**, (1223-1236/1808-1821), I-IV, İstanbul, 1290-1291.

Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman, **Mür'î't-tevârih**, TOE neşri (Hubût-ı hazret-i Âdem'den 926/1520'ye kadar), İstanbul, 1338; M. Aktepe neşri (1143-1191/1730-1777), I-III, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976-81.

Vâsıf Ahmed Efendi, **Mehâsinü'l-âsar ve Hakâyikü'l-ahbâr**, (1166-1219/1753-1804), 1166-1188 vekâyii, I-II, İstanbul, 1219, 1197-1201 vekâyii (yay. Müçteba İlgürel), Edebiyat Fakültesi Yayını nr. 2242, İstanbul, 1978. Vâsıf'ın diğer vekâyiname cüzleri için bk. İA, XIII/139, 278 vd.

Pîrî Reis, **Kitab-ı Bahriye**, Önsöz: Haydar Alpagut-Fevzi Kurtoglu, TTK. Yay.

İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osman**, VII. Defter, Haz. Şerafettin Turan, 1991, TTK. Yay.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, **Vekayi**, Babur'un Hauratı, Çeviren: Reşit Rahmeti Arat, Giriş ve tarihi özet: Y. Hikmet Bayur, Cilt. I-I, 1987, TTK. Yay.

Katip Çelebi, Cihannümâ. Giriş ve dizin: Fikret Sarıcaoğlu, TTK. Yay.

Kalost Arapyan, Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları, Çeviren: Esat Uras, TTK. Yay.

Abdî Tarihi (1730 Patrona İhtilali hakkında bir eser), Yayınlayan: Faik Reşit Unat, 1999, TTK. Yay.

Cevdet Paşa, Tezâkir 1-IV, TTK Yay.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Gri-gor'un Zeyli (1136-1162), Çeviren: Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve Halil Yinanç, 2000, TTK. Yay.

Ahmet Vasıf Efendi, Mehâsinü'l-Asâr ve Hakâikü'l-Ahbâr, Yayına hazırlayan: Mücteba İlgürel, 1994, TTK. Yay.

Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsü'l-Beyân fî Kâvanin-i Âl-i Osman, Yayına hazırlayan: Sevim İlgürel, 1998, TTK. Yay.

Kemal Beydilli- İlhan Şahin, Mahmud Raif Efendi ve Nizâm-ı Ce-dîd'e Dair Eseri, 2001, TTK. Yay.

Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb- Kitab-u Mesâlihi'l Müslimîn ve Menafi'i'l- Mü'minîn - Hır-zü'l-Mülûk, TTK. Yay.

Yaşar Yücel- Selami Pulaha, I. Selim Kanunnâmeleri (1512-1520), 1995, TTK. Yay.

Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, Zeyl-i Ravzatü'l Ebrar, Haz. Nev-zat Kaya, TTK. Yay.

Cabi Ömer Efendi, Câbi Tarihi, Haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK. Yay.

Cezerî, El- Cami Beyne'l-ilm ve'l amel en-Nafi Fi Sınaati'l-Hiyel, Haz. Sevim Tekeli-Melek Dosay-Yavuz Unat, TTK. Yay.

Aşık Mehmet: Menazirü'l-avalim, Yayma hazırlayan: MAHMUT AKA.

Mustafa Hattî Efendi, Viyana Sefaretnamesi, Yayma Hazırlayanlar: Ali İbrahim Savaş.1999.

B.Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feo-dalizmi, Çeviren: Abdülkadir İnan. 1995.

Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare Ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, Çeviren: Cemal Köprülü, 1987.

Walter Hinz, **Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çeviren: Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK Yay, Ankara 1992.

Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kırıatlı, TTK. Yay, Ankara 2000.

V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Çeviren: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay, Ankara 1990.

V.V. Barthold, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çeviren: Hasan Eren, TTK Yay, Ankara.

V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çeviren: Kâzım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, TTK Yay, Ankara.

Faik Reşit Unat: **Osmanlı Sefirleri Ve Sefaretnameleri**, Tamamlayıp Yayınlayan: Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay, Ankara 1992.

Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları**, TTK Yay, Ankara 1999.

Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit (1789-1807)**, TTK Yay, Ankara 1988.

Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-IV**. Cilt: TTK Yay, Ankara 1991-2001.

Tevfik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele, I-II**. Cilt, TTK Yay, Ankara 1992.

Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye**, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. I-III. Cilt, TTK Yay, Ankara 1987.

Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK Yay, Ankara 1988.

Aydın Sayılı, **Uluğ Bey Ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kaşî'nin Mektubu - Ghiyath Al Din El Kashi's Letter on Uluğ Bey and the Scientific Activity in Samarqand**, TTK Yay, Ankara.

Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak Ve Buluntularına Göre, TTK Yay, Ankara 1991.

Vasfi Şensözen, Osmanoğulları'nın Varlıkları Ve II. Abdulhamid'in Emlaki, TTK Yay, Ankara.

Bilal N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians - İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), 1989-1990, I-IV. Ciltler, TTK Yay, Ankara 1990.

Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, TTK Yay, Ankara 1993.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı - İbrahim Kemal Baybura - Ülkü Altındağ, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kataloğu, Fermanlar, . I. Fasikül, TTK Yay, Ankara 1985; Hükümler - Beratlar. II. Fasikül, TTK Yay, Ankara 1988.

Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti Ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK Yay, Ankara 1997.

Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK Yay, Ankara 1991.

Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Yay, Ankara 1994.

Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, TTK Yay, Ankara 1996.

Turhan Atan, Türk Gümrük Tarihi. I. Cilt: Başlangıcından Osmanlı Devletine Kadar, TTK Yay, Ankara 1990.

Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK Yay, Ankara 2000.

Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK Yay, Ankara 1999.

Ahmet Gül, Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri, TTK Yay, Ankara 1997.

İlhan Tekeli - Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu Ve Dönüşümü, TTK Yay, Ankara 1999.

Kemal Girgin, Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemlerinde Hariciye Tarihimiz, TTK Yay, Ankara 1995.

Halis Bıyıktay, Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu, TTK Yay, Ankara 1991.

Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, TTK Yay, Ankara.

Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, I-IV. Cilt, TTK Yay., Ankara 1991.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal. Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu Ve Akkoyunlularla Memluklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış, TTK Yay, Ankara 1989.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, TTK Yay, Ankara 1988.

SEÇİLMİŞ TÜRK DÜNYASI BİBLİYOGRAFYASI

TÜRK ARŞİVLERİ : Başbakanlık Osmanlı Arşivleri başta olmak üzere Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Arşivleri ve ATASE Başkanlığı Arşivleri ile diğer arşivlerimiz hakkında daha önce bilgi verildiği için burada konu burada tafsilatlı olarak anlatılmamıştır.

BASILMIŞ VESİKALAR

Aitchinson, C.U., A Collection of Treaties, engagements and sanats relating to India and neighbouring countries, Calcutta 1909, C. VII.

Cambridge History of British Foreign Policy, Vols. II-III, Cambridge 1923.

Davies, Sir H.H., Report on the Trade and Resourses of the Countries on the north-western boundary of British India, London 1862.

Despatches from H.M.'s Ambassador at ST.Petersburg forwarding translations of the published reports of M. Lessar's journey in Central Asia, London 1883.

Dobrosymyslov, A.I.(Ed.), Materialy po Istorii Rosii, Sbornik ukazov i drugikh dokumentov kasaiuschikhsia upravleniia i ustroistva Orenburgskago Kraia, Orenburg 1900.

Feridun Bey Münşeati, Münşeâtü's-selâtin (A Collection of Documents), 2 Cilt, İstanbul 1277 H (1858).

Forsyth, T.D., Report of a Mission to Yarkand in 1873 under Command of Sir T.D. Forsyth, Calcutta 1875.

Hansard's Parliamentary Debates, Third Series, LXIV, London, 1842

Herslet, E., Treaties, etc., Concluded between G.Britain and Persie, and between Persia and other Foreign Powers, wholly or partially in force on the 1st April 1891, London, 1891

Ignatiyev, N., *Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.*, Petersburg, 1897

Il'iasov, A., *Prisoedinenie Turkmenii k Rossii. Sbornik Arkhivnykh Dokumentov*, Ak.Nauk Turkmenskoi SSR, Ashkhabad, 1960

Kurat, A.N., *Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bittikler*, Ankara, 1940.

Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii. Iranskies, Bukharskies i Khivinskies istochniki, XVI-XIX vv., Moscow, 1938, 2 vols.

Napier, G.C., *Collection of Journals and reports received from Capt. The Hon.G.C.Napier, on Special Duty in Persia in 1874*, London, 1876.

Orkhonlu, C., *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler ve Telhisler, (1597-1607)*, (Documents of Ottoman History), Istanbul, 1970.

Palen, K.K., *Otchet po revizi Turkistanskago Kraia, proizvedennoi po Vysochayshemu proveleniyu K.K.Palenom*, 19 Parts, part 10 kaevce upravlenie, Petersburg, 1910-1911. Rusların Türkistan'daki yolsuzluklarını ortaya koyan rapor.

Parliamentary Papers, 1836-1881, British Museum, London.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoi İmperii. Sobranie Vtore, s 12 Dekabrie 1825-28 Fevralia 1881, St.Petersburg, 1830-84.

Razumovskaia, V. (Ed.), *İz istorii snosheniia Rossii s Turkmenami v XVIII v.*, Krasnyi Arkhiv, XCIII; Moscow, 1939.

Rieber, A.J. (Ed.), *The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A.I.Baryatinskiy, 1857-1864*, Paris-The Hague 1966.

Rossii i Turkmeniia v XIX veka. K vkhodzheniiu Turkmenii v sostav Rossii. Turkmenskii Filial Institute Istorii, yazyka i Literatury, Ashkhabad, 1946.

Russia. The Industries of Russia. Manufactures and Trade. With A General Industrial MAP. By the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance for the World's Columbia Exposition at Chicago. Editor of the English translation John Martin Crawford, U.S.Consul General to Russia, I-IV Vols. St.Petersburg, 1893

Russko-Turkmenskie Otnosheniia v XVII-XIX vv. (Do prisoedineniia Turkmenii k Rossii), Sbornik Arkhivnikh Dokumentov, Ak.Nauk Turkmenskoi SSR., Ashkhabad, 1963.

Skobelev, M.D., Siege and Assault of Dengil-Tepe, English Trans. By J.J. Levenson, London, 1881.

Stumm, H., Russia s Advance Eastward. Containing the Despatches of the German Military Commissioner attached to the Khivan Expedition, English Trans., London, 1874.

M.Saray, Türkistan Hanlıkları ile ilgili Osmanlı, Orta Asya ve İngiliz Vesikaları (Ottoman and Central Asian Papers on the History of Turkestan), İstanbul, 1998.

İNGİLİZ ARŞİVLERİ

Türk tarihiyle ilgili İngiliz Arşivlerindeki belgelerin hangi tasniflerde ve birimlerde olduğu daha önceki sayfalarda verilmiştir. Onun için burada aynı konuda bilgi vermeyi uygun bulmadık. Fakat, araştırmacıların, İngiliz Arşivlerinden sonra en çok istifade edeceği yerlerden birisi de British Museum'dur. Ayrıca İngiliz üniversitelerinin kütüphaneleri ile Biritish Librariy sistemine dahil kütüphanelerinde Türk tarihine ve kültürüne ait zengin kaynak bulunmaktadır.

BİYOGRAFİLER, GÜNLÜKLER VE HÂTİRALAR

Balfour, Lady B., *The History of Lord Lytton's Indian Administration, 1876-1880; Compiled from letters and official papers*, London, 1899.

Colvin, Sir A., *Rulers of India*, John Russell Colvin. *The Last Lieutenant-Governor of the North-West under the Company*, Oxford, 1895.

McNeill, Sir John, *Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, G.C.B., and his second wife Elizabeth Wilson*, London, 1910.

Miliutin, D.A., *Dnevnik D.A.Miliutina*, ed. By P.A.Zaionchkocskii, 4 Vols. Moscow, 1947-1950.

Rawlinson, G., **Memoir of Major-General Sir G.Rawlinson**, London, 1898.

Schefer, Ch., **Histoire de l'Asie Centrale par Mir Abdool Kerim Bokhary**, Paris, 1876, Reimpression, 1970.

Svezbaev, S.M., **Goni Bek. (Rasskaz Turkmena o bitva s Russkimi pod Gök-Tepe)**, *Turkmenovedenie*, No.1, Ashkhabad, 1927.

Trotter, L., **The Earl of Auckland (His Indian Administration)**, London, 1893.

AVRUPA DİLLERİNDE İLK SEYAHATNAMELER VE MUASIR KAYNAKLAR

Abbott, J., **Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow and St.Petersburg. During the late Russian invasion of Khiva; with some account of the court of Khiva and Kingdom of Khaurizm**, 2 Vols, London, 1856.

Abd-us-Sattar Kazy (Kadı), **Janknâme (Kniga Razskazov o bitvakh tekinzev)**, *Turkmenskaia Istoricheeskaia poema XIX veka*. Ed.by A.samoilovich, St.Petersburg, 1914.

Abul-Ghazi Bahadır Khan, **A General History of the Turks, mongols and Tatars**, Eng.trans., 2 vols, London, 1730.

Adam, J., **General Skobeleff**. Eng.trans. by Capt. F.R.H.Chapman, London, 1894.

Alder, G.T., **British Indie's Northern Frontier, 1865-1895**, London, 1963.

"An Indian Officer". **Russia's March Towards India**, 2 vols, London, 1894.

Baddeley, J.F., **The Russian Conquest of the Caucasus**, London, 1908.

Baker, V., **Clouds in the East**, London, 1876.

Barthold, V.V., "Kırgız", **Encyclopaedia of Islam**, II, 1927, 1025-1026

Barthold, V.V., **Four Studies on the History of Central Asia**, Eng. trans. V. And T.Minorsky, Vols. I-III, Leiden, 1962.

Barthold, V.V., **Turkestan. Down to the Mongol Invasion**, Third Edition, Eng. Trans. By T.Minorsky, London, 1968.

Bateson, W., **Letters from the Steppes, written in the 1886-1887**, London, 1928.

Bode, Cl.A.de, "On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania", **Journal of the London Ethnological Society**, 1848, Vol.1.

Bode, Capt.L.W., **The Russian Army in Turkestan**. Translated from the *Deutsche Heeres Zeitung*, by Capt.L.W.B. London, 1888.

Bookwalter, John W., **Siberia and Central Asia**, London, 1900. (An Ohio Businessman's visit in 1898).

Bartroue, A., **En Transcaspie. Notes de Voyages**, Paris, 1897.

Bellew, A.W., **History of Kashghar**, Calcutta, 1873.

British Blue Books on Central Asia and Afghanistan (Published in the official Parliamentary Papres between 1873 and 1895. Contain the most valuable information on Central Asia and Afghanistan, London, 1873-189*5.

Boulger, D., **The Life of Yakoob Beg**, London, 1878.

Boulger, D., **Central Asian Portraits**, London, 1880.

Burnes, A., **Travels into Bokhara; being an account of a journey from India to Cabool, Tartary, and Persia in 1813-1833**, 3 Vols., London, 1834.

Chavannes, Ed., **Documents sur les T'ou-Kiue (Turks), Orientaux**, Paris, 1900. (Chinese documents on Turkish History).

Chokayev, Mustafa, "The Basmachi Movement in Turkestan", **Asiatic Review**, Vol, 24, No.78, pp.273-288, London, 1928.

Clarke, Maj. F.C.H., **Statistics and Geography of Russian Turkestan**, London, 1879.

Clavijo, **Embassy to Tamerlane**, Eng.trans. by G.Le Strange, London, 1928.

Colquhoua, A.R., **Russia against India, etc. (Russia in Central Asia: Prince Gortschakoff's Circular Note, November 1864 The Will of Peter the Great)**, Maps, London, 1900.

Conolly, A., **Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia and Afghanistan**, 2 vols, London, 1834.

Cucheval-Clarigny, **L'Asie Centrale et le reveil de la question d'Oriet. Rev.des Deux Mondes**, Paris, 1877.

Curzon, G.N., **Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question**, London, 1889.

Curzon, G.N., **Persia and the Persian Question**, 2 vols, London, 1892.

Curtis, W.E., **Turkestan: The Heart of Asia**, New York, 1911. (Visit by an American Journalist in the apring and early summer of 1910).

Dobson, G., **Russia's Railway advance into Central Asia**, London, 1890.

Durrieux, A. And Fanvelle, R., **Samarkand. La bien gardee**, Paris, 1901.

Edwards, H.S., **Russian Projects against India from the Czar Peter to General Skobeleff**, London, 1885.

Elphistone, M., **An Account of the Kingdom of Cabool, and its dependencies, in Persia, Tatary and India**, 2 vols, London, 1842.

Evans, G.L., **On the Practiability of an invasion of British India**, London, 1829.

Ferrier, J.P., **Caravan Journey and Wanderings in Persia, Turkestan and Beloochiston**, with historical notes of the countries lying between Russia and India, Eng.trans., London, 1856.

Fraser, J.B., **Narrative of a Journey into Khorasan in 1821 and 1822**, London, 1825.

George V.Tornovskii, "Transcaspia and Khurasan", **Asiatic Quartely Review**, 2, X(1895), 147-155.

Gladstone, W.E., **Bulgarian Horrors and Russia in Turkestan**, Leipzig, 1876.

Glukhovskoi, A., "Captivite en Boukharie", **Bulletin de la Societe de Geographie**, 5th Series, XVI, September 1868, 265-96 (The author was a member of the ill-fated Struve Mission to Emir Muzaffer, in 1865).

Gordon, T.E., **A Varied Life: A Record of Military and Civil Service of Sport and of Travel in India, Central Asia and Persia**, 1849-1902, London 1902.

Gowan, Maj. W.E., **Alphabetical Index to the Contents of the Turkestan Annual, 1872-1874, 1876, 1879 and of the Turkestan Calendar, 1880**. Trans. In the Intelligence Branch, India, 25 pp. FO, London 1885.

Gowan, Maj. W.E., **Alphabetical Index to the Contents of the Turkestan Gazette, 1874-1877**, 82 pp. FO, London 1883.

Graham, Stephen, **Through Russian Central Asia**, New York 1916. (A trip in summer of 1914).

Great Britain, Naval Staff; **Manual on the Turanians and Pan-Turanianism**, H.M.S.O., London 1918.

Great Britain, Foreign Office, **The Rise of the Turks- The Pan-Turanian Movement**, H.M.S.O., London, February 1919.

Grodekov, N.I., **Colonel Grodekov's Ride from Samarcand to Herat**, Eng. Trans., London 1880.

Heyfelder, Dr. O., "Bucharanach und vor der Transkaspischen Eisenbahn", **Unsere Zeit**, Leipzig 1888, No. 10, 339-355. (The author was chief medical officer to the troops who built the Central Asian Railroad in 1887).

Holbrook, F., **Through Turkestan and the Caucasus**, Brattleboro, W., 1916.

Holmes, W.R., **Sketches on the Shores of the Caspian**, London 1845.

Howorth, H.H., **History of the Mongols**, II/2, London 1880.

Hombolt, A. Von, **Asie Centrale**, 3 Vols, Paris 1843..

Ibn Batuta, **Travels in Asia and Africa**, 1323-1354, Eng. Trans. And selected by H.A.R. Gibb and E.D. Ross, London 1929.

Industries of Russia. Manufacturer and Trade, by the Department of Trade and Manufactures, Ministry of Finance for the World's Columbian Exposition at Chicago. Ed. Of the Eng. Trans., J.M. Crawford, U.S. Consul General to Russia, St.Petersburg 1893.

James. G. Allen, "Sir Ronald Thomson and British Policy toward Persia in 1879", **Journal of the Royal Central Asian Society**, XXII (1935), s. 608-614.

Jefferson, R.L., **A New Ride to Khiva**, London 1899.

Jenkinson, A., **Early Voyages and Travels to Russia and Persia. E.D. Morgan and C.H. Coote eds.**, 2 Vols, London 1886.

Kaye, J.W., **History of the War in Afghanistan**, 2 Vols., London 1851.

Khanykov, N.V., **Bokhara, Its Amir and Its People. Eng.trans. Cl.de Bode**, London 1845.

Kordes, J., "In Buchara", **Deutsche Monatsschrift für Russland (Reval)**, III (1914), 417-432.

Kostenko, L.F., **The Turkestan Region: Being a Military Statistical Review of the Turkestan Military District of Russia**, Eng.trans. 3 Vols., Calcutta 1882.

Krafft, H., **A Travers le Turkestan Russe**, Paris 1902.

Krahmer, G., **Russland in Mittle-Asien (Russland in Asien)**, 2 Vols., Leipzig 1898.

Krausse, A., **Russia in Asia. A Record and a Study**. 2nd ed. London 1901.

Kuropatkin, A.N., **Turkomania and the Turkomans. (From the Russian Military Journal)** translated by R. Michell, London 1879.

Kuropatkin, A.N., **Kashgharia. Eastern or Chinese Turkestan. Eng. trans. by W.E. Gowan**, London 1882. (Historical and geographical sketch of the country: its military strengt, industries and trade).

Lansdell, H., **Chinese Central Asia**, 2 Vols., London 1892.

Lansdell, H., **Russian Central Asia. Including Kuldja, Bukhara, Khiva and Merv**, 2 Vols., London 1885.

Lessar, P., Despatches from Her Majesty's Ambassador at St.Petersburg Forwarding Translations of the Published Reports of M. Lessars's Journeys in Central Asia, 1883. (In Great Britain, FO, Central Asia, 1883, No. I, Parliament, Sessional Papers, 1883, LXXXII).

Levshin (Levchine), A. de, Description des hordes et des Steppes des Kirgiz-Kazakhs, Paris 1840.

MacGahan, J.A., Campaigne on the Uxus and the Fall of Khiva, New-York, London 1874 (It is a vivid eye-witness account by the New-York Herald's correspondence).

Macgregor, C.M., Central Asian Gazetteer, 1871. 2.ed.W.S.A. Lockhart 1882; 3.ed.W.R. Robertson 1894-95.

Macgregor, C.M., Narrative of a Journey through the province of Khorasan and on the nort-western frontier of Afghanistan in 1875, 2 vols, London 1879.

Malcolm, J., The History of Persia, from the most early period to the present time; containing an account of the religion, government, usages and character of the inhabitants of Kingdom, 2 vols, London 1815.

Malleson, Maj-Gen. Sir W., "British Military Mission to Turkestan, 1918-1920", Journal of the Central Asian Society, vol. IX/2, London 1992., pp.96-110.

Marvin, C., The Eye-Witnesses Account of the Disastrous Russian Campaing Against the Akhal-Tekke Turcomans. Describing the Marc Across the Burning Desert, the Storming of Dangeel-Tepe, and Disastrous Retreat to the Caspion, London 1880.

Marvin, C., The Russian Advance Toward India. Coversation with Skobelev, Ignatiyeff, and other Distinguished Russian Generals and Statemen, on the Central Asian Question, London 1882.

Marvin, C., The Russians at Merv and Herat and Their Power of Invading India, London 1883.

Marvin, C., Reconnoitering Central Asia. Pioneering Adventures in the Region Lying between Russia and India, London 1884.

Meakin, Annette M.B., **In Russian Turkestan**, New York 1915.

Mejoy, V.I., **The Turkestan Compendium, Relating to Central Asia Generally and Turkestan in Particular and Containing the Titles of Books and Articles in Russian and other Languages Alphetically Arranged**. English Trans, by Maj. W.E., Gowan, London 1885.

Meyendorff, G., **Voyage d'Orenburg a Boukhara**, Paris 1826.

Michell, J. And Robert, **The Russians in Central Asia**, London 1865.

Michelle, R., **Memorandum on the Country of the Turcomans, Giving an Account of the East Coast of the Caspian**, London 1873.

Michelle, R., **Epitome of Correspondence Relating to Merv, with Historical and Geographical Account of the Place and Itineraries**, London 1875.

Morgan, E.D., and Coote, H.C., (Eds.), **Early Voyages and Travels to Russia and Persia**. Pub. by the Hakluyt Society, New York 1969.

Moser, H., **L'irrigation Asie Centrale**, Paris 1894.

Moser, H., **A Travers l'Asie Centrale**, Paris 1885 (The Author was a Swiss silk manufacturer).

Muhammed Haydar Duglat, **The Tarikh-i Rashidi. A History of the Mongols of Central Asia**. Ed. by N. Elias, Eng. Trans. by E. Denison Ross, London 1899.

Muravev, N.N., **Muravev's Journey Khiva Through the Turcoman Country, 1819-1820**, Eng. trans, Calcutta 1871.

Nalivkin, V.P., **Histoire du Khanat de Khokand**, Paris 1889.

Napier, G.C., **Collection of Journals and Reports from Capt. The Hon. G.C. Napier, on Special Duty in Persia in 1874**, London 1876.

Napier, G.C., "Extracts from a Diary of a Tour in Khorasan and Notes on the Eastern Alburz Tract." **Journal of Royal Geog. Society**, XLVI (1876), pp. 62-171.

Nebolsin, P.I., **Ocherki Torgovly Rossii s Stranami Srednei Azii**. Obshchestva Sravnitelnaia Vedomosti Russkoi Torgovli, St. Petersburg 1856.

Nemirovich, D.V.I., **Personal Reminiscences of General Skobelev**, Eng. trans., by E.A. B. Hodgetts, London 1884.

O'Donovan, E., **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-1881 Including Five Months Residence Among the Tekkes of Merv**, 2 Vols., London 1882. (A journalist's account; abundant material on natives lives).

Olufsen, O., **The Emir of Bukhara and His Country**, London and Copenhagen 1911. (Travels of a Danish explorer in Bukhara in the late 1890's).

Onou, A., "The Memours of Count N. Ignatiev", **Slavonic Review**, No. 10 (1931-32) and No. 11 (1932-33).

Pahlen, K.K., **Mission to Turkestan**, London 1964. (Written etirely from memory of K.K. Pahlen in 1922).

Pellion, P., "Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale", **T'oung Pao**, Vo. 26 (1929), 201-266.

Perovsky, V.A., **A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva, under General Perovsky in 1839**, English trans., Calcutta 1867.

Perowne, J.T.W., **Russian Hosts and English Gests in Central Asia**, London 1898.

Phibbs, I.M., **A Visit to the Russians in Central Asia**, London 1899.

Polovtsoff, A., **The Land of Timur**, London 1932. (Reminiscences of Turkestan and Bukhara at the Turn of the Century by a Government Official).

Popowski, J., **The Rival Powers in Central Asia or the Struggle Between England and Russia in the East**, Eng.trans., London 1893.

Prioux, A., **Les Russes Dans l'Asie Centrale: La Derniere Campagne de Skobelev**, Paris 1886. (Extract from Revue Militaire de l'Etranger, 1884-1885).

Petto, V., **Steppe Campaigns**, Eng.trans., 1878.

Proskowetz, D.M. von, **Vom Newastrand nach Samarkand**, Vienna 1889.

Pumpelly, R., Explorations in Turkestan with an Account of the Basin of Eastern Persia and Sistan. Expedition of 1903, under the direction of R. Pumpelly, Washington 1905.

Radloff, W., "Observations sur les Kirghizes", Journal Asiatique, Vol. 9 (1863), 309-328.

Radloff, W., Das Kutadgu-Bilik des Jusuf Chas-Hadschib aus Bala-sagun, 2 Vols., St.Petersburg, 1891-1910.

Radloff, W., Aus Sibirien, 2 Vols., Leipzig 1893.

Rawlinson, H., England and Russia in the East, London 1875.

Rawlinson, H., "The Road to Merv" (From the south-eastern corner of the Caspian Sea), Proc. Royal Geographical Society, March 1879, London 1879, 161-191.

Rickmers, W.R., The Duab of Turkestan, Cambridge 1913 (Travels in Bukhara, in 1896-1906)

Rıza Xuli Khan, Relation de l'Ambassarau Kharezm (Khiva) de Rıza Qouly Khan, Publie, traduit et annote, par O. Scehefer, 2 vols, Paris, 1876-79. (Publications de l'Ecole Speciale des Langues Orientales Vivantes, IV).

Rocca, F. de. De l'Alai de l'Amou Daria, Paris 1896. (The author was a member of the 1893 Russian Pamir Expedition who returned by was of Karategin, Darvaz and the Amu-Derya).

Shaw, P., Visits to High Tartary, Yarkand and Kashghar, London 1871.

Shaw, R.B., The History of the Khojas of Eastern Turkestan, Calcutta 1897.

Schuyler, E., Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkestan, Kokand, Bukhara and Kuldja, London 1876.

Schwarz, F. von, Turkestan, die wiege der indogermanischen völker, Freiburg 1900.

Seeland, N., "Les Kirgizes" Revue d'anthropologie, vol. XV (1886), Paris, 25-29.

Shiratori, K., “Über den Wu-Stamm in Centralasien”, *Keleti-Szemle*, vol. 3 (1902, 103-140).

Shoemaker, M.M., *Trans-Caspia*. The Sealed Provinces of the Czar Cinnati 1895.

Sing, S.H., *A History of Khokand*, C.E. Bates neşr, Lahor 1878.

Skobelev, M.D., *The Siege and Assault of Denhil-Tepe*. General Skobelev's Report. Trans. from Russian by Lieut. J.J. Leverson, London 1881.

Skrine, Sir C.P., *Chinese Central Asia*, London 1922.

Skrine, F.H. and Ross, E.D., *The Heart of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, London 1899.

Smith, R. Murdoch, *The Strategy of Russia in Central Asia, from a Persian point of view*, London 1874.

Sobolef, L., *Latest History of the Khanate of Bokhara and Khokand*, Calcutta 1876.

Spalding, C.H., *Khiva and Turkestan*, Eng. trans. London 1874.

Spuler, B., *Die Goldene Horde*, Leipzig 1943.

Stein, A., *On Ancient Central Asian Track*, New York 1964 (Reprint of 1933 edition). (Travels of a British Archeologist in Eastern Bukhara, during World war I).

Stein, F. von, “Die Turkmenen”, *Petermann's Mitteilungen*, vol. XXVI (1880), 325-338.

Strong, J.W., “Russian Relations with Khiva, Bukhara and Khkand 1800-1858”, *Unpublished Diss.* Harward University, 1964 (The 19th Century is ably covered in this work).

Stuart, A., “Le chemin de fer Centre-Asiatique projete par M.M. Ferdinand de Lesseps et Cotard”, *L'Explorateur*, Paris 1875, vol. II, 396-399, 417-422, 445-449, 476-480, 496-498. (The author was an engineer in the Lessep's employ, He gives the history of railway in Central Asia. It is important work).

Sykes, P., **A History of Persia**, 2 vols., London 1921.

Tcharykov, N.V., **Glimpess of High Politics**, London 1931.

Terent'ev, M.A., **Russia and England in Central Asia**, Eng.trans. 2 vols., Calcutta 1876.

Trotter, Capt Henry, "On the Geographical Result of the Misssion to Kashghar, under Sir T. Douglas Forsyth in 1873-1874", **The Journal of the Royal Geographical Society**, vol. XLVIII (1878), 173-234.

The Turkestan Region: Being a Military Statistical Review of the Turkestan Military District of Russia: or Russian Turkestan Gazetteer, compiled by Col. L.F. Kostenko, 3 vols. It was published in 1880 in Petersburg and was translated into English by the Intelligence Branch of British India in 1882, in Calcutta.

Ujfalvy, Ch. E.de, **Le Syr-Daria, Le Zarafchane, le pays des Septri-vieres et la Siberia et la Siberie-Occidentale**, Paris 1879.

Valikhanov, Capt., **The Russians in central Asia; their occupation of the Kirghiz Steppe and the line of the Syr-Daria; their political relations with Khiva, Bokhara and kokand: olsa, descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria**, Eng. tarns., London 1865.

Vambery, A., **Central Asia and the Anglo-Russian Question**, London 1874.

Vambery, A., **History of Bukhara**, London 1873. (The only full-length history of Bukhara of that time).

Vambery, A., **Travels in Central Asia**, London 1864.

Vambery, A., **Sketches of Central Asia**, London 1868.

Vambery, A., **Das Turkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert**, Leipzig 1885.

Vambery, A., **The Life and Adventures of A. Vambery Written by Himself**. First ed. London 1883, 9th ed. London 1914.

Vincent, Sir J.E.H., **Russia's Advance Eastward. Based on the Official Reports of Lieut. Huga Stumm, German Military Attache to the Khivan Expedition, to which is appended other information on the subject and a minute account of the Russian army**, London, 1874.

Walker, Geen.J.T., **Notes on the maps of Central Asia and Turkestan which have been compiled and published in the office of the Great Trigonometrical Survey of India, Calcutta, 1873.**

Watson, R.C., **A History of Persia, London, 1866.**

Weil, Maurice H., **La Tourkmenie et les Tourkmenes, Paris, 1880.**

Weil, Maurice H., **L'Expedition du General Skobeleff contre les Tourkmenes et la prise de Geok (Denghil)-Tepe, Paris, 1881.**

Weil, Maurice H., **L'Expedition de Khiva, Paris, 1874.**

Woeikof, A., **Le Turkestan Russe, Paris, 1914 (A Trip made in 1912).**

Yate, C.E., **Khurasan and Sistan, London, 1900.**

Yate, C.E., **England and Russia face to face in Asia. Travels wiith the Afghan Boundary Commission, Edinburgh, 1888.**

MUASIR TÜRKÇE KAYNAKLAR

Ahmet Cevdet Paşa, **Cevdet Tarihi, C. V, İstanbul 1309 H.**

Ahmet Lütü Efendi, **Tarihi-i Lütü, C. VIII, İstanbul 1328 H.**

Kafkasya, Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilâyetleri. Buhara ve Hive Hanlıkları, Matbaay-ı Amire, İstanbul 1334 H. (1915).

Kâtip Çelebi, **Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr, İstanbul 1329 H.**

Mahmud Kashghari, **Divan-u Lügat'it-Türk, 4 vols, Ed. by Rifat, İstanbul, 1333-35 (1914-1916), trans. into modern Turkish by B. Atalay, Ankara, 1939-41.**

Mehmed Ali (Emin), **İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat, İstanbul 1295 H. (1878).**

Seydi Ali Reis, **Mir'âtü'l-Memâlik, İstanbul 1313 H.(1897).**

Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu-Bilig, translated from Chagatai into modern Turkish by R.R. Arat, Ankara 1959.**

MODERN İLMİ ARAŞTIRMALAR

Avrupa Dillerinde

Alder, G., **British India's Northern Frontiers**, London 1963.

Allen, W.D. and Muratoff, P., **Caucasian Battlefields**, Cambridge 1953.

Allworth, E. (Ed.), **Central Asia: A Century of Russian Rule**, London-New York 1967.

Altstadt, A.L., **The Azerbaijani Turks; Power and Identity under Russian Rule**, Stanford: Hoover Ins. Press, 1992.

Anwar-Khan, M., **England, Russia and Central Asia**, Peşaver 1963.

Bacon, E.E., **Central Asians Under Russian Rule: A Study in Culture Change**, New York 1966.

Bales, W.L., **Tso Tsung Tang: Soldier and Statesman of old China**, Shangai 1937.

Becker, S., **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924**, Cambridge Mass. 1968.

Benningsen, A. and Lemercier-Quelquejay, Ch., **Islam in the Soviet Union** (with a Forward by G.E. Wheeler), London 1967.

Bruce, G., **Retreat from Kabul**, London 1967.

Black, C. E. (Ed.), **Rewriting Russian History**, New York 1956.

Caroe, O., **Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism**, London 1953.

Carrere d'Encausse, H., "Tsarist Educational Policy in Turkestan, 1867-1917", **Central Asian Review**, XI/4, (1963), 374-394.

"Central Asia and the Russian People", **Central Asian Review**, I/1, (1953), 1-8.

Charykov, N.V., Glimpses of High Politics: Through War and Peace, 1855-1929, New York 1931.

Chen Chieng-lung, Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakup Beğ'e kadar Doğu Türkistan Tarihi, Taipei 1967.

Cobbold, R.P., Innermost Asia: Travels and Sport in Pamirs, London 1900.

Dabbs, J.A., History of the Discovery and Explorations of Chinese Turkestan, The Hague 1963.

Demko, G.J., The Russian Colonization of Kazakhstan 1896-1916, Bloomington 1969.

Donnelly, A.S., The Russian Conquest of Bashkiria (1552-1740), London 1968.

Dupree, L., Afghanistan, 1980 Edition, Princeton Univ. Press. 1980.

Edwardes, M., Playing the Great Game, London 1975.

Fraser-Tytler, W.K., Afghanistan. A Study of Political Developments in Central Asia, London 1950.

Ingle, H.N., Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836-1844, London 1976.

Habberton, W., Anglo-Russian Relation Concerning Afghanistan, 1837-1907, Univ. Of Illinois Press. 1937.

Holdswort, M., Turkestan in the Nineteenth Century, London 1959.

Hudson, A.E., Kazakh Social Structure, Yale Univ., Publications in Anthropology, No. 2, London-New York 1938.

Khalfin, A.N., Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, Eng. trans., London 1964.

Kolarz, W., Russia and Her Colonies, London 1953.

Krader, L., Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads, The Hague 1963.

Krader, L., **Peoples of Central Asia**, Indiana Univ. Publications, New York 1966.

Lambton, A.K.S., **Islam and Russia**, CAR Centre, London 1956.

Liashchenko, P., **History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution**, New York 1949.

Manz, B.F., **The Rise and Rule of Tamerlane**, Cambridge Univ. Press, 1989.

Macrory, P., **Signal Catastrophe. The story of the Disastrous retreat from Kabul**, London 1966.

Mende, G. Von, **Der Natoinal Kamf der Russlandtürken**, Berlin 1936.

Mirov, N.T., **Geography of Russia**, New York 1951.

Pierce, R.A., **Russian Central Asia, 1867-1917. A Study in Colonial Rule**. Berkeley and Los Angeles, Univ. Of California Press, 1960.

Pipes, R., **Russia Under Old Regime**, New York 1974.

Sokol, E.D., **The Revolt of 1916 in Russian Central Asia**, Baltimore. John Hopkins Univ. Press, 1954.

Sumner, B.H., **Peter the Great and the Ottoman Empire**, Hamden 1965.

Tillet, L., **The Great Friendship. Soviet Historians on the non-Russian Nationalities**, Univ. of North Carolina Press, 1969.

Wen-Djong-Chu, **The Moslem Rebellion in Northwest China, 1862-1878**, The Hague-Paris 1966.

Zenkovsky, S.A., **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Cambridge Mass. 1960.

B- Rusça Çalışmalar

Afanasev, P.O., "N.I.II' minskii i ego sistema shkol'nago prosvesh che-niia inorodtsev Kazanskago Kraia", **Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia**, n.s. LII (1914).

Bart'old, V.V., Istorii kul'turna zhizni Turkestana, Leningrad 1927.

Bekmakhanov, E.B., Kazakstan v 20-40 e gody XIX veka, Alma-Ata 1947.

Bobrovnikov, N.A., "Russko-tuzemnaia uchilishcha, mekteby i medresy Srednei Azii", Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshchenii, XLV (1913), 189-241; XLVI (1913), 49-84.

Beliaev, I.A., Mekteby Zakaspiiskoi Oblasti. Statisticheskii Ocherk Turkmenskikh nizshikh shkol (mekteb) po dannym ankety 1915-1916 gg., Prilozhenie abzoru Zakaspiiskoi Oblast za 1912-1914 gg., Ashkhabad 1916.

Galuzo, P.G., Turkestan-Koloniia (Ocherk Istorii Turkestana ot Zavoevaniia russkimi do revoliutsii 1917 goda), Moscow 1929.

Guseinov, A., Azerbaidzhano-russkie otnoshenie XV-XVII vekov, Baku 1963.

Gvozdetskii, N.A., Fedchina, V.N., Azam'ian, A.Aa. and Dontsova, Z.N., Russkie Geograficheskie issledovaniia kavkaza i Srednei Azii v XIX-nachale XX v., Moscow 1964.

Istorii Azerbaidzhana. Ed., I.A. Guseinov, Baku 1958.

Istorii Chuvashkoi ASSR. Vol.I-II, Ed. I.D. Kuznetsov, Chekobary, 1966.

Istorii Iakuttskoi ASSR., Vols.II: Iakutia ot 1630 kh godov do 1917 g., Eds., S.A. Tokarev, Z.V. Gogolev and I.S. Gurvich, Moscow 1957.

Istorii Kabardy. S drevneishikh vremen do nashikh dnei, Ed., N.A. Smirnov, Z.V. Angavadze, N.E. Gurevich, Moscow 1957.

Kazakhshoi SSR. Vol. Eds. M.O. Auezov, S.B. Baishev, Alma Ata 1957.

Kazakhskoi SSR. S. Drevneishikh vremen do nashikh dnei, Eds. M. Abdykalykov and A. Pankratova, Alma Ata 1943.

Istoria Kazakhskoi SSR., Moscow 1957.

Istoria Azerbaidzhana SSR., Baku 1960.

Istoria Kirgizii SSR. Eds., M.P. Viatkin, B.D. Dzhamgerchinov, A.P. Okladnikov, Firunze (Bishkek) 1956.

- Istoria Kirgizi SSR.**, Vols. I-II, Eds. M.P. Viatkin, M.P. Griaznov, Frunze (Bishkek) 1963.
- Istoria Tatrskoi ASSR.** Vols. I-II, Eds. N.I. Vorob'ev, Kazan 1955.
- Istoria Tadzhikskogo naroda**, Vols. I-II, Eds. B.G. Gafurov and B.A. Litvinski, Moscow 1964.
- Istoria narodov Uzbekistana.** Vol. II, Eds. S.V. Bakhrushin, V. Ia. Nepomnin and V.A. Shishkin, Tashkent 1947.
- Istoria Narodov Uzbekistana.** Vols. I-II, Eds. S.P. Tolstov, B. Ia. Zakhidov and Ia.G. Guliamov, Tashkent 1950.
- Istoria Uzbekiskoi SSR**, Tashkent 1967-1968.
- Istoria Turkemenskoi SSR.** Ak. Nauk Turkemenskoi SSR. Ashkhabad 1957.
- Istoria Turkmenistana.** Ed. A. Karryev, Ashkhabad 1966.
- Tumanovich, O., **Turkmenistan i Turkmenii. Materialy k uzucheniiu istorii i etnografii**, Ashkhabad 1926.
- Smirnov, N.A., **Miuridizm na Kavkaz**, Moscow 1963.
- Ryskulov, T.R., **Kirgizstan**. Moscow 1929.
- Ryskulov, T.R., **Vostanie 1916 goda v Kirgizstane. Dokumenty i materialy**, Moscow 1937.
- Tolybekov, S.E., **Obshchestvenno-ekonomicheskii stroi kazakov v XVII-XIX vekakh**, Alma-Ata 1959.
- Ustiugov, N.N., **Bashkirskoe vosstanie 1737-1739 gg.**, Moscow-Leningrad 1950.
- Ocherki Istorii Karakalpakskoi ASSR.** Ed. S.P. Tolstov, Tashkent 1964.
- Ocherki po istorii Bashkirskoi ASSR.** Ed. S.M. Vasil'ev, Ufa 1956.
- Shteinberg, E., **Ocherki istorii Turkmenii**. Moscow-Leningrad 1934.
- Semenov, A.A., **Material'nye pamiatniki iranskoi kul'tury v Srednei Azii**, Stalinabad 1945.
- Semanov, S., A.M. Gorchakov, **Russki Diplomat**. Moscow 1962.

Smirnov, N.A., **Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekakh**. Moscow 1958.

Viatkin, M., **Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR. Vol.I, S drevneishikh vremen po 1870 g.**, Moscow 1941.

C - Türkçe Çalışmalar

Aka, İ., **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara 1991.

Barthold, V.V., **Uluğ Beğ ve Zamanı**, Çev.İ. Aka, TTK, Ankara 1997.

Baykara, H., **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, İstanbul 1975.

Bayur, Y.H., **Hindistan Tarihi**, III Cilt, Ankara 1947.

Cebesoy, A.F., **Moskova Hâtıraları**, İstanbul 1955.

Devlet, N., **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, 1905-1917**, Ankara 1985.

Donuk, A., **Eski Türkler'de İdari-Askeri Ünvanlar**, İstanbul, 1985.

Donuk, A., **Türk Hükümdarı**, İstanbul, 1988.

Dönmez, Y., **Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadî Coğrafyası**, İstanbul 1973.

Eberhard, W., **Çin Tarihi**, TTK, Ankara 1947.

Genç, R., **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, Ankara 1981.

Hayıt, B., **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara 1995.

Hayıt, B., **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul 1975.

İnalcık, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, 1569", **Belleten**, XII/46 (1948), 349-402.

İzgi, Ö., **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi**, Ankara 1989.

Kafalı, M., **Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976.

Kafesoğlu, İ., **Türk Millî Kültürü**, 5. baskı, Boğaziçi Yay. İstanbul 1988.

- Kırımlı, H., **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler, 1905-1916**, TTK, Ankara 1996.
- Kırzioğlu, M.F., **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında KIPÇAKLAR. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S.VI yy) ve Son-Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekleri Hükümeti (1267-1578)**, TTK, Ankara 1992.
- Kırzioğlu, M.F., **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara 1993.
- Kitapçı, Z., **Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler**, Konya 1988.
- Köprülü, M.F., "Halaç" mad., **İ.A.**, V/I, 110-116.
- Kurat, A.N., **Rusya Tarihi**, Ankara 1946.
- Kurat, A.N., **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940.
- Kurat, A.N., **Türkiye ve İdil Boyu**, Ankara 1966.
- Kurat, A.N., **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri, 1798-1919**, Ankara 1970.
- Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 1946.
- Saray, M., **Afganistan ve Türkler**, İstanbul 1996.
- Saray, M., **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK, Ankara 1995.
- Saray, M., **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul 1990.
- Saray, M., **Doğu Türkistan Tarihi**, C. I., Kitabevi, İstanbul 1997.
- Saray, M., **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler, 1775-1875**, TTK, Ankara 1994.
- Saray, M., **The Turkmens in the Age of Imperialism. A Study of the Turkmen People and their incorporation into the Russian Empire**, TTK, Ankara 1989.
- Saray, M., **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK, Ankara 1996.
- Saray, M., **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul 1994.

Saray, M., **Thu Russian, British, Chinise and Ottoman Rivalery in Turkestan**, TTK, Ankara 2003.

Saray, M., **Kırgızlar ve Modern Kırgız Devletinin Ortaya Çıkışı**, TİKA Yay., Ankara 2004.

Saray, M., **Kazakların Uyanışı (Kazakistan Tarihi)** TİKA Yay., Ankara 2004.

Saray, M., **Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Yeditepe, Basımda.

Taymas, A.B., **Kazan Türkleri**, 2. baskı, Ankara 1966.

Togan, A.Z.V., **Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadelesi**, İstanbul 1969.

Togan, A.Z.V., "Başkirt", mad., **İ.A.**, C.II, s. 328-332.

Togan, A.Z.V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, 2. baskı, İstanbul 1981.

Togan, A.Z.V., **Tarihte Usûl**, İstanbul 1969.

Togan, A.Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul 1981.

Uzunçarşılı, İ.H., **Osmanlı Tarihi**, III/2, TTK,,, Ankara 1954.

Vernadsky, G., **Moğolların İçtimai Teşkilâtı**, Türkçe terc. Abdulkadir İnan, Ankara 1944.

Yakubovskiy, A.Yu., **Altın Ordu ve Çöküşü**, Türkçe terc. H. Eren, İstanbul 1955.

Yıldız, H.D., **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1980.

Yinanç, M.H., "Celâleddin Harzemşâh", mad., **İ.A.**, C.III, 49-53.

Yinanç, M.H., "Çağrı Bey", mad. **İ.A.**, C.III, 324-328.

Zenkovsky, S.A., **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Türkçeye çev. İ. Kantemir, İstanbul 1983.

D- Orta Asya Hakkında Seçilmiş Rusça Kaynaklar (Selected Russian Sources On Central Asia)

1-Abaza, K.K., **Zavoevanie Turkestan. Rasskazy iz Voennoi istorii; Ocherki Prirody, Buta i Nrarov Tuzemstev**, St.Petersburg 1902,

(The Russian Conquest of Turkestan, Recount of the war, geography, roads and climate of the country).

2-Afgannokoe razgranichenie; Peregovory mezhdru Rossiei i Velikobritanie 1872-1885, St.Petersburg 1886.

(Russian Foreign Ministry's documentary collection on Central Asia and Afghanistan).

3-Alikhanov-Avarskiy, M., Pokhod v Khivu (Expedition to Khiva), St.Petersburg 1899.

4-Alikhanov-Avarskiy, M., Zakaspiiskie Vospominanie, 1881-1885 (Transcaspian Memoirs, 1881-1885), Vestnik Europy, No: 5, Sept. 1904, St.Petersburg.

5-Andreev, A.P., "Turkmenskii Sud (The Turkmen Court)", Istoricheskii Vestnik, Vol: 81, St.Petersburg 1900.

6-Arandarenko, G., "Bukharskii Voiska v 1880 g. (Our troops in Bukhara in 1880)", Voennyi Sbornik, October 1881, pp. 341-367,

(The author was commandant of the Samarkand Uezd).

7-Arandareuko, G., "Darvaz i Karategin (Darvaz and Karatekin)" Voennyi Sbornik, November 1883, pp. 140-159, December 1882, pp. 303-319.

8-Arandareuko, G., "V gorakh darvaza-Karategina (In the Mountains of Darvaz-Karatekin)", Vostochnoe Obozrenie, July 4, 1883, pp. 9-10: July 21, 1883, pp. 9-10

(An important work for Turkistan under Russian administration).

9-Arandarenko, G.A., Dosugi v Turkestane. (Excursion in Turkistan) St.Petersburg 1889.

10-Aristov, N.A., Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti. (Remarks on the ethnic composition of the Turkic tribes and information on their numbers), **Zhivayoi Strari noi**, Vol.6/ 3-4, St.Petersburg 1896, pp. 277-458.

11-Aristov, N.A., "Opyt Vyyasneniya etnicheskago sostava Kirgız-Kazakov i kara-Kirgızov. (Attemp at explanation of the Kirgiz-Kazakhs and the kara-Kirgiz)", **Zhivaya Starina**, Vol. 4, no: 3/4 (1894, St.Petersburg), pp. 391-486

12-Aziatskaia Rossiia (Asiatic Russia), Petersburg 1914, 3 Vols and atlas, (Fundamental importance for the study of Russia Central Asia. If is an official publication).

13-Arkhigov, Captain, "Voennaia rekognostsirovka ranninnoi charti Bukharskago Khaustva, proizvedennaia v 1883 g.", **Sbornik georaficheskikh, topograaficheskikh i statisticheskikh materialov Po Azii**, X (1884), 171-238. (Geographical knowledge of B & K.)

14-Barthold, V.V., K Istorii oronheniya Turkestana. (On the history of irrigation in Turkestan), St.Petersburg 1914.

15-Barthold, V.V., Istoriiia Kulturnoi Zhizni Turkestana (History of the Cultural Life of Turkestan), Leningrad 1927.

16-Barthold, V.V., Istoriiia Turkestana (History of Turkestan), Tashkent 1922.

17-Barthold, V.V., "Svedeniia ob Aral'skom more i nizov'yakh Amu-Dary s drevneyshikh vremen do XVII Veka (Account of the Aral sea and Lower Amu-Derya from ancient times to the XVII.th century)", **Izvestiya Turkestanskago otdela, I.R.G.O.**, Vol. 4, No: 2, Tashkent 1902.

18-Barthold, V.V., Istoriiia turetsko-mongol'skikh narodov (History of Turko-Mongol Peoples), Tashkent 1928.

19-Barthold, V.V., "Pamyati V.V. Radlova (In memory of V.V. Radlov), 1837-1914", **Izvestiya, I.R.G.O.**, Vol. 54, No:1 (1918), 164-189.

20-Beliavskii, Colonel, "Izsledovanie puts of Zaliva Tsesarevidra (Mertvyi Kuttuk) cherez Ust-Iurt do Kugrado, proizvedennoi ve 1884 g." **Sbornik geog., topognaficheskikh i statisticheskikh materialov Po Azii**, XV (1885), pp. 1-89.

(Geographical knowledge of B & Khiva).

21-Bunakov, E.V., "K istorii snoshenii Rossii s sredneaziatiskimi khanstvami v XIX veke", **Sovetskoe Vostokovedenie**, II (1941), pp. 5-26.

(Primarily economic relations with early nineteenth century).

22-Bykov, Captain, "Ocherk dohiny Amu-dari", **SMPA**, IX (1884), pp. 34-73.

(Account of the expedition of 1877-1879 sponsored by the Grand Duke Nikolai Konstantinovich).

23-Charykov, N.V., "Mirnoe Zavoevanie Merva (İz vospominanii o pakhode generala A.V. Komarov's v 1885 g.) (Peaceful conquest of Merv. Memory of General A.V. Komarov's Expedition in 1885)", *Istoricheskii Vestnik*, Vol. 138/11 (1914), pp. 486-513.

24-Chuloshnikov, A.P., "Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda. (Studies in the history of the Kazakh-Kirgiz People)", *Trudy obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraya*, Vol. 5, Orenburg 1924.

25-Dukhovskaia, Varvara, *Turkestanskiia Vospominaniia*, St.Petersburg, 1913.

(A useful memory. The author was the widow of Governor-General S.M. Dukhovskioi (1898-1901)).

26-Esadze, B.S., *Skobelev v Zakaspie. Ocherk Akhal-Tekinskoi expeditzii 1880-1881 g.g.* (Skobelev in Transcaspia. Notes on the Akhal-Teke expedition in 1880-1881), Moskva, 1914.

26-Evarnitskii, D.İ., *Putevoditel po Srednei Azii, ot Baku do Tashkenta*, Tashkent 1893.

27-Fedorov, G.P., "Moia sluzhba v Turkestankomskom krae (1870-1906 goda)", *Istoricheskii Vestnik*, CXXXIII (1913), pp. 786-812; CXXXIV (1913), pp. 33-55, 437-467, 860-893.

(It is important for the Russian administration in Turkestan).

28-Gagemeister, İu.A., "O trgovom znachenii k Rossii", *Ruskii Vestnik*, XLI (October 1862), pp. 706-736.

(The author was director of the chancellery of the Ministry of Finance).

29-Galkin, A., "Kratkii ocherk Bukharskogo khanstva", *Voennyi Sbornik* (1890), November, pp. 176-179, December, pp.400-425.

30-Galkin, Colonel, "Kratkii voenno-statisticheskii ocherk ofitserov Generalnago shtaba Turkestanskogo voennago okruga v 1889 godu v Bukharskom khanstve i v iuzhnoi chasti", *Sbornik Geog., Topograficheskikh i Statisticheskikh Materialov po Azii*, LVII (1894), pp. 1-42.

(A summary of the work of military exploring parties led by Beliaevskii, Fedorov, Gintyllo, Lilienthal, Stetkevich, Vasiliev and Vereschagin, g.v.).

31-Galkin, M.N., "Etnograficheskie materialy po sredney Azii i Orenburgskomu Kray", **Russkoe Geograficheskoe Obshchestvo. Zapiski po ot-deleniyu etnografii** (1867), Vol. 1, pp. 1-250.

(Ethnographic materials on Central Asia and Orenburg Kray).

32-Galuzo, P.G., **Turkestan-koloniia (Ocherk istorii Turkestana ot zavoevaniia russkimi do revaliutsii 1917 goda)**, Moskva, 1929.

(Although it is written in the Soviet period, it is an important and reliable work).

33-Gedenov, Captain, "Astronomicheskiiia opredeleniia punktov v Zakaspiiskoi oblasti, Khiviustom i Bukharskom Khanstvakh, v 1884 godu", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestiia**, XXI (1885), pp. 199-202.

34-Geier, I.I., **Turkestan**, 2nd.ed. Tashkent, 1909.

(Most valuable contemporary work).

35-Geins, A.K., **Sobraniye Literaturnikh trudov** (Collection of Literature), St.Petersburg, 1897-98.

(Includes his memoirs of 1865-1866 and his travels in Turkestan).

36-Gelman, Kh.V., "Ot Krasnovodska do Khivy (From Krasnovodsk to Khiva)", **Vestnik Evropy**, August 1882, pp.697-707.

37-Gelman, Kh.V., "Nabliudeniia and dvizheniem letuchikh peskov v Khiviskom Khanstve", **Imp. Russ. Geog. Obsh.,Izvestiia**, XXVII (1891), pp. 384-415.

38-Giers, F.K., **Otchet revizuiushchago, po Vysochaishemu poveleniiu, Turkestanskii krai, Tainago Sovetnika Giersa**, St.Petersburg 1883.

(It is an important source for Russian administration in Turkestan).

39-Girsfeld i Galkin, **Voenno Statisticheskoe opisanie Khivinskogo Oa-zisa** (The War Statistics of the Khivan Oasis), Tashkent 1903.

40-Giorgiev, V.V., "Russkaia politika v otneshenii k Srednei Azii, Istoricheskii ocherk", **Sbornik Gosudarstvennykh Znaniy**, 1 (1874).

(Russia's policy and relations with Central Asia, covers the Russian policy up to 1850).

41-Grigoriev, V.V., **Razbor Sochinenia** (Making the analyses). **Ocherki trgovli Rossii s Sregneyu Aziyu, P. Nebol'sina** (Survey of Russia's trade with Central Asia) **Otchety o XXV Prisizhdenii**, St.Petersburg 1856.

42-Grulev, M.V., **Sopernichestvo Rossii i Anglii v Srednei Azii**, St.Petersburg 1900,

(Valuable contemporary work).

43-Grodekov, N.I., **Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881 g.g.**, (War in Turkmenia. Skobelev's Campaign in 1880-1881). St.Petersburg, 1883-1884, 4 Vols.

44-Grodekov, N.I., **Cherez Afganistan** (Grodekov's Ride over Afghanistan), St.Petersburg 1880.

45-Grodekov, N.I., **Khivinskii Pokhod 1873 goda** (Khivan Campaign in 1873) **Deistviia Kavkaskikh Otriadov**, St.Petersburg 1888, 343 p.

46-Grulev, M.V., "Nekotoryia geografiko-statisticheskiia danniya otnosiashchiiiasia k uchastku Amu Dari mezhdru Chardzhuem: Patta-Gissarom", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestiia Turkestanskago Otdela** (1990), No. 1, pp. 5-57.

47-Gubarevich-Radobyl'skii, A.F., **Znachenie Turkestana v Torgovle Rossii s Sopredel'nymi v Azii**, St.Petersburg 1912.

48-Guryev, B., "Torgovlya Rossii (Russian trade with Persia and the protect of the Great Indian road)", **Vostochnyi Sbornik, Obshch. Russkikh Orientalistov** 1, St.Petersburg, 1912, pp. 88-158.

49-İgnatiev, N.P., **Komissiia dlia razsmotreniia predstavlennoago revizovavshim Turkestanskii krai, Tainym sovetnikom Girsom, proekta polozheniia ob ustroistve upravleniia v oznachennom krae... Protokol zasedani**, St.Petersburg 1884.

(The comission report on the administration of Turkestan region).

50-İvanov, P.P., "Udel'nye zemli Seiid Mukhammed Khana Khivinskogo, 1856-1865 (Appanage land belonging to Seiid Mukhammed Khan of Khiva,

1856-1865)", **Akad. Nauk SSSR, Zapiski Instituta Vostokovedeniya**, Vol. 6 (1937), pp. 27-61.

51-İvorskii, Doctor İ.L., **Puteshestvie russkogo posolstva po Avganistanu i Bukharskomu Khanstvu v 1878-1879 g.g.** (Journey of Russian embassy thorough Afghanistan and Bukharan Khanate in 1878-1879), St.Petersburg, 1882-1883, 2 Vols.

52-Kaufman, K.P. von, **Proekt vsepoddanneishago otcheta po grazhdanskomu upravleniiu i ustroistvu v oblastiakh Turkestanskago general-gubernatorstva, 7 Noiabria 1867-25 Marta 1881 g.**, St.Petersburg, 1885.

(About Russian occupation and administration of Turkestan oblast, 7 November 1867-25 Mart 1881, It is an important source on Russian administration).

53-Kaulbars, Colonel Baron A.V., "Nizovia Amu dari, opisannyya po sobstvennyya izsledovaniyam v 1873 g.", **Russ. Geog. Obsh.**, **Zapiski po Obshchei Geografii**, IX (1881), pp. 1-630.

(The author was sent by Kaufman to explore the delta during the Russian administration of Khiva. Georafical knowledge).

54-Khanykov, N.V., **Opisanie Bukharskogo Khanstva** (Description of the Khanate of Bukhara), St.Petersburg 1843.

Eng. trans. by Cl.de Bode, Bokhara: Its Amir and Its People, London 1845.

55-Kharuzin, A., "Kırgızy bukeevskoy ordy (Kırgız of the Bukey hord)", **Lyubiteley Estestvoznaniya Antropologii i Etnografii**, Vol. 63, **Trudy Antropologicheskogo Otdeleniya** Vol. 10, No. 1 (1889).

56-Khrulev, S., "Proyekt ustava tovarishchestva dlya razvitiya trgovli Sredneyu Aziyeyu", **Promyshlennost, Zhurnal Manufaktur i Torgovli**, 1863, Kn 1.

57-Kostenko, L., **Turkestanskiy kray** (The Turkestan region), St.Petersburg 1880, 3 Vols.

58-Kostenko, L., "Ot Khivy do Kazalinska (A journey from Khiva to Kazalinsk)", **Voennyi Sbornik**, Nov. 1873, pp. 151-166.

(Trip in August 1873).

59-Kostenko, L., "Gorod Khiva v 1873 godu (The city of Khiva in 1873)", **Voennyi Sbornik**, December 1873, pp 321-340.

60-Kostenko, L., Kostenko, L., **Uteshestvie v Bukharu russkoi missii v 1870 godu** (Journey of a Russian Mission to Bukhara in 1870), St.Petersburg 1871.

(The author was a member of Nosovidi's mission. Part of this book first appeared as the following three articles:

- "Puteshestvie russkoi missii v Bukharu, v 1870 godu", **Voennyi Sbornik**, Oct. 1870, pp. 249-260.

- "Opisanie puteshesvii russkoi missii v Bukharu v 1870 godu", **Voennyi Sbornik**, Dec. 1870, pp. 341-410.

- "Gorod Bukhara v 1870 godu", **Voennyi Sbornik**, Dec. 1870, pp. 411-425.

61-Krestovskii, Vsevolod V., **V gostiakh u emira bukharskago. Putevoi dnevniki** (A guest and visitor in Bukharan Emirate. Remembering of a journey), St.Petersburg 1887.

(The author was a member of the Wittgenstein mission in December 1882-January 1883).

62-Kun, A.L., "Ocherki Shagrisebzsakgo bekstva (The Beks of Shehri-sebz), **Imp. Russ. Geog. Obshestvo, Zapiski po otdeleniiu Etnografii**, VI (1880), pp. 201-237.

(The author accompanied Abromov's 1870 expedition).

63-Kun, A.L., "Poezdka po Khivinskomu khanstvu v 1873 g.(An excursion to the Khanate of Khiva in 1873)", **Imp. Russ. Geog. Obshestvo, Izvestiia**, X (1874), pp. 47-58.

64-Kuropatkin, A.N., **Zavoevanie Türkmenii** (The conquest of Turkmenistan) (**Pokhod v Akhal-Teke v 1880-81 g.**) s ocherkom voennykh deist VII v Srednei Azii s 1839 po 1876 g., St.Petersburg 1899, 224 p.

German trans: **Geschichte des Feltzuges Skobelews im Turkmenien**, Mülheim-a-Rein, 1904.

65-Kuropatkin, A.N., "Vosstanie 1916 g. v Srednei Azii (The revolt of 1916 in Central Asia)", **Krasnyi Arkhiv**, XXXIV (1929), pp. 39-94.

66-Kuropatkin, A.N., "Îz dnevnika A.N. Kuropatkina s 6 Marta-15 Maia 1917 g.", **Krasnyi Arkhiv**, XX (1927), pp. 56-77.

67-Levshin, A., **Opizanie Kirgîz-Kazachikh ili Kirgîz-Kaisatskikh ord i stepei** (Description of Kirgîz-Kazakh stepps), St.Petersburg 1832, 3 Vols.

68-Lipskii, V.Î., **Gornaia Bukhara** (Bukharan Mountains), St.Petersburg, 1902-1905.

(Botanical and geological explorations during the summer of 1896, 1897 and 1899).

69-Lobisevich, F.Î, **Opisanie Khivinskago Pokhoda 1873 goda. Po materialam osoboi komissii, uchrezhdennoi totchas posle pokhoda, pod predsedatelstvom byushago nachalnika polevago shtaba**, St.Petersburg 1898, 277 p. Ed. Adj. Gen. V.N. Trotskii.

(Many illus., copies of war paintings, portraits of main mil. figures, including Prince Nikolai Konstantinovich, later exiled to Turkestan).

70-Lobisevich, F.Î, **Postupatel'noe Dvizhenie v Sredneniiu Aziiu v Torgovom i Diplomaticheskovo-Voennom Otnoshenii. Dopolnitel'ny Material Dlia istorii Khivinskago pokhoda 1873 goda (Îz ofitsial'nykh istochnikov)**, St.Petersburg 1900, 205 p.

(Progressive moment in Central Asian trade and diplomatic relations. Supplementary materials on Khivan history).

71-Lagofet, D.N., **V gorakh i na ravninakh Bukhary** (In the mountain and the plains of Bukhara), St.Petersburg, 1913.

72-Lagofet, D.N., **Na granitsakh Srednei Azii. Putevye ocherki** (On the borders of Central Asia), St.Petersburg 1909, 3 Vols.

73-Lagofet, D.N., **Strana bezpraviia, Bukharskoe Khanstvo i ego sovremennoe sostoianie** (Divided country. Khanate of Bukhara and its contemporary structure), St.Petersburg 1909.

74-Logofet, D.N., "Cherez Bukharu (A journey over Bukhara). Putevye ocherkii po Srednei Azii", **Voennyi Sbornik**, (1907), January, pp. 231-246; February, pp. 215-232; April, pp. 231-244; July, pp. 215-234; September, pp. 199-214.

74-Logofet, D.N., "Cherez Bukharu (A journey over Bukhara). Putevye ocherkii po Srednei Azii", **Voennyi Sbornik**, (1910), January, pp. 187-218; February, pp. 189-212; March, 243-262; April, 253-270; May, 235-254; June, 229-250; July, 228-250; August, 187-228; November, 241-254; December, 223-236.

76-Logofet, D.N., **Bukharskoe Khanstvo pod Russkim protektoratom** (The Khanate of Bukhara under Russian protection), St.Petersburg, 1911, 2 Vols.

(Extremely useful, despite their bias and frequent inaccuracies, one the works of Logofet).

77-Lomakin, A., **Obychnoe pravo Turkmen (Adat)** (The Turkmen) Customs), Ashkhabad, 1893.

78-Maev, N.A., "Doliny Vakhsha i Kafrinigana", **Imp. Russ. Geog. Obshchestvo, Izvestiia**, XVII (1881), pp. 179-192.

(The scientific explorations of N.A. Maev in 1879. Geographical knowledge).

79-Maev, N.A., "Marshruty i zametki pu iuzhnym chastiam Bukharskago khanstva", **Imp. Russ. Geog. Obsk., Izvestia**, XIV (1878), 361-386.

(Explorations in the spring of 1878. Geographical knowledge).

80-Maev, N.A. "Putevyia zametki o Bukharskom Khanstve", **Voennyi Sbornik** (August 1877), pp. 296-307.

(Trip to Kitab and Shahr in February-March 1877. Geographical knowledge).

81-Maev, N.A., "Rekognostirovka gornyx putei v Bukharskom khanstve", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestia**, XV (1879), 87-99.

(Explorations in the spring of 1878; a continuation of "Marshruty i zametki". Geographical knowledge).

82-Maev, N.A., "Stepnye puti at Karshi k Amu-dare", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestia**, XVII (1881), 166-178.

(Explorations in 1880. Geographical knowledge).

83-Maier, A.A., **Nabroski i ocherki Akhal-tekiskoi Ekspeditsii 1880-1881 (iz vospominaniy Ranennagda)**, Kronshtadt 1886, 261 p.

(A short story of Akhal-Teke expeditions in 1880-1881)

84-Majerczak, R., "Kaufmanskii Sbornik (Kaufman's Collection)", *Revue du Monde Musulman*, XXVI (1914), 162-196.

85-Maksheev, A.I., *Istoricheskii Obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizheniia v nego russkikh* (Historical Survey of Turkestan and Its Occupation by Russia), St. Petersburg 1890.

86-Markov, Evgenii, *Rossia v Srednei Azii*, (Russia in Central Asia) *Ocherki puteshestviia*, St. Petersburg 1901, 2 Vols.

(Travels in the early 1890's; part of the book was previously published as "Na oksus; laksarte (Putevye ocherki Turkestana)", *Russkoe Obozrenie*, January, February, March, April, November and December, 1893).

87-Masalskii, Hince V.I., *Turkestanskii krai* (Turkestan Region), St. Petersburg 1913.

(Contemporary work).

88-Maslov, A.N., *Zavoevanie Akhal-teke. Ocherki iz poslednei Ekspeditsii Skobeleva (1880-1881)* (The Conquest of Akhal-Teke. A Survey of Skobelev's latest expedition 1880-1881), St. Petersburg 1882, 205 p.; 2nd ed., St. Petersburg 1887, 326 p.

(Includes *Materialy Dlia Biografii i Kharakteristiki Skobeleva*.)

89-*Materialy po istorii Kazakhskogo naroda* (Materials on the history of the Kazakh People), ed. V.I. Lebedov, Vol. 4, Leningrad 1940.

90-*Materialy po vopnosu o Torgovykh putiakh v sredniuiu Aziiu* (Materials on Problems of Trade road on Central Asia) *Osobshchestvo dlia sodeistviia russkoi pnomyshlennosti i torgovle*, St. Petersburg 1869.

91-*Materialy dlia opisaniia Khivinskago pokhoda 1873 goda* (Account of Materials on Khivan Expedition in 1873) *Opisanie Deistvii Turkestanskago otriada v Khivinskuiu ekspeditsiiu 1873 goda*. Compiled and edited by Lt. Gen. V.N. Trotskii, by order of Gen. K.P. Kaufman, Tashkent, 1881/1882, 246, 208, 161 p.

92-*Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii, Iranskie, Bukharskie i*

Khivinskie Ístochniki XVI-XIX vv. (Materials on the history of Turkmenistan and Turkmens. XVI-XIX century Iran, Bukhara and Khivan sources), Vol. 2, Moscow-Leningrad, 1938 (Trudy instituta vostokovedeniia, Vol. 8). .

93-Matveev, Colonel, “Poezdka po bukharkim i avganskim vladeniiam v fevrale 1877 g. (Journey on the dominions of Bukhara and Afghanistan in February 1877)”, **Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii**, Vol. V, (1883), pp. 1-57. .

(Geographical knowledge).

94-Matveev, Colonel, “Kratkii ocherk Bukhary 1887 g.(A Brief Account of Bukhara in 1887)”, **Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii**, Vol. XXXVI (1888), pp. 1-8.

95-Miliutin, D.A., **Dnevnik D.A. Miliutina, 1873-1882** (D.A. Milintin's Dairy of 1873-1882), ed. P.A. Zayonchovskiy, Moskva, 1947-1950, 4 Vols.

96-Morskoi Sbornik, Voennno-morskoi i voennno-politicheskii zhurnal, Leningrad 1848-1920.

(Many articles on Russian military operations in Central Asia).

97-Mushketov, I.V., **Turkestan**, Petrograd, 1912-1915, 2 Vols.

98-Nalivkin, V.P. ve M. Nalivkina, **Ocherk byta zhenshchiny osedlogo tuzemnogo nareleniya Fergany**. (Sketch of the life of women of the settled native population of Fergana), Kazan 1886.

99-Nazirov, Liutenant, **Marshrutnoe opisanie puti ot g. Mesheda v gorod Chardzhu** (Journey in the spring of 1882 in Meshed and Charju.), St.Petersburg, 1883.

(Geographical knowledge).

100-Nebolsin P.I., “Ocherki torgovli Rossii s Sredney Aziyey (A survey of Russian Trade in Central Asia), **Zapiski Russkogo Geographicheskogo Obshchestva**, 1855, Kn.10. (Statisticheskoye Obozreniye o Vneshney Torgovle Rossii, Chb 1-2, BPb., 1850).

101-Nechaev, A.V., **Po gornoi Bukhare**. (On the mountains of Bukhara) **Puteuye ocherki**, St. Petersburg, 1914.

(Journey in Summer of 1908).

102-Obruchev, V.A., **Po goram i pustyniam Srednei Azii**, Moskva 1948.

(The author's scientific journeys in 1886-1888).

103-Obruchev, V.A., "Zakaspiiskaia nizmennost. Geologicheskii i orograficheskii ocherk", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Zapiski po Obshchei Geografii**, No:3 (1890), pp. 1-127.

(The author's work took him into the Bukharan part of the Zarafshan Valley).

104-Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1911 g. (Survey of Transcaspia in 1911), Zakaspiyskiy Oslastnoy Staticheskiy Komitet., Ashkhabad 1915.

105-Oshanin, V.F., "Korategin i Darvaz", **Imp, Russ. Geog. Obsh., İzvestia**, Vol. XVII (1881), pp. 21-58.

(Trip to Karategin and Darvaz in 1878. Geographical knowledge).

106-Pahlen, K.K., **Otchet po revizii turkestantskago kraia** (An account of the inspection on Turkestan region), St.Petersburg, 1909-1911, 19 parts

(The basic source for the governor general of Turkestan from 1885-1917).

107-Pankov, A.V., **K istorii trgovli Sredney Azii s Rossiei**, XVI-XVII vv. (On the history of trade between Central Asia and Russia in the XVI-XVII centuries) V.V. Bartoldu, Tashkent 1927, pp. 20-47.

108-Petrovskii, N.F., "Moia poezdka v Bukharu (My story to Bukhara)", **Vestnik Evropy** (March 1873), pp. 209-248.

(The author was an agent of the Minister of Finance).

109-Petrusevich, N.G., The Turcomans between the old bed of the Amu-Darya and the northern frontiers of persia. **Zap. Kavk. Otd. Geogr. Obshch**, Vol. XI, Part 1, Tiflis 1880.

110-Pokotilo, N.N., "Puteshest v tsestralnui i vostochnnin Bukham v 1886 godu", **Imp. Russ. Geog. Obsh., İzvestia**, Vol. XXV (1889), pp. 480-502.

(Journey to Central and Eastern parts of Bukhara in 1886).

111-Popov, G.A., "Vospominaniia ob ekspeditsii v Akhal-Teke i shturm krebosti Geok-tepe, 1879-1881 g.g.(Reminiscences on the expedition in Akhal-

Teke and assault of Gok-Tepe,,1879-1881), **Voенno-Istoricheskii Sbornik**, Vol. 5-1 (1915), p.177-200.

112-Poslavskii, P., “Bukhara. Opisanie goroda i khanstva (Description of the city of Bukhara and Khanate)”, **Sbornik Geog., topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii**, Vol. XLVII (1891), pp. 1-102.

113-Poslavskii, P., “Bukhara”, **Voенnyi Sbornik**, November 1891, pp. 237-268; December 1891, pp. 452-486.

(Description of the Emir’s capital in 1886-1888).

114-Poyarkov, F., “Iz oblasti kirgizskikh verovanii (From the domain of Kirgiz (Kazakh) belief)”, **Etnograficheskoe Obozrenie**, No: 4 (1891), pp. 21-43.

115-P.V., “Zavoevanie Akhal-Tekhinskago oazisa (Conquest of Akhal-Teke Oasis) Istoricheskii ocherk”, **Istoricheskii Vestnik**, Vol.5, No. 3, 1881, pp. 577-595.

116-Radloff, W., **Etnograficheskii obzor tyurkskikh plemun yuzhnoy Sibiri i Dzhungarii** (Ethnographic survey of the Turkic tribes of southern Siberia and Dzhungaria), Tomsk, 1887.

117-Radloff, W., **Opyt slovary tyurkskikh narechii** (Dictionary of Turkic dialects), St.Petersburg 1893-1911, 4 Vols.

118-Regel, A.E., “Poezdka v Karategin i Darvaz (Explorations in 1881 in Karatekin and Darvaz)”, **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestia**, Vol. XVIII (1882), pp. 137-141.

119-Regel, A.E., “Puteshestvie v Shugnan (Explorations in 1882-1883 in Shugnan)”, **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvastia**, Vol. XX (1884), pp. 268-274.

(Geographical knowledge).

120-Rittikh, P.A., “Nashi snosheniya s persiyei i yeya politicheskoye polozheniye v XIX stolyetii (Russian’s relations with Persia)”, **Russkii Vestnik**, CCXLIV, No:5, St.Petersburg 1898. pp. 1-26; No: 6, pp. 49-81.

121-Rittikh, P.A., **Politico-statisticheskii ocherk Persii**, St.Petersburg 1896.

122-Romanovskii, D.I., **Zametki po sredne-aziiatskomu voprosu**, St.Petersburg 1868.

(It is available in translation as **Notes on the Central Asiatic Question**, Calcutta 1870.

124-Rossiia. **Polnoe geograficheskoe opisanie**. (Russia. Complete geographic description) ed. V.P. Semenov. Vol. 13 (1903) Kirgizskiy kray. Vol.18 (1913) Turkestanskiy kray.

125-Rossiia., **Vseobshchaya perepishnaseleniya 1897**. (Russia. General population census of 1897) Obshchiy svod., St.Petersburg, 1905, 2 Vols.

126-Rozhevits, R.Iu., "Poezdka v iuzhnuu i sredniuu Bukharu v 1906 g. (Journey to south and Central Bukhara in 1906), **Imp. Russ. Geog. Obsh.**, **Izvestia**, Vol. XLIV (1908), pp. 593-656.

127-Samoylovich, A.N., **Nekotorye dopolneniya k klassifikatsii turetskikh yazykov** (Some additions to the classification of the Turkic languages), Petrograd 1922.

128-Semenov, A. A., "Po granitsam Bukhary i Afganistana (On the boundaries of Bukhara and Afghanistan)", **Istarieskii Vestnik**, Vol. LXXXVII (1902), pp. 961-992; Vol. LXXXVIII (1902), pp. 98-122. (Trip in 1898).

129-Semenov, A.A., **Ocherki iz istorii Prisoedineniia vol'noi Turkmenli, 1881-1885 gg. Po Arkhivnym Dannym** (An account of the history of annexation of Turkmenistan 1881-1885), Tashkent 1909, 122 p. From articles in **Turkestanskii vedomosti** 1909.

130-Semenov, A.A., "Ocherk pozemel'no-podatnogo i nalogovogo ustroistva b. Bukharzskogo Khanstva (Brief History of Bukharam trade and taxation)", **SAGU (Sredne Aziatskii Gosudarstvennyi Universitet) Trudy**, Ser. 2. , Orientalia, Fasc. 1, Tashkent 1929.

(İdare ve hükümet hakkında iyi araştırma).

131-Seng-zade, "K 30 letiiu vosstanie 1898 goda (Thirty years after the revolt of 1898 in Central Asia)," **Revoliutsiia v Srednei Azii, Sbornik**, Vol. I, Tashkent 1928, pp. 41-58.

132-Serbarinov, Gr. "Isyatay Taymanov. Ocherk narodnogo dvizheniya v Bukeyevskoy Orde v 1837-38 gg. (Isatay Taymanov. A study of a People's movement in the Bukey Morde in 1837-1838)". **Obshchestvo izucheniya Kirgizskogo kray. Trudy**. Vol. 2, part 2, pp. 20. Orenburg 1924.

133-Serebrennikov, A.G. (Ed.) **Turkestanskii krai. Sbornik materialov dlia istorii ego zavoevaniia** (Turkestan Region and the collection of materials on its conquest), Tashkent, 1912-1916, 14 Vols.

An indispensable documentary collection.

134-Shavrov, **Sudokhodstvo i trgovlia** (Shipping and trade in the southern part of the Caspian), St. Petersburg 1912.

135-Shavrov, **Vneshnyaya trgovlia Persii**, (Persia's foreign trade and Russia's part in it), St. Petersburg 1913.

136-Shavrov, **Persidskoye poberezhie Kaspiiskago moria** (The Persian coast of the Caspian: Its products and trade), Tiflis 1913.

137-Shestakov, A.V., **Vosstanie v sredney Azii** (Uprising in Central Asia) **Istoriik Marksist**, (1926), pp 84-114.

138-Shkapskii, D.A., "Nekotoryia dannyia dlia osvesheniia kirgizkogo voprosa", **Russkaia Mysl**, Vol. XVIII, No. 6 (1897), pp. 44-58; No.7, pp. 31-48.

139-Shubinskii, P.P, "Nedavniaia tragediia v Bukhare", **Istoricheskii Vestnik**, Vol. XLVIII (1892), pp. 466-475.

140-Shubinskii, P.P, "Ocherki Bukhary", **Istoricheskii Vestnik**, Vol. XLIX (1892), pp. 118-142, 363-389, 620-648; Vol. L, (1892), pp. 99-123, The author, a Cossak captain and an apologist for the Emir's government, was in Bukhara in June 1891).

141-Sitniakovskii, N.F., "Popytki k ishchisleniiu narodonaseleniia v gor Bukhare", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestia Turkestanskago Otdela**, Vol. I, No: 1 (1898-1899), pp. 77-85.

142-Sitniakovskii, N.F., "Zametki o Bukharskoi chasti doliny zeravshana", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestia Turkestanskago Otdeli**, Vol. I, No: 2 (1898-1899), pp.121-314.

143-Snesarev, Lieutenant Colonel, "Vostochnaia Bukhara (voenno-geograficheskii ocherk)", **Sbornik Geograficheskikh, topograficheskikh; statisticheskikh materialov po Azii**, Vol. LXXIX (1906), pp. 1-148.

144-Smirnov, E.T., (ed.) **Srediaia Aziia. auctno-Literaturnyi Sbornik Statei po Srednei Azii**, Tashkent 1898, 212 p.

(8 articles on culture, economics and history. The longest account of Kaufman's march on Khiva).

145-Sobolev, L.N., "Geographicheshiia i statisticheskiiia svedeniia o Zevshanskom okruge", **Imp. Geog. Obsh., Zapiski po Otdeleniiu Statistiki**, Vo. IV (1874), pp. 161-718.

(Geographical knowledge).

146-Sobolev, L.N., "O pastepennom dvizhenii Reskov kg. Bukhare", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestiia**, IX (1873), pp. 259-265.

(Geographical knowledge).

147-Sobolev, L.N., "Obzor dostupov k Khivinskomu Khanstvu i kratkiiia svedeniia o nem", **Voennyi Sbornik**, May 1873, pp. 127-164.

(Geographical knowledge).

148-Sorokin, N.N., "Ocherki iz Ruteshviia po Srednei Azii", **Kazan Universitet, Ucheniia Zapiski**, January-April 1882, Section two, pp. 1-39.

(Grand Duke Nikolai Konstantinovich's expedition to the Amu-Darya basin, 1877-1879).

149-Stoletov, N.G., "Amu-Darinskaia expeditiia", **Imp. Russ. Geog. Obsh., Izvestiia**, X (1874), pp. 321-323.

(Geographical knowledge).

150-Stremonkhov, N.P., "Poezdka v Bukharu", **Russkii Vestnik**, CXVII (1875), pp. 630-695.

(A trip made in 1874).

151-Sukhareva, O.A., **Bukhara XIX-nachalo XX v. (Pozdnefeodalnyi gorod i ego naselenie)**, Moskva, 1966.

(Bukhara's capital is studied).

152-Syrovatskii, S., "Putevyia zametki o Khivinskom khanstve", **Voennyi Sbornik**, November 1874, pp. 127-158.

(Geographical knowledge).

- 153-Taranetz, A. Ia., "Poezdka v Bukharu", **Istoricheskii Vestnik**, CXXXII (1913), pp. 1019-1038.
- 154-Tatarinov, A., **Semimesiachnyi plen v Bukharii**, St.Petersburg 1867.
(The author was, like Glukhoskoi, a member of the 1865 Struve Mission).
- 155-Terent'ev, M.A., **Istoriia zavoevaniia Srednei Azii**, St.Petersburg 1906, 4 Vols.
(Useful work. The author participated in some of the events described, including the war against Bukhara in 1868 and the delimitation of the Russo-Bukharan boundary in the following year).
- 156-Ter-Gukasov, G.I., **Economicheskiye i politicheskiye interesy Rossii v Persii** (Economic and political interests of Russia in Persia), St.Petersburg 1916, 2nd ed.
- 157-Tolstov, S.P., **Drevniy Khorezm** (Ancient Khorezm), Moskva 1948.
- 158-Tolstov, S.P., "Goroda Guзов (Cities of the Guz)", **Sovetskaia Et-nographia**, No: 3 (1947), pp. 55-102.
- 159-Tolstov, S.P., **Po sledam drevne Khorezmiyskoy tvivilizatsii** (On the trace of the ancient Khorezmian civilization), Moskva 1948.
- 160-Tugan-Mirza-Baronovskii, V.A., **Russkie v Akhal-Teke 1879 g.**, St.Petersburg 1881, 176 p.
- 161-Ukhtomskii, Prince Esper, **Ot Kalmytskoi stepi do Bukhara**, St.Petersburg 1891.
- 162-Ulyanitsk, V.A. (ed.), **Materialy dlia istorii vzaimnykh otnosheniy Rossii, Polshi, Moldavii, Valakhii i Turtsii v XIV-XVI v.v.**, Moskva 1887.
- 163-Vasiliev, Captain, "Statisticheskie materialy dlia opisaniia Bukhary, Bekstvo shirabadskoe i chast Baisunskago 1889 g.", **Sbornik Geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii**, LVII (1894), pp. 399-402.
- 164-Vasiliev, Captain, "Kratkoe statisticheskoe opisanie Karategina", **Sbornik Geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii**, XXXIII (1888), pp. 8-53.

165-Vasil'eva, P.S., **Ahal-Tekinskii Oazis. Ego prochlor i Nostoiashche, Istoriko-Geograficheskie i orogeologicheskie Zakaspiiskoi Oblast**, St.Petersburg 1888.

166-Veliaminov-Zernov, **Izsledovaniye o kasimovskikh tsaryakh**, St.Petersburg 1863-67, 4 Vols.

167-Vereshchagin, Aleksandr Vasil'evich, **Doma i na vione, 1853-1881, Vospominaniia i razskazy**, St.Petersburg 1885, 600 p.

(Part 2 includes reminiscences of Russo-Turkish war of 1877-1878 with Skobelev; Part 3 "Vospaminaniia ochevidtza o tekinskoi ekspeditsii 1880-1881 g." p. 473-600, including vivid account of merciless extermination of Turkmen in Geok-Tepe fortress, Trans.: Wereschtschagin, A.W., **In der Heimat und in Kriege**, Bakü 1886, 356 p.

168-Vereshchagin, Aleksandr Vasil'evich, **Novye razskazy (1855-1895)**, St.Petersburg 1900.

(p. 148-220 includes re-telling of Akhal-Teke story but in more colourful, popular style, more critical of latter phase of the operation).

169-Veselovski, N.I., **Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii** (Documents relating to diplomatic and commercial relations between Muscovy and Persia), I (the reign of Fedor Ivanovich) 1890; II (1898); III (the reign of Michel Fedorovich) 1898, (Published as Vols. XX-XXII of the **Trudy vostochn. Otdeleniya Russ. Archeol. Obshch.**).

170-Veselovski, N.I., "I.D. Khkhlov", **Zhurn. Minist. Nar. Prosu.**, St.Petersburg, January 1891.

(Khokhlov was a Russian ambassador to Persia and Bukhara in the 17th century).

171-Voenno-Istoricheskii Sbornik, 1911-1916.

(Many articles on Russian military operations in Central Asia).

172-Voennyi Sbornik, 1855-1900, 1901-1917

(Many articles on Russian military operations in Central Asia).

173-Yanzhul, I., "Istoricheskiy ocherk russkoy trgovli s Sredney Azii", **Moskovskiy Universitetskiy Izvestiya**, No. 5, 1869.

174-Yavorskiy, I.L., **Kratkiy otchet o komandiroke v Srednyuyu Aziyu** (Brief account of a journey to Central Asia), Odessa 1895.

175-Zorin, A., “Iz istorii vosstaniia Kirgizov i Kazakhov v 1916 g.”, **Borba Klassov**, II: 7-8 (1932), pp. 128-139.

176-Zhukovskii, S.V., **Snosheniia Rossii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhstletie**, Petrograd 1915 (Is the basic work on the Russo-Bukharan and Khivan relations).

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ İÇİN SEÇKİN BİBLİYOGRAFYA

İnan, Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı, 1933**, TTK, Ankara 1972.

İnan, Afet, **Medenî Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları**, AAM, Ankara, 2000.

Armaoğlu, F., **20. yy. Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara, 1983.

Arsal, S.M., **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, 1947.

Arsan, N., **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannamelir (1917-1938)**, Ankara, 1964.

Arslan, Ali, **Darülfunun'dan Üniversiteye Geçiş**, İstanbul 1995.

Arolov, S. İ., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hâtıraları**, İstanbul, 1967.

Atatürk, Genelkurmay Bşk'lığı ATASE Yayınları, Ankara, 1980.

Atatürkçülük, (Birinci Kitap), Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, İstanbul, 1984.

Atatürkçülük, (İkinci Kitap....

Atatürkçülük, (Üçüncü Kitap), Atatürk'ün Düşünce Sestemi,

Atatürk, M. Kemal, **Nutuk, I, II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973.

"Atatürk", İslam Ansiklopedisi, C. I.,

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, I, III, İstanbul, 1945.

Atatürk, Din ve Laiklik, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Yayını, İstanbul, 1968.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Dış İşleri Bakanlığı-Kültür Bakanlığı Neşr, Ankara, 1983.

Atatürk'ün Ekonomi Görüşleri, KKK'lığı Yayınları, Ankara, 1982.

- Ayın Tarihi**, İçişleri Bakanlığı Basın Genel Direktörlüğü, Ankara.
- Başgil, Ali Fuat, Din ve Laiklik**, 3. Baskı, İstanbul, 1977.
- Bayur, Y. H., Türk İnkılabı Tarihi**, 1-3, TTK, Ankara,
- Belleten**, Türk Tarih Kurumu İlmî Dergisi, Ankara.
- Berkes, Niyasi, Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1975.
- Belen, Fahri., Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1973.
- Bozbeyli, F., Parti Programları**, İstanbul, 1970.
- Budak, Mustafa., İdealdan Gerçeğe, Misak-ı Milli’den Lozan’a Dış Politika**, Küre Yay, İstanbul, 2001.
- Cebesoy, Ali Fuat, Moskova Hâtıraları**, İstanbul, 1955.
- Cebesoy, Ali Fuat, Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul, 1967.
- Cebesoy, Ali Fuat, Milli Mücadele Hâtıraları**, İstanbul, 1953.
- Cebesoy, Ali Fuat, Siyasi Hâtıralar**, İstanbul, 1957.
- DİE, Türkiye’nin Toplumsal ve Ekonomik Kalkınmasının 50. Yılı**, Ankara, 1973.
- Earle, Edward M., Bağdat Demiryolu Savaşı**, Çev: ... , Milliyet Yay., Ankara, 1972.
- Eraslan, Cezmi, II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, 199
- Erkin, F.C., Dış İşlerinde Otuzdört Yıl. Anılar Yorumlar, I-II**, TTK, Ankara, 1987.
- Feroz, Ahmed, İttihad ve Terakki (1908-1914)**, İstanbul, 1971.
- Feyzioğlu, T., Atatürk ve Milliyetçilik**, Ankara, 1986.
- Genç, Reşat., Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar**, Ankara, 1998.
- Glasneck, J., Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye**, Ankara, 1976.
- Gürün, Kâmuran., Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983.
- İğdemir, U., Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara, 19

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İctimai Nutukları, Ankara, 1934.

İnönü. İsmet., Hâtıralar,

Jaeschke, G., Krinoloji: Türk Kurtuluş Savaşı Kronoljisi, Ankara, 1970.

Jaeschke, G., Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili Belgeler, Ankara, 1971.

Hocaoğlu. M., Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1975.

Kafesoğlu, İ., Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri, İstanbul, 1970.

Kansu, M.M., Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber, I, II, Ankara, 1966, 1968.

Karpat, K. H., Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1996.

Karpat, K. H., Ottoman Population 1830-1914 : demographic and social charcter, Wisconsin : The University of Wisconsin, 1985.

Karabekir, Kâzım, İstiklal Harbimizin Esasaları, İstanbul, 1957.

Karabekir, Kâzım, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1960.

Karacan, Ali Naci., Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, İstanbul, 1943.

Kinross, Lord., Atatürk, The Rebirth of Nation, London, 1966.

Kurat, A. N., Türkiye ve Rusya: 18 yy Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara, 1970.

Kocabaşoğlu, U., Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19 yy. Osmanlı İmparatorluğundaki Misyoner Okulları, İstanbul, 1989.

Korkmaz, Z., Atatürk ve Türk Dilli: Belgeler, TDK Yay., Ankara, 1992.

Lewis, B., The Emergance of Modern Turkey, Oxford, 1966.

Mardin, Ş., Jön-Türklerin Siyasî Fikirleri, 2. Baskı, İstanbul, 1983.

Meray, S.L., Lozan Barış Konferansı, Tustanaklar-Belgeler-, I-III, Ankara, 1969-1972.

Müderisoğlu, A., Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara, 1981.

- Mikusch, D.V., **Gazi Mustafa Kemal. Avrupa ile Asya Arasındaki Adam**, İstanbul 1981.
- Okyar, F., **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, 1980.
- Otoman Archives, Yıldız Collection, **The Armenian Question, I-III**, İstanbul, 1989.
- Orbay, R., **Cehennem Değirmeni. Hâtıraları**, İstanbul,
- Oran, B., **Atatürk Milliyetçiliği**, Ankara, 1988.
- Öymen, H.R. M.K. **Atatürk'ün Eğitim İle Görüşleri, Atatürk Konferansları 1973-1974**, Ankara, 1977.
- Özalp, K., **Milli Mücadele, Belgeler, 1919-1922**, 2 Cilt, Ankara, 1989.
- Ramsaur, E. E., **Jön-Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev.. 2. Baskı, İstanbul, 1982.
- Safa. Peyami., **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ankara, 1981.
- Saray, Mehmet., **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul, 1996.
- Saray, Mehmet., **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990
- Saray, Mehmet., **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, AAM, Ankara, 2002.
- Saray, Mehmet., **Türk Devletlerinde Meclis (Parlemanto, Demokratik Düşünce ve Atatürk)**, Ankara, 1999.
- Saray, Mehmet., **Gaspıralı İsmail Beyden Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Ankara, 2003.
- Saray, Mehmet., **Sovyet Tehditi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi. III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler**, AAM, Ankara, 2000.
- Saray, Mehmet., **Türk-İran İlişkileri**, AAM, Ankara, 1999.
- Saray, Mehmet- Kafesoğlu, İ., **Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihî Temeller**, İstanbul, 1998.
- Saray, Mehmet., **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul, 2003.

- Saray, M., **Atatürk'ün Tarih Tezi, Tarih Araştırmalarımız ve Tarih Bilinci**, Yeditepe Yay. İstanbul. 2008.
- Saray, M., **Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı**, Yeditepe Yay. İstanbul, 2008.
- Saray, M., **Atatürk Aydınlanmasının Karşılaştığı Engeller**, Yeditepe Yay. İstanbul. 2008.
- Sarınay, Y., **Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı**, Ankara, 1990.
- Sonyel, S.R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, I, II, TTK, Ankara, 1975 ve 1986.
- Sonyel, S.R., **Turkish Diplomacy, 1918-1923**, London, 1975.
- Soyak, H. R., **Atatürk'ten Hâtıralar, I-II**, İstanbul, 1973.
- Şimşir, B.N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, TTK, Ankara, 1993.
- Şimşir, B.N., **Ege Sorunu, Belgeler, I-II**, TTK, Ankara, 1983.
- Şimşir, B.N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I-III**, TTK, Ankara, 1973-1979.
- Şimşir, B.N., **Rumeli'den Türk Göçleri, I-III**, TTK, Ankara, 1989.
- Şimşir, B.N., **Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)**, I-II, Bilgi Yay., Ankara, 2001.
- Tansu, S. N., **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 1964.
- Tengirşek, Y. K., **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, 1967.
- Turhan, Mümtaz., **Garplılaşmanın Neresindeyiz?**, İstanbul, 1980.
- Türkgeldi A. F., **Mondros ve Mütarekeleri Tarihi**, Ankara, 1948.
- Türkiye Cumhuriyeti Salnameleri.**
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri**, TBMM Basımevi, Ankara.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, I-IV**, TBMM Basımevi, Ankara, 1980.
- Uçarol, Rıfat, **Siyasî Tarih, 1789-1994**, 4. baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

Uluslar arası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 2001.

Uras, E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.

Ülgen, Y., Atatürk ve İktisat, Ankara, 1984.

Villalta, J.B., Atatürk, Çev: Fatih Özsü, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

Walder, David., The Chanak Affair, London, 1969.

Wortham, H.E., Mustafa Kemal of Turkey, Boston, 1931.

Yakın Tarihimizde: Hâtıralar-Vesikalar, I-IV, Türk Petrol Vakfı Neşri, İstanbul, 1962-1963.

Yalçın, A., Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları, İstanbul, 1987.

Yaşa, Memduh., Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978), Akbank Yay., İstanbul, 1980.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1976.

Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak, İstanbul, 1976.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ EL KİTABI

İNDEKS

A

A.B.D.,.....	60
Amerikan Arşivleri,	60
Akkaya, Ş.,	36
Akınbay, D.,.....	87
Akurgal, E.,.....	45
Alptekin, C.,	46
Alman (lar),.....	32, 44
Altay, G.A.,.....	27
Anadolu,	48,90,91
Arık, A.İ.,.....	44
Aristoteles,.....	80
Arslan, A.,.....	6
Artuk, C.,.....	46
Artuk, İ.,	46
Arslanapa, O.,.....	48
Atasoy, N.,	48
Atatürk,.....	50
Ataöv, T.,	51
Ateş, A.,	78

Attila (Hun İmparatoru),.....	32
Atina,	35
Avrupa,	38
Avrupalılar,	43,49
Avusturyalı,.....	39
Aydemir, Ş.S.,	50
Aykut, N.,.....	6,46
Azerbaycan,	58

B

Bacinoğlu, T.,.....	40
Bal, H.,.....	6
Balkanlar,.....	40
Barthold, W.,.....	76
Barzun, J.,	62
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,	58
Başbakanlık Osmanlı Arşivleri,.....	58,61
Batıniler,	55
Bayar, C.,.....	57
Baykara, T.,.....	48, 78
Belli, O.,	45
Bergson, H.,.....	89
Bernheim, E.,.....	36
Beydilli, K.,	6
Bibliothèque National,.....	60

Bilge Kağan,	62
Bilgisever, A.K.,	11
Bodin, J.,	82
Bozkır Medeniyeti,	45
Braudel, F.,	42,43
British Museum,	60
Budak, M.,	6

C

Cantor, N.F.,	30
Cengiz, H.,	6
Churchil, W	44
Cohen, R.,	43
Collingwood, R.G.,	33,85
Comte, A.,	82,83,86
Çiçero,	81
Çin,	33,48
Çinliler,	33

D

D'arcy, M.N.,	38
Darvin,	86
Day, R.A.,	27,28,74
De Gaulle, C	44
Dilmen, S.,	25,27

Dinçol, A.,.....	32
Donuk, A.,.....	6
Dönmez, Y.,	48

E

Edebiyet Fakültesi (İ.Ü),	5
Edhem, H.,.....	46
Eflatun,	81
Eisenhover, D	44
Elton, G.R.,.....	30,36
Emecen, F.M.,.....	6
Eraslan,C.,	6
Ergin, M.,.....	34
Ergün, M.....	65
Erinç, S.,	47
Ermeniler,	51
Ermenistan,.....	92
Estonya,	92
Evren, K.,.....	56,57
Eyice, S.,.....	48

F

Farabi,.....	81
Farsça,.....	47
Feridun Bey Münşeatı,	52

Ferro, M.,.....	35
Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu.....	75
Fisher, D.H.,.....	36
Flyn, T.R.,.....	31
Francher, R.E.,.....	44
Fransız İhtilali.....	40,41
Friedrich Hegel, G.W.,.....	68
Frobenius	89

G

Galib, İ.,.....	46
Geertz, C.,.....	43
Geyl, P.,.....	31
Gorgias,.....	81
Gökberk, M.,.....	88,89
Gökbilgin, T.,.....	45
Göktürk,.....	62
Göktürkler,.....	45
Graft, H.F.,.....	62
Grekler,	31, 45,80
Grousset, R.,	77
Gustavson, C.G.,.....	42
Güney Asya,	39
Gürcistan,.....	92

H

Habeşistan,.....	58
Hacıoğlu, S.,	6
Haçlı Seferleri	13,38
Halkın, L.E.,	16,17
Hammer Pursgall, J.F.von.,.....	39, 40
Handlin, O.,	31
Hansshofer,	90
Harris, G.,	50
Hegel, G.W.F.,	79,82
Heller, L.G.,	11
Herder, J.G.von.,.....	89
Herodotes,.....	33,35
Hıristiyan,	13,39,40
Hind,	48
Hitit Devleti,	32
Hititler,.....	32,33,45
Hitler,	43,90
Hobsbawn, E.,.....	91
Homeros,	31
Hughes, H.S.,.....	42

I, İ, J

India Office,.....	60
İbn A'sem ül-Kufî	55

İbn Haldun	81,82,85
İbn Miskeveyh	85
İbn ül-Esîr	34
İlhan, S.,.....	48
İliada,	31
İmperati, F.....	32
İnci, İ.,.....	6
İngiltere,.....	39
İplikçioğlu, B.,.....	45
İpşirli, M.,	6
İslâm Ansiklopedisi,	63,64
Isparta	35
Jonson, R.,	86

K

Kafesoğlu, İ.,	5,36,52,53,56,75
Kalkaşandi,	53
Kant, I.,.....	82,88,89
Kavakçı, Y.Z.,	78
Karasar, N.,.....	20
Karahanlılar,	34
Kazakistan,	58
Kılıçbay, M.A.,	42
Kırgızistan,	58
Kırıkkale Silah Fabrikası,.....	19

Kırım,.....	58
Kongre Kütüphanesi,.....	60
Kuman	32
Kültekin,.....	62
Kültür Bakanlığı,	63
Kütükoğlu, M.,	46,78

L

Lessing, G.E.,	89
Letonya,.....	92
Litvanya,.....	92
Lord Kinross,.....	40

M

Machiavelli, N.,	82
Malay, H.,	45
Manas Destanı	31
Mansel, M.,.....	45
Marks, K.,.....	82,86,87
Mc Lennan, G.,.....	86
Mengüşoğlu, T.,	42
Mısır,.....	48
Milli Eğitim Bakanlığı.....	63
Moldovya,.....	92
Morris, C.G.,.....	44

Morris, W.,.....	36
Moskova,	58
Mowatt, E.L.,.....	87
Mussolini	43
Mülayım, S.,	48
Müslümanlar,	13,38,40

N

Napolyon	77
Nibelungeu Destanı,	31
Nizam'ül-Mülk	47,53
Nordau, M.,.....	79

O

Odisseus,.....	31
Oğuz Destanı,	31
Orhun Yazıtları	33,45
Orkun, H.N.,	34
Orta Asya,	39,41,76
Orta Avrupa,.....	40
Oryantalizm,	39,40
Osman Gazi,	46,52
Osmanlı Devleti,.....	59
Osmanlı Türkçesi,.....	14
Öngör, S.,.....	47

Özal, T.,.....	58
Özbekistan,	58
Özel, M.,.....	48
Özey, R.,	47,48
Özlem. D.,.....	79,87
Öztürk, L.,.....	79

P

Pamukçu, M.....	25,27
Paris,	77
Peçenek Türkleri.....	32
Perikles,	33
Pers,	33
Petersburg,	58
Poblibios,.....	81
Protagoras,	81
Public Record Office,	60

R

Radlof, W.,.....	44
Radyo Liberty,	60
Rafiziler,	55
Ranke, O.,.....	76,89
Ratzel,.....	90
Resmi Gazete	75

Riasanovsky, A.V.,	42
Riznik, B.,	42
Roma,	45,81
Roth, M.S.,	43
Rousseau, J.J.	82
Royal Geographical Society,	41
Rus(lar),	16,59
Rusya,	16
Russel, B.,	42

S

Said, E.,	39
Saray, M.,	33
Schiller,	89
Schneider, R.J.,	30
Schwarz, B.,	86,91
Selçuklular,	34,52,53
Seneca,	81
Seyidoğlu, H.,	73
Siyasetnâme,	34
Sokrates,	81
Sovyet,	38,91
Sovyet Tarihçiliği,	91
Sovyetler,	59,91
Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü,	60

Spengler, O.,	82,90
St. Augustine,.....	81,83,84
St. Thomas, A.,	84
Stalin, J.,	43
Stern, F.,.....	31,86
Sutton, D.,.....	86
Sümer,.....	45
Şevcan, H.,.....	20,22,25

T

Taberi,.....	34
Tapu Tahrir ve Sicil Defterleri,.....	61
Temir, A.,	44
Tevetoğlu, F.,	50
Tevhid, A.,	46
Tillet, L.,	91
Thukydides,	35
Togan, Z.V.,.....	10,11
Toynbee, A.,.....	40,76,82
Tonyukuk,.....	62
Turan, O.,.....	48
Türk(ler),	13,14,16,33,34,38,41,49
Türkiye,	15,16,50,58,90,91
Türkiye Cumhuriyeti,	59
Türkmenistan,.....	58

U

Uğurlu Şenel, N.,.....	6
Ukrayna,	92
Uygurlar,.....	34,43,45

V, W

Vambery, A.,	39,40,41
Vico, G.,.....	82
Viyana,.....	58
Voltaire, F.M.A.,	80
Wallerstein, I.,.....	48

Y, Z

Yalvaç, M.,.....	45
Yediyıldız, B.,	17
Yeni Türk Cumhuriyetleri,.....	91
Yenisey Yazıtları,.....	33,45
Yınanç, M.N.,	46,52
Yunanlılar,.....	13,33,35,38
Zenon,.....	80

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ 26 AĞUSTOS YERLEŞİMİ

Kayışdağı Caddesi, 34755 Kayışdağı / İstanbul

Santral: (0216) 578 00 00 Faks: (0216) 578 07 56

www.yeditepe.edu.tr